

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ИЛИМ, ЖОГОРКУ
БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИННОВАЦИЯЛАР МИНИСТРЛИГИ**

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

Д 10.24.699 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда

УДК 4:481-52:494.3-52

Беккулова Дарика Курсанбековна

**«БАКЫТ» КОНЦЕПТИНИН
КОГНИТИВДИК-ТИЛДИК ДҮЙНӨ СҮРӨТҮНДӨГҮ ОРДУ**

10.02.19 – тилдин теориясы

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук

даражасын изденип алуу үчүн жазылган

диссертациялык иш

Илимий жетекчи – филол.и.д.,

профессор Мадмарова Г.А.

Ош – 2025

МАЗМУНУ

Киришүү.....	4
I БАП. КОГНИТИВДИК ЛИНГВИСТИКАНЫН НЕГИЗГИ КАТЕГОРИЯЛАРЫ ЖАНА ПРИНЦИПТЕРИ	
1.1. Концепт термининин аныктамасы.....	9
1.2. Концепттин түзүлүшү жана анын вербалдашуусу.....	20
1.3. Концепттердин типологиясы жана «бакыт» концепти тууралуу.....	25
1.4. Дүйнө сүрөтү менен менталитеттин өз ара катышы.....	32
1.5. Когнициядагы концептуалдаштыруу жана категориялаштыруу процесстери.....	36
1.6. Лингвоконцептология Кыргызстанда.....	38
1-бап боюнча тыянактар.....	43
II БАП. «БАКЫТ» КОНЦЕПТИН ВЕРБАЛДАШТЫРУУЧУ ТИЛДИК КАРАЖАТТАРДЫ ИЗИЛДӨӨНҮН МАТЕРИАЛДАРЫ, МЕТОДОЛОГИЯСЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ	
2.1. «Бакыт» концептин иликтөөгө негиз болгон материалдар жана методологиялык жоболор.....	46
2.2. «Бакыт» концептинин аспекти.....	49
2.3. «Бакыт» концептин объективдештирүүчү тилдик каражаттарды иликтөөнүн ык-методдору.....	81
2-бап боюнча жыйынтыктар.....	84
III БАП. «БАКЫТ» КОНЦЕПТИНИН МЕНТАЛДЫК-ТИЛДИК КАСИЕТТЕРИН ИЛИКТӨӨНҮН НЕГИЗГИ НАТЫЙЖАЛАРЫ ЖАНА ТАЛКУУЛООСУ	
3.1. Бакыт эс тутумдагы түшүнүк жана фрейм катары.....	86
3.2. «Бакыт» концептиндеги баалуулукту билдирүүчү когнитивдик-тилдик түзүмдөр.....	92
3.3. Кыргыздын менталдык-тилдик дүйнө сүрөтүндөгү бактылуулукту туюнтуучу сөздөрдүн, фразеологизмдердин, паремиялардын түз, кыйыр, өтмө жана жалпылоочу маанилери.....	101

3.3.1. «Бакыт» концептин туюнтууга катышкан лексемалардын курамы.....	101
3.3.2. Бактылуулук-бактысыздык тууралуу макалдар.....	112
3.3.3. Бакытты сыпаттоочу айрым когнитемалар.....	115
3.3.4. Концепттин конкреттүү синтагманын когнитивдик-тилдик курамында берилиши.....	123
3.4. Бакыт түшүнүгү поэтикалык дискурста.....	129
3.4.1. «Бакыт» концептинин образдуулук жаратуучу каражаттары.....	129
3.4.2. Бакыт менен сүйүү барабарбы?.....	132
3.5. Бакыт түшүнүгү теологиялык, нейропсихологиялык, гендердик жана этикалык дискурста.....	136
3.5.1. Буддизмде түптөлгөн «бакыт» концептинин когнитивдик-тилдик сүрөтү.....	136
3.5.2. Бакыт сезиминин гормондорун жаратуучу нейропсихологиялык заттар тууралуу.....	140
3.5.3. «Бакыт» концепти гендердик түшүнүктө.....	143
3.5.4. Бакыт түшүнүгү нравалык императивдердин жана этикалык эрежелердин алкагында.....	145
3.6. «Бакыт» концепти замандаштарыбыздын ой тутумунда жана баалоосунда.....	150
3-бап боюнча жыйынтыктар.....	159
Корутунду.....	162
Колдонулган адабияттар.....	167

КИРИШҮҮ

Изилдөө темасынын актуалдуулугу. Бакыт – канааттануу сезими. Ал адамдын рухий дүйнөсүнүн, ой туюмунун көлөмдүү жана баалуу позитивдик элементи. Бакытты түрдүү инсандар, коомдук катмарлар, социалдык топтор түрдүүчө түшүнүшөт, ар башка элестетишет. Бакыт адамдардын ой-тилектерин, максаттарын, иш-аракеттерин, жүрүм-турумдарын, жашоосун багыттоочу касиеттерге ээ. Карапайым көз карашта ал аркылуу турмуштагы канааттанууну, иште ийгиликтерге жетүүнү, натыйжалуу эмгектенүүнү, жашоодо ыраазычылык менен өмүр сүрүүнү, дайыма жыргалчылыкта күн көрүүнү, дененин, психиканын талаптарын өз убагында, керектүү даражада кандырып турууну ж.б. туюндурат. Ал эми илимий көз карашта бакытка комплекстүү аныктама берилип, анын түзүмү татаал менталдык-моралдык структура катары мүнөздөлөт, ал философиялык, антропологиялык, социологиялык, гносеологиялык, психологиялык, анатомия-физиологиялык, лингвистикалык, теологиялык, моралдык-этикалык, адистик-кызматтык, маалыматтык, этномаданияттык, демографиялык ж.б. өңүттөрдө сыпаттоого алынат.

“Бакыт” түшүнүгүнүн илимдеги жана коомдук жашоодогу баалуулугу анын тилчи-окумуштуулардын изилдөө предмети болуп калышына негиз болду. Анын тилдеги объективдешүү жолдору бир топ лингвисттер тарабынан иликтөөгө алынып, лингвомаданият таануу жана лингвопаремиология багытында [А.Б.Пеньковский 1977, 1991, И. Б.Савенкова 2000, С.Г.Воркачев 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2006, И.С.Гаврилова 2003, В.М. Лапухина 2006, Е.В.Гречко 2004, И.Б.Русакова 2007], салыштырма-типологиялык аспектиде [Л.К.Байрамова 2001, Т.С.Есенова 2004, Д.Д.Лагаева 2000, 2006, Д.Д.Лагаева, Т.И. Бадмаева 2008 ж.б.] кенен каралган. Бул изилдөөлөрдө бакыт сезими жеке адамдын, топтун, этностун жана адамзаттын бүткүл аракети, мүдөө-талаптарын, умтулуусун, жүрүм-турумун, эмгектенүүсүн жетектөөчү, багыттоочу позитивдүү түзүм катары белгиленип, аны туюнтуучу тилдик каражаттар бир же эки тилдин материалында ар тараптан сыпаттоого алынат.

“Бакыт” концептинин кыргызча репрезентативдерин изилдөөнүн актуалдуулугу төмөнкү факторлор менен түшүндүрүлөт:

1) концепттин этностук эс тутумда ээлеген ордунун салмактуулугу, улут өкүлдөрүнүн бул сезимге болгон аздектүү мамилеси;

2) бакыт сезимин кыргызча атоочу тилдик каражаттардын көп түрдүүлүгү жана улуттун лингвоэтномаданий бөтөнчөлүктөрүн толук чагылдырып берүүгө жарамдуулугу;

3) бак-таалай тууралуу көз караштын улут, раса жана маданий аралык мүнөздө болушун тастыктоо зарылчылыгы; концептти ар тараптан изилдөөнүн жана ири бүтүндүк катары өздөштүрүүнүн жаштарды тарбиялоо үчүн чоң кызмат кылуу мүмкүнчүлүгү;

4) бакыт концептин объективдештирүүчү кыргызча лексикалык жана провербиалдык каражаттардын атайын каралбагандыгы, алардын этимологиясынын, маани-маңызынын, жалпы мазмунунун деңгээлдик көрсөткүчтөрүнүн, ассоциативдик катыштарынын иликтене электиги. Мунун баары иштин темасынын, проблематикасынын зарылдыгын тастыктайт.

Теманын илим-изилдөө мекемелеринин пландары жана программалары менен байланышы. Иш жекече демилге катары аткарылды.

Иштин максаты болуп “бакыт” концептинин кыргыз менталитетиндеги ордун, түзүлүшүн жана тилдик каражаттар аркылуу турпатталыш жол-ыкмаларын аныктоо эсептелет.

Бул максат төмөндөгүдөй **милдеттерди** чечүү менен ишке ашат:

1) “бакыт” концептинин кыргыз тилиндеги репрезентативдерин талдоо, мүнөздөө аркылуу кыргыздын когнитивдик-тилдик дүйнө сүрөтүндөгү лексика-семантикалык жана провербиалдык парадигмаларын аныктоо;

2) “бакыт” концептинин эл аралык, улуттук-маданий, жеке адамдык бөтөнчөлүктөрүн, түшүнүк, элес жана баалоо касиеттеринин кыргызча берилиш жолдорун сыпаттоо;

3) аталган концепттин проverbsиалдык алкактагы пропозицияларын мүнөздөп чыгуу жана концепттин философиялык, психологиялык, этномаданий, диний, физиологиялык ж.б. көрсөткүчтөрүн аныктоо;

4) “бакыт” концептинин түзүлүшүн, өзөгүн, жакабелин жана чекебелин белгилөө;

5) бул концепттин фреймдик структурасын талдоо жана скриптттик, когнитемалык өзгөчөлүктөрүн мүнөздөө менен концепттин этнос өкүлдөрүнүн ой тутумундагы мазмунун сурамжылоо аркылуу ачыктоо.

Изилдөөнүн **илимий жаңылыгын** төмөнкү **натыйжалар** түзөт:

1) “бакыт” концептин кыргызча вербалдаштыруучу тилдик каражаттардын толук парадигмасы, жалпы түзүмү аныкталып, когнитивдик-тилдик бүтүндүк катары сыпатталды;

2) “бакыт” концепти түшүнүк, баалуулук, образ, когнитема, фрейм жана скрипт түрүндө кенен мүнөздөмөгө алынды; анын негизги түзүүчүлөрү, касиеттери, өзөктүк, жакабелдик жана чекебелдик белгилери, улуттук концепттер чөйрөсүндөгү орду көрсөтүлдү;

3) аталган концепттин номинанттарынын диахрониясы, прототиптери макрокомпаративистиканын жол-жоболоруна ылайык аныкталды; иште түркологиянын жана корпустук лингвистиканын ыкмалары колдонулду;

4) “бакыт” концептинин ички элементтери, баскычтары дискурста кеңейип бүт концептти (фреймди, скриптти) туюнтулушу же ага карама-каршы коюлуп кетиши семантикалык аспектиде далилденди.

Коргоого коюлуучу жоболор:

1. “Бакыт” концептинин фреймдик-скриптттик түзүлүшүнүн көп деңгээлдүү моделин түзүү менен анын моралдык-этикалык мазмунун когнитивдик механизмдери ачылды. Окумуштуулардын концептке карата ар кандай мамилелерин салыштырма-талдоо аркылуу концепттин семантикалык өзөгүн жана периферияларын аныктоого мүмкүндүк берди.

2. Бактылуулукту коомдогу түрдүү социалдык топтор (тилемчилер – байлар, түркөйлөр – билимдүүлөр, ымыркайлар – улгайгандар, ж.б.) өзүнчө, өзгөчө

сезүүсүнүн, баалоосунун өзгөчөлүктөрү аныкталды. Бул топтор лексика-фразеологиялык парадигманы колдонушат. Бул парадигманын тил аралык, этнос аралык мүнөзү жана динамикалык өнүгүүсү далилденди.

3. Корпустук лингвистиканын жана түркологиянын ыкмалары, методдору аркылуу “бакыт” концептин объективдештирүүчү сөздөрдүн прототиптик лексикалык репрезенттары аныкталып, канааттаанууну, ыраазычылыкты, кубанууну билдирүүчү номинациялардын когнитивдик-тилдик мазмунунун эл аралык, этно-спецификалык компоненттери ажыратылды.

4. Дискурстук талдоонун жыйынтыгында “бакыт” концептинин өзгөчөлүктөрүнүн анын бир бөлүкчөсү, баскычы, этабы же компоненти бүтүндүк катары фреймдик-скрипттук мазмунун толук чагылдырып берүү механизми аныкталды.

Изилдөөнүн практикалык мааниси. Иштин материалдарын жана натыйжаларын тил илиминин теориялык жана практикалык курстарында колдонууга болот. Алар когнитивдик лингвистика, лингвоконцептология, лингвомаданият таануу, лингвопаремиология, семиотика дисциплиналары боюнча сабактарында пайдаланышы мүмкүн. Айрым материалдар тилдин “Лексикология”, “Фразеология” боюнча лекцияларда же практикалык сабактарында, студенттик чөйрөдө “Бакыт деген эмне?”, “Бакытты кандай түшүнүүгө болот?” сыяктуу дискуссияларды уюштурууда керектүү болот.

Изилдөөнүн жекече салымы. Теманы тандоо, анын багытын, методологиясын аныктоо илимий жетекчи менен биргеликте аткарылды. Ал эми материал жыйноо, каттоо, каталог түзүү, системалаштыруу, топтоштуруу, чечмелөө, талдоо, мүнөздөө, сыпаттоо, жалпылоо, жекече көз караштарды анализдөө, корутундулоо, библиографияны түзүү, макалаларды басуу, баяндамаларды даярдоо изденүүчүгө таандык. Ишти редакциялоону илимий жетекчи аткарды.

Изилдөөнүн апробациясы. Изилдөөнүн жыйынтыктары жана негизги мазмуну изденүүчүнүн 7 илимий баяндамасында чагылдырылып,

университеттик (4), регионалдык (2) жана республикалык (1) илимий-практикалык конференцияларда талкууланган. Ош мамлекеттик университетинин филология жана маданият аралык коммуникация институтунун англис филологиясы кафедрасынын кеңейтилген отурумунда талкууланып, коргоого сунушталган.

Изилдөө натыйжаларынын жарык көрүшү. Иштин мазмунун жана негизги жыйынтыктарын чагылдырган диссертанттын 13 макаласында басылып чыкты. Булардын айрымдары РИНЦ тутумуна кирген журналдарда жарыяланган.

Иштин түзүлүшү жана көлөмү. Диссертация киришүүдөн, үч баптан, корутундудан жана колдонулган адабияттардын тизмесинен турат. Биринчи бапта жалпы сереп, экинчи бапта иштин методологиясы, методдору, материалдары, үчүнчү бапта автордук изилдөөлөрдөн алынган натыйжалары жана алардын талкуулоосу берилет. Адабияттардын тизмеси – 230, иштин көлөмү – 186 бет. Иште схемалар, таблицалар берилген.

I БАП. КОГНИТИВДИК ЛИНГВИСТИКАНЫН НЕГИЗГИ КАТЕГОРИЯЛАРЫ ЖАНА ПРИНЦИПТЕРИ

Когнитивдик лингвистика – жаңыдан түптөлүп, ыкчам өнүгүп жаткан илимий тармак. Ал тил илимине жана когнитивистикага негизделет. Когнитивдик илим (англ. *cognitive science*) когнитология/когнитивистика адамдын билим тажрыйбасынын түзүлүшүн жана кызматын изилдейт. Ал когнитивдик психология, лингвистикалык семантика, нейролингвистика, менталингвистика, лингвоконцептология, лингвомаданият таануу ж.б. кичи тармактар менен тутумдаш, объектиси боюнча азыраак айырмаланганы менен изилдөө принциптери, методдору боюнча аларга туташып турат [Маслова 2011: 6-35].

Когнитивистика, когнитивдик лингвистика тармактары Батышта түптөлгөн (Ж. Миллер, Ж. Брункер, Ф. Жонсон-Лэрд, Ж. Лакофф, Г. Томсон, М. Жонсон, Н. Хомский, Р. Лангакер, Ж. Фоконье, Ж. Филлмор, У. Чейф, Л. Талми, Т. ван Дейк, Ж. Хэйман, Ф. Унгерер, Х.Й. Шмидт, Б. Хайне ж.б.) жана кийин башка өлкөлөргө таркалып, өрчүп, өнүгүп илимдер системасында өз ордун тапты [Маслова 2011: 21-22; Саматов 2021: 9-10].

Биздин изилдөө когнитивдик лингвистиканын алкагында башка тутумдаш тармактардагы жетишкендиктерди, натыйжаларды эсепке алуу менен жүргүзүлөт.

1.1. Концепт термининин аныктамасы

Концепт термини алгач латынчада пайда болуп, кийин илимдин түрдүү тармактарында колдонула баштаган: лат. *conceptus* “түйүлдүк; ой, түшүнүк, фр. *concept*, ит. *concetto*, исп. *concepto* “ой, түшүнүк” ж.б. [БСЭ 13: 94; Демьянков 2001: 35-36; Воркачев 2004: 11]. Россияда аны биринчи жолу С.А.Аскольдов 1928-жылы пайдаланып, кенен түшүндүрмө берген [Аскольдов 1977: 267-279].

Кээде концепт деп “ойлонуунун эң жөнөкөй бирдигин” атап коюшат [Чесноков 1967: 93].

Концепт аталышы Советтик доордо өтө көп жана негиздүү колдонууга ээ болду, лингвистикалык эң орчундуу терминине айланды [Кубрякова 1992; Лихачев 1993; Фрумкина 1995; Телия 1996; Степанов 1997; Ляпин 1997: 40-76; Нерознак 1998; Арутюнова 1998: 543-640; Попова, Стернин 1999; Воркачев 2001 ж.б.].

Концепттин алгачкы логикалык маанисинин тайыздалып, тил илиминде психологиялык мазмунунун күч алышы ошол учурдагы гуманитардык билимдердин илимий парадигмасындагы кескин өзгөрүүлөр менен түшүндүрүлөт: өткөн кылымдын акыркы чейрегинде илимий чөйрөдө үстөмдүк кылган система-структуралык парадигманын ордуна антропоборбордук функционалдык парадигманын ээлей башташы тилдин жаратуучусу жана пайдалануучусу болгон адамды пикир алмашуунун, дүйнө таануунун жана баалоонун борборуна өткөзүүнү камсыз кылды. Ошондуктан тилди изилдөөнүн субъекттик-объекттик карым-катышы өзгөрүлө баштады. Фердинанд де Соссюр негиздеген тилдеги система-структуралык түзүмдүн үстөмдүк кылышы “алсырап”, сүйлөөчү менен угуучунун, жазуучу менен окуучунун ролундагы тилди пайдалануучунун инсандык өзгөчөлүктөрүнүн биринчи планга коюлушу **антопоборбордук лингвистиканын** жанданышына, өнүгүшүнө, ыкчам таркалышына шарт түздү.

Ушул учурда лексикографиялык жана энциклопедиялык, тилдик жана илимий маалыматты синтездөөчү термин керек болду [Кубрякова 1996:143]. Концепт термини денотация менен коннотацияны, предметтик жана эмоциялык-экспрессивдик маанилерди, сөздүн “жакынкы” жана “алыскы” мазмунун (түз - өтмө, түпкү – жаңы, мурунку – кийинки ж.б. алкактарда жиктелген), дүйнө тууралуу жана аны өздөштүргөн субъект тууралуу билимдерди өз семантикасында бүтүндүк катары камтый алат. Анын үстүнө концепт түшүнүгү тил менен психологиянын, когнитологиянын карым-катышын толук ачып берүүгө мүмкүндүк берет. Мындай кызматты

классикалык концепт термини аткара албайт. Анткени анын мазмунунда образдык, коннотациялык, экспрессивдик семалар жетишсиз эле [Бабушкин 1996:12].

Концепттин маани-маңызы аң-сезимдеги билүү, ойлоо, тажрыйба топтоо, сактоо, таркатуу процесстери менен байланыштырылат. Концепт эң алгачкы аныктамасында “ойлоо операцияларынын эмбриону” катары белгиленет [Аскольдов 1997: 273]. Бул дефиниция анын байыркы латынча маанисине шайкеш келет: эмбрион – түйүлдүк. Кээде концептти маани билгизүүгө карата мүмкүнчүлүк катары “некая потенция значения / маанинин кайсы бир потенциясы” деп аташат [Лихачев 1997: 281]. же “сгусток культуры в сознании человека/ маданияттын адамдын аң-сезиминдеги уюткусу” деп түшүндүрүшөт [Степанов 1997: 40]. Концепттер “өздөрүнүнүн материалдык көрүнүштөрүнүн жана таза рухий көрүнүштөрүнүн үстүндө каалгыгансып жүрүшөт / как бы парят над их материальными и над их чисто духовными проявлениями” [Степанов 1995: 18]. А. Вежбицкая концептти өз атына ээ, бар дүйнө жөнүндөгү адамдын маданият менен шартталган анык көз карашын чагылдырган идеалдуу объект катары сыпаттайт [Вежбицкая 1996:11].

Айрым окумуштуулар концепттин аныктамасына көрүү органы аныктаган белгилерге өзгөчө басым коюшат, анткени негизги маалыматты адам көрүү жолу менен алат. Ошондуктан концептти “ой сүрөтчөсү / мыслительная картинка” деп аташат [Бабушкин 1996:19]. Бул учурда объекттин көзгө көрүнгөн касиеттери (өң-түсү, көлөмү, сүлпөтү, ички-сырткы конфигурациялары ж.б.) көңүлгө алынат. Нерселердин бир тобунун жалпылоочу өкүлүнүн типтүү белгилеринен түзүлгөн “фотографиялык портрети” өзүнчө прототипти (стереотипти, гештальт-структураны, типтүү образды) жаратат, ал эми мындай белгилердин жыйындысын “концепт” деп атоого болот [Телия 1996: 94-97]. Жагдайлар менен окуялардын прототиптери болуп фреймдер, сценарийлер (скрипттер) саналышат [Бабушкин 1996: 24-27].

З.Д.Попова менен И.А.Стернин концептке карата ийкемдүүрөөк аныктама беришет, аны билимдин бирдиги деп эсептешет. Концепт – структураланган

билимдин квантын өзүнө камтуучу глобалдуу ойлоо бирдиги, адамдын ой тутумунда жаралуучу идеалдуу маңыз [Попова, Стернин 2001: 34].

Семасиолог В.Н.Телиянын пикиринде, концепт – объект тууралуу биз билген маалыматтардын толук жыйындысы, конкреттүү, жекече маанилерди кучагына алган эң жогорку даражадагы семантикалык категория [Телия 1988:173]. Мында семасиологиялык көз караш когницияга карата үстөмдүк кылгандыгы байкалат. Буга жакын ой-пикирди башка окумуштуулар да айтышат. Тилдеги маани – образдуу билим менен абстракттуу ойлоонун ортосунда орун алган түзүм [Соломоник 1992: 86; Мечковская 1998: 25]. Логикадагы түшүнүк өтө абстракттуу, концепттеги түшүнүк негизинен сөз аркылуу туюнтулат [Воркачев 2004: 23]. Кыргызча **түшүнүк** термини – орусча **понятие** термининин калькасы (*понять* этиши “түшүнүү”). Бул аталыш өз учурунда латынчадан калькаланган [Степанов 1997: 40] жана көп жагдайларда анын негизги маанисин бере алат.

Концепттин семантикалык курамы көлөмдүү, көп өлчөмдүү, өзүнө лексикалык каражаттардын парадигматикасын, синтагматикасын, деривациясын (сөз жасоочулук, маани жаратуучулук), прагматикасын толук батырат. Семантикалык баюу жана жаңы сөздөрдүн жасалышы этимология, маданият (менталитет) жана маданий аралык коммуникация тармактары менен байланышта жүрөт. Кандай гана шартта болбосун, “биз ойго сөз аркылуу гана жете алабыз (азырынча эч ким башка ыкманы таба элек) / мы можем добратся до мысли только через слова (никто еще пока не изобрел другого способа)” [Вежбицкая 1999:293]. Анткени маалымат белги аркылуу гана туюнтулат жана берилет.

Сөз менен концепттин биримдигин көп окумуштуулар белгилешет. Концепт сөзгө дал келет [Аскольдов 1997:267]. Концепт пикир алмашууда орунпайлык кызмат аткарат. Концепт сүйлөшүүчүлөрдүн ортосундагы анчейин зарыл болбогон, бирок көп учураган сөздөрдү түшүнүүдөгү, чечмелөөдөгү айырмачылыктарды жоюп турат. Концепт адамдын тилдик мурунку тажрыйбасына негизделет, сөздүн маанисин кеңейтип, чыгармачылык менен

түшүнүүгө, улап кетүүгө, эмотивдик фон түзүүгө мүмкүнчүлүк берет [Лихачев 1997: 281-282].

Д.С.Лихачев тилдеги сөздөрдү төрт баскычка бөлөт: 1) сөз кору; 2) сөздүктө берилген, аныкталган маанилер; 3) концепттер – маанилердин кээ бир “түпкүчтөрү”, адам менен (улуту, маданияты, адистиги, жашы ж.б. тажрыйбасы) байланышкан “потенциялары”; 4) сөздөрдүн бири-бирине багынычтуу айрым маанилеринин концепттери. Бул төрт биримдик тилдин концепттик чөйрөсүн (концептосферасын) түзөт [Лихачев 1997:282-283]. Демек, концепт менен концептосфера сөздөр жана алардын маанилери аркылуу туюнтулат.

Тил менен концепттин карым-катышына башка да көз караштар бар. С.Х.Ляпиндин ою боюнча, концепт – бул кандайдыр бир белгинин – илимий терминдин, карапайым тилдеги сөздүн же сөз айкашынын, татаалыраак лексика-грамматикалык структуранын, вербалдык эмес предметтин же квазипредметтин образын, предметтин же квазипредметтин ж.б. маанисине бекитилген түшүнүктүк базиске таянган көп өлчөмдүү идеалдаштырылган формалык түзүм [Ляпин 1997:18]. Г.Г.Слышкин мындай аныктаманы колдоп, концепттик чөйрөнү тилдин лексика-грамматикалык системасы менен гана чектебей, концептти туюнтууну башка тилдик бирдиктер менен, ошондой эле вербалдык эмес каражаттар менен белгилөө мүмкүнчүлүгүнө басым салат. Ошентип, тилдин концепттик жана семантикалык алкактарынын ортосунда даана жиктелген карым-катыштын жоктугу айтылат. Ар бир маданий тилдик концептке жана анын ар бир аспектине конкреттүү лексикалык бирдиктин дал келиши милдеттүү болбойт [Слышкин 2000:17].

В.И.Карасик да концепт сөздүн лексикалык маанисинен алда канча кенен экендигин айтат. Анын ою боюнча, сөз менен фразеологизмдин мааниси көп өлчөмдүү этнопсихологиялык түзүм болгон концепттин бир же бир нече тараптарына гана туура келет. Концепт – маанинин ойдогу субстраты, аны тилде берилген ой түрдүү баалоочу, эмотивдүү, экспрессивдүү-образдуу мүнөздөгү маанилер менен байытат, өстүрөт. Мында сөз маанисин концепт

менен алмаштыруу тууралуу эмес, концепттин анык белгилеринин, образдуу потенцияларынын сөз маанилеринде жүзөгө ашырылышы тууралуу айтылат [Карасик 1996: 3-15]. Угуучу же окуучу маанини кабыл алганда туюнтулуп жаткан концепттин маанисин түшүнүү үчүн аны кайтадан чечмелөөчү (декодирование) терс процесс жүрөт. Ушул учурда концепт маанини “алмаштырып”, пикир алмашуучулардын өз ара түшүнүшүн жеңилдетет. Себеби маанини түшүнүүдөгү айырмачылыктарды концепт жоюп коет [Алефиренко 2003: 63-64].

Изилдөөчүлөр концепт менен маанинин ортосунда түздөн-түз дал келүүчүлүктүн жоктугун белгилешет. Концепттер сырткы дүйнөнүн ой тутумдагы салыштырма стабилдүү когнитивдик “сүрөтү”, копиясы болгондуктан, алардын ортосундагы байланыш объект менен семантикага караганда тыгызыраак. Концепттер – ой-жүгүртүүнүн негизги формасы, мааниси болсо, тилдик феномен катары тиешелүү концепттерден жаралат [Худяков 1996:102].

Көп учурда концептти элестетүү (элес) менен теңдештирип коюшат. Бул учурда элестетүүнү түшүнүккө карама-каршы коюшат. Түшүнүктөн элестетүүнүн айырмалары катары жекелик деңгээли (субъективдүүлүк) жана образдуулук сапаттары аталат [Воркачев 2004:21]. Элестетүү классикалык психологияда “предметтердин, сценалардын, окуялардын эске келгендиги же чыгармачыл кыялдануудагы образдары” катары аныкталат [Петровский, Ярошевский 1990:290]. Булардын предметтик сезимдик айырмачылыктары кабыл алуунун модалдуулугу боюнча (көрүү, угуу, жыттоо, тери аркылуу ж.б.) белгиленет. Элестетүүлөр конкреттүүлүктөн абстракттуулукка, сезимден акыл-ойго көтөрүлүүдөгү ортомчу баскыч катары кызмат кылат. Алардын субъективдүүлүк деңгээли инсандан инсанга карата, жеке адамдан жеке адамга карата аныкталат. Ал эми түшүнүктөр коомдук аң-сезимде пайда болгондуктан объективдүүлүк сапатка ээ болот.

Концепттин аныктамалары көп, жалпысынан окшош, аны окумуштуу-адистер ой тутумдун, билим-тажрыйбанын бирдиги катары белгилешет. Бирок

концептти сыпаттоодо, келки касиеттерин көрсөтүүдө алар бири-биринен бир аз оолактап кетишет. Мындай айырмачылык изилдөөнүн багытына жана изилдөөчүнүн позициясына жараша пайда болот.

Лингвоконцептологияда бир нече жалпы багыттар жиктелет:

1) философиялык же гносеологиялык багыт (В.В. Колесов, А.В. Кравченко);

2) логикалык-лингвистикалык багыт (Н.Д. Арутюнова, Т.В. Булыгина, А.Д. Шмелев, Р.И. Павилёнис, М.Р. Проскуряков);

3) психологиялык, психоллингвистикалык багыт (А.А. Залевская);

4) когнитивдик-тилдик багыт (Е.С. Кубрякова, З.Д. Попова, И.А. Стернин, С.Х. Ляпин, А.П. Бабушкин, К. Саматов, У.Ж. Камбаралиева ж.б.);

5) менталингвистикалык багыт (В.И. Кодухов);

6) семантикалык-когнитивдик багыт (Н.Ф. Алефиренко, А. Вежбицкая, И.П. Михальчук, В.П. Нерознак);

7) маданий багыт (Ю.С. Степанов, В.И. Карасик, С.Г. Воркачев, В.Н.Телия, З.К.Дербишева, Ф.Ф.Фархутдинова);

8) лингвомаданий багыт (Л.А. Шейман, М.Х. Манликова, Р.К. Ормокеева);

9) когнитивдик-педагогикалык багыт (А.А. Абдулатов);

10) интегративдик багыт (С.Х. Ляпин, Г.Г. Слышкин) ж. б. Бул тууралуу серептөө бир нече тилчилер тарабынан жүргүзүлгөн [Костин 2002: 6; Кузлякин 2005: 138-139; Прохоров 2009: 20-23; Дрофа 2012: 72-78; Сабитова 2013: 166-200; Абдулатов 2006: 24; Кодухов 2012: 153-154; Абдувалиева 2017: 12-15; Камбаралиева, 2019: 79-97]. Багыттарды жана алардын тарапкерлерин аныктоо бирдей жүргүзүлбөгөн. Мисалы, С.В. Кузлякин Д.С. Лихачевду психологиялык багытка, А.В.Костин жекече-кептик багытка ыйгарат, А.В. Костин В.В. Колесовду семантикалык багытка, С.В. Кузлякин философиялык багытка кошот [Попова, Стернин 2010: 14-15].

Төмөндө айрым багыттардын чегинде концепт терминин маани-маңызына токтолобуз.

Концепт лингвокогнитивдик мааниде – бул адамдын аң-сезиминин менталдык жана психикалык ресурстарынын, анын билимин жана тажрыйбасын чагылдырган маалымат түзүмүнүн бирдиги; эс тутумдун, менталдык лексикондун, концептуалдык системанын жана мээ тилинин (*lingua mentalis*), адамдын психикасында чагылдырылган дүйнө сүрөтүнүн оперативдүү мазмундук бирдиги. Концепттер объекттер жана алардын касиеттери жөнүндөгү маалыматты кураштыруу процессинде жаралат. Бул маалымат дүйнөдөгү объективдүү абал тууралуу кабарларды да, элестетилген дүйнөлөр жана бул дүйнөлөрдө мүмкүн болгон абал тууралуу кабарларды да камтыйт. Жеке адам дүйнөнүн объектилери тууралуу эмнени билсе, болжолдосо, ойлосо, элестетсе, ал концептке кирет. Концепттер байкалган жана элестетилген кубулуштардын көп түрдүүлүгүн бир бүтүндүккө кошот, бир рубрикага бириктирет. Алар дүйнө тууралуу билимдерди сактоого, концептуалдык системанын түзүүчү элементтери болууга, субъективдүү тажрыйбаны жетилтип маалыматтарды коом иштеп чыккан категорияларга, класстарга кошууга, кийирүүгө жол ачат, мүмкүнчүлүк берет. Бир нече объекттер бир категориянын же класстын өкүлү катары каралышына мүмкүнчүлүк түзүлөт [Кубрякова 1996: 90]. Концепттердин бир тобу тилдик каражаттарда катталат, калгандары психикада элес, сүрөтчө, схема, сценарий, фрейм ж.б. менталдык элементтер, репрезентативдер катары жашайт. Концептти “чын дүйнөнүн объектилеринин ортосундагы байланыштардын менталдык репрезентациясы” деп аныктоого да болот [Бабушкин 1996: 16].

Концепттин когнитивдик мүнөздөмөсүнө башка окумуштуулар да салым кошкон. Концептти “структуралашкан билимдин кванты болгон глобалдуу ой бирдиги / глобальная мыслительная единица, представляющая собой квант структурированного знания” [Попова, Стернин 2000:4; Попова, Стернин 2010:34]. Концепттер сезим аркылуу алынган тажрыйбадан, адамдын предметтик иш-аракетинен, анын эс тутумундагы башка концепттер менен болгон ойлоо операцияларынан, тил аркылуу баарлашуудан, пикир алмашуудан, тилдик бирдиктердин маанилерин өз алдынча өздөштүрүүдөн

жаралат. Билимди эмпирикалык өздөштүрүү – концепттердин пайда болушунун универсалдуу жолу. Ойдогу абстракттуу образдар, түшүнүктөр предметтерди, кубулуштарды сезип таануудан гана пайда болушат.

Концепт **психологиялык өнүттө** да каралат. Концепт мында вербалдык эмес түзүм катары белгиленет [А. Дамасио 2016:126].

Концепттер али тили чыга элек ымыркайлардын, дудуктардын ой тутумунда деле болот. А.А.Залевская бул маселеге көп кайрылган. Анын пикири боюнча, концепт – “спонтанно функционирующее в познавательной и коммуникативной деятельности индивида базовое перцептивно-аффективное образование динамического характера, подчиняющееся закономерностям психической жизни человека и вследствие этого по ряду параметров отличающееся от понятий и значений как продуктов научного описания с позицией лингвистической теории” [Залевская 2001:39]. Бул аныктамада концепттин төмөнкүдөй психикалык көрсөткүчтөрү белгиленет: 1) концепт – базалык перцептивдик-когнитивдик-аффективдик түзүм; мында анын негиздүүлүгү, сезүү органдары менен кабыл алынарлыгы, билим-тажрыйбага пайдубал болушу, жогорку даражада эмотивдүүлүгү, түрдүү түзүлүштө экендиги белгиленет; 2) түзүмдүн динамикалуулугу, тынымсыз өзгөрүүдө, кеңейүүдө, тарууда, вариантташууда болушу; 3) жеке адамдын билип таануу жана маалымат алмашуу аракеттеринде эркин, түзмө-түз колдонулушу; 4) адамдын психикалык жашоосунун мыйзам ченемдүүлүктөрүнө баш ийиши; 5) тил теориясынын көз карашында илимий сыпаттоонун натыйжасы болгон түшүнүктөрдөн жана маанилерден бир нече параметрлери боюнча айырмаланышы – бул концепттин таза психикалык көрсөткүчү; демек концепт түшүнүк менен мааниден айырмалуу, бир кыйла сапаттары боюнча алардан өзгөчөлөнөт. Түшүнүк, маани тилдик мазмунга ээ, тил таанууда иликтенет. Концепт булардан обочолонуп, психологиянын объектиси катары кызмат кылат.

А.А.Залевская концептти жеке инсандын психикалык түзүмү катары эсептеп, аны конструкт терминине каршы коет. Конструкт деп ал логикалык-

рационалдык негизде илимий сыпаттоонун натыйжасында кыскартылып, жөнөкөйлөтүлүп (редуцированные) берилген түшүнүк менен маанини айтат. Түшүнүк менен мааниден концепт көп түрдүүлүгү менен айырмаланат [Залевская 2001: 37-38]. Бул ойго кескин тетири пикир да бар: концепт – конкреттүү жашоо түшүнүгүнөн жаралган абстракттуу илимий түшүнүк [Соломоник 1995: 246]. Бул аныктамада концепттин бир түрү болгон түшүнүк “анын орун басары” катары мүнөздөлүп, бөлүк бүтүндүккө барабарлаштырылып калган.

Концептке карата **лингвوماданий көз караш** өтө таркалган. Мында концепт маданияттын базалык бирдиги катары белгиленет. Ал ой тутумдагы “уютма” түрүндө адамдын менталдык дүйнөсүнө кирет. Концепт аркылуу жөнөкөй, карапайым киши, эч эле маданий баалуулуктарды жаратпаган киши өзү маданиятка кирет, айрым жагдайларда ага таасирин тийгизет [Степанов 2001: 42-43].

Концептти практикалык (демейдеги) философияга кошууга болот. Концепт көптөгөн маданият таанытуучу факторлордун (улуттук салт, фольклор, дин, идеология, жашоо тажрыйбасы, искусство, баалуулуктар системасы ж.б.) өз ара карым-катышынын натыйжасында пайда болот [Арутюнова 1993: 3]. Концепттер адам менен дүйнөнүн ортомчусу катары кызмат кылган өзүнчө маданий катмарды түзөт. Маданият өзү жалпысынан адам коомдун өкүлү катары өздөштүргөн билимдерден, ишенимдерден, искусстводон, нравалуулуктан, мыйзамдардан, салт-санаалардан, жөндөмдөрдөн, адаттардан турат [Тайлор 1989: 18]. Бул пикир адамдын жана коллективдин ой-тутумунда пайда болгон концепттин ошол социум өздөштүргөн, кабыл алган коомдук баалуулуктар менен контекстуалдык байланышта экендигин ырастайт. Маданий дал келбөөчүлүктөр, оолактыктар тилдик, тил аралык шайкешсиздиктерди да жаратат, сөздүк түзүү, котормо иштеринде ыңгайсыздыктарга жол ачат. Тексттерди бир тилден экинчи тилге которууда сөзмө-сөз эмес, чечмелөө, кошумча түшүндүрүп берүү ыкмасы колдонулат. Бул учурда окумуштуулар “эквивалентсиз лексика”, “улуттук-

маданий маани”, “этномаданий лексема”, “котормодо которулбоочу сөз” сыяктуу аталыштарды пайдаланышат [Нерознак 1998: 85].

Ушул өңүттөн алганда В.В. Колесовдун байкоолору, табылгалары коңүлгө аларлык. Ал дүйнөнү маданий-тилдик алкакта өздөштүрүүдөгү концепттин кызматын баса белгилеп, аны **менталдуулуктун негизги бирдиги** катары аныктоо менен, тилдин белгилөө системасында концепт өзүнүн мазмунунда образ, түшүнүк жана символ түрүндө колдонулушун көрсөтөт. Сөз менталдык белгиге өсүп жетишүүсү менен анын мазмундук көлөмү өзгөрүлөт да, ал маданияттын өзөккү түшүнүгү болуп калат. Ошентип, концепт сөздүн семантикалык баюусунун баштапкы чекити жана ошол эле учурда өнүгүүнүн акыркы чеги болот [Колесов 2004: 16-23].

Лингвомаданият таануу өз ичинен бир нече кичи тармактарды жиктейт: 1) этникалык лингвокультурология; 2) диахрониялык лингвокультурология; 3) салыштырма лингвокультурология; 4) жандаштырма лингвокультурология; 5) синхрониялык лингвокультурология; 6) лингвомаданий лексикография; 7) жалпы лингвокультурология ж.б. [Маслова 2011: 28-30, Тхорик, Фанян: 35-36; Лингв. антропоцентризм: 221]. Ушул позициядан алганда “бакыт” концепти кенен, ар тараптан талдоого алынмак. Биз бул тармактардын айрым гана идеяларын алабыз.

Концептти изилдөөнүн **лингвоэтномаданият таануу тарабы** да бар. Бул багыт лингвоэтномаданият өңүтүнө жакын. Муну өзүнчө кичи парадигма катары кароого болот. Этномаданият таануу (орусчасы - этнокультуроведение) түшүнүгүн илимге Л.А. Шейман киргизген, анын шакирттери жана коллегалары өнүктүргөн (Н.М. Варич, М.И. Задорожный, Т.В. Романевич, М.Х. Манликова, Г.У. Соронкулов ж.б.). Этномаданияттаануунун бир нече аспектилері белгиленет: а) лексика-фразеологиялык; б) лексикографиялык; в) окутуу-методикалык; г) адабий-тексттик; д) ассоциативдик-эксперименттик ж.б. [Манликова 2005: 19-390; Лингв. антропоцентризм: 225-229]. Биз сөздөрдүн, сөз айкаштарынын, фразеологизмдердин, паремиялардын

этномаданий өзгөчөлүктөрүн талдоодо, ассоциативдик эксперимент жүргүзүүдө ушул тармактын идеяларына, жоболоруна таянабыз.

Ошентип, концепттин аныктамасы тилчинин көз карашына, тандаган багытына жана практикалык талаптарга көз каранды болот деп айтууга болот.

1.2 Концепттин түзүлүшү жана анын вербалдашуусу

Концепттер көп түрдүү, түркүн түзүлүштө жана сапатта болушат. Алардын структурасы катуу “сенек” эмес, ийкемдүү, өзгөрүлмө келет. Анткени концепттер ойлоо процессине катышат, ой тутумда жашайт, ой жүргүзүүдө активдүү кызмат кылат. Кепте концепттик түзүмдүн курамы, элементтери ар кыл активдешет.

Лингвокогнитология менен лингвоконцептологияда концепттин түзүмүн өзүнчө талаа же алкак түрүндө белгилешет. Мындай талаа ядро – периферия (борбор – жакабел, өзөк - чекебел) түрүндө, чеги ачык (туюк эмес) түзүм катары, даана жана бүдөмүк байкалган элементтердин жыйындысы катары аныкталат.

Н.Н. Болдырев айткандай, концепт билимдин бирдиги катары кызмат кылганда предметтер менен кубулуштардын биздин аң-сезимдеги объективдүү жана субъективдүү мүнөздөмөлөрүн чагылдырган өз ара абстракттуулук даражасы боюнча айырмаланган конкреттүү сапаттарын белгилөөгө болот. Концепттин өзөгүн дүйнөнү сезим менен кабыл алуунун, күндөлүк билип-таануунун натыйжасы болгон конкреттүү-образдуу мүнөздөмөлөрү түзөт. Абстракттуу белгилер конкреттүү белгилерден жаралат, объекттерди теориялык илимий жактан өздөштүрүүнүн натыйжасында пайда болот. Бул белгилердин өз ара катышы жекече инсандык мүнөздө, ар бир адамда концепттин турпатталыш шарттарына багынычтуу болот. Концепттин түзүлүшү кардын түрмөгүнө окшош: “концепттин көлөмү жаңы концепттик мүнөздөмөлөрдүн эсебинен чоңоёт, жаңы катмарлар менен оролот/ объем

концепта увеличивается за счет новых концептуальных характеристик, обволакивается новыми слоями” [Болдырев 2001: 29-30].

И.А. Стернин концепттин түзүмүндө базалык катмар (1) менен кошумча концептуалдык белгилерди (2) ажыратуу зарылчылыгын айтат. Базалык катмар өзүнө анык сезилген образды, концепттин ой операциялары үчүн зарыл универсалдык-предметтик код бирдигин (белгилөө бирдигин) камтыйт. Кошумча концептуалдык белгилер концепттин өнүгүшүнө, өзгөрүшүнө, башка концепттер менен болгон алакасына, базалык катмардын толукталышына өбөлгө болот. Эки тарап биргеликте концепттин көлөмүн, структурасын аныктайт. Базалык катмар образдын өзөгү менен бирге ар кандай концепттин түзүүчүсү болот. Ал эми кошумча когнитивдик катмарлар, белгилер учурабашы деле мүмкүн [Стернин 2000: 14-15].

Демек, ядродон (өзөктөн) сырт концептте кошумча элементтер, белгилер, чекеге оолактаган, борбордон “качкан”, бошоң байланыштагы, чекелеген предикациялардын, аныктамалардын болушу керек. Булар концептти толук ачыктоого, түшүнүүгө, элестетүүгө өбөлгө түзөт, анын түшүндүрүүчү, кошумчалоочу, интерпретациялоочу тарабын жаратат. Концепттин жакабели, перифериясы көбүнчө паремияларда, учкул сөздөрдө, кептик формулаларда, афоризмдерде, лакаптарда, көркөм, публицистикалык, илимий тексттерде берилет.

Концепттин көп катмарлуулугун лингвомаданият таануунун өкүлдөрү да белгилешет. Ю.С. Степановдун сөзү боюнча, маданий концепттин структурасына түшүнүктүн бүт элементтери, андан тышкары тарыхый маалыматтар, учурдагы ассоциациялар, баалуулуктар ж.б. кирет [Степанов 1997: 40]. Е.В. Иванова концепттин түзүлүшүндө лингвистикалык, маданий, психологиялык, улуттук компоненттерди ажыратат [Иванова 2002: 73; 2006: 83-88].

Айрым окумуштуулар концептти белгилөөгө тигил же бул жиктөөлөрдү, критерийлерди кийирүүнү сунуш кылышат. Концепт катары тилдин семантикалык талаасынын ар бир эле үзүмүн атоого болбойт. Концепт –

этностун ой тутумундагы баалуулук. Концептти эмфатизациялоо, анын баалуулук касиетин белгилөө зарыл [Слышкин 2000: 11]. Объекттин баалуулугу, зарылдыгы гана концептти жаратат. Объектти баалаш үчүн адам аны өзү аркылуу “өткөзүш” керек. Маданиятты алып жүрүүчүнүн аң-сезиминдеги объектти өзүнөн “өткөрүү” жана баалоо процесси гана концепттин жаралышына негиз болот. “Адамга жана адамзатка (физикалык жана рухий жактан) керек нерсе гана бааланат. Баалоо адамды дүйнөгө багытталган максат катары көрсөтөт”. Анын принциби – “Дүйнө адам үчүн жашайт, адам дүйнө үчүн жашабайт” [Арутюнова 1998: 181].

Ушул көз караштан алганда, концепттердин жыйындысы **дүйнөнүн баалуулук сүрөтүн** түзөт деп айтууга болот. Бул ири менталдык түзүмдө тигил же бул маданиятка тиешелүү өтө зарыл баалуулук категориялары, доминанталары, белгилери тилдик каражаттарда бекип, топтолуп жана сакталып маданияттын белгилүү тибин, моделин жаратат.

Концепттин бир элементи – түшүнүк. Түшүнүк реалдуу жана ирреалдуу, накта же элестетилген объект жөнүндөгү фактылык маалымат аркылуу түптөлөт. Концепттин түшүнүк тарабы өз курамына тилдик катталууну (лексикографиялык же оозеки камсыздалууну), мүнөздөөнү, чечмелөөнү, белгилер түзүмүн, аныктамаларды, башка тутумдагы концепттер менен салыштырууну адамдын тажрыйба системасына көп өлчөмдүү, ар тараптуу сыйлыгыштырып камтыйт [Карасик 2004: 145-146].

Ю.С. Степанов концепттин түшүнүк чөйрөсүн үч түргө бөлөт: 1) маданияттын ар бир өкүлүнө тааныш жана ал үчүн маанилүү болгон негизги актуалдуу белги; 2) тилди пайдалануучулардын айрым гана топтору үчүн актуалдуу болгон бир же бир нече кошумча пассивдүү белгилер; 3) күндөлүк турмушта ойго алынбаган, адистер үчүн гана маалым, бирок концептти туюнтуунун сырткы, белгилик турпатын аныктаган ички форма [Степанов 1997: 41-42]. Үчүнчү бөлүктөгү “ички-сырткы” антонимдери (“внутренняя-внешняя”) өз ара карама-каршылыкты жаратпайт: мында сөздүн тыбыштык сүлпөтү жөнүндө, кийин концепттин ички мазмуну жөнүндө ой айтылат.

Концепттин түзүмүндө **образдык компоненттин** болушу да зарыл. Образдык түзүм башкалардан мурда пайда болгон. Алгачкы коомдун өкүлдөрүнүн аң-сезимине окшоштуруу, метафоралаштыруу үстөмдүк кылган. Түшүнүк абстракттуу ойлоонун өнүгүшүндө калыптанат. Үн тууроо, образ белгилөө, сүрөттөө ж.б. каражаттар – концепттин баштапкы көрсөткүчтөрү.

Концепттеги **инварианттык белги** да изилдөөчүлөрдүн көңүлүн бөлөт. Лингвокогнитологияда туруктуу, жалпы, абстракттуу маани репрезентациялоочу сөздө, деривациялык топто, анын жалпы уңгу бөлүгүндө, семантикалык-функционалдык талаада аныкталары белгиленет (Н.Н. Болдырев, З.Д. Попова, И.А. Стернин, В.И. Убийко, З.К. Дербишева, У.Дж. Камбаралиева, К. Саматов ж.б.). Концептуалдык инвариант сөз маанилеринен, синонимдеш сөздөрдүн, сөз айкаштарынын, фразеологизмдердин жалпылоочу көрсөткүчтөрүнөн жекече, топтук жана этностук тажрыйбанын негизинде ачыкталат. Инварианттык маани иерархиялык түзүмгө кирет: “ жактыруу” > “өтө жактыруу” > “сүйүү” > “бакыт”. “Бакыт” концептинин туруктуу көрсөткүчү “жыргалчылыкта/ канааттанып жашоо” болот. Аны репрезентациялоого уңгулар > сөз формалары > лексемалар > фразеологизмдер/ сөз айкаштары > сүйлөмдөр > тексттер катышат.

Ошентип, концепт адамдын тилдик ой тутумунда **көп өлчөмдүү менталдык-вербалдык бирдик** катары жашап, аны объективдештирүүгө уңгулук, лексикалык, тексттик-дискурстук каражаттар катышуусун белгилөөгө болот.

Сөз менен концепттин ортосундагы карым-катышты төрт позицияда көрсөтүүгө болот:

1) сөз концептти туюнтуунун негизги каражаты болгону менен, аны бир бүтүндүк катары көрсөтө албайт;

2) концепт менен сөз бири-бирине толук дал келбейт; кайсы бир сөз концепттин баштапкы номинанты болушу мүмкүн, бирок анын айрым маанилери таптакыр эле башка же тетири мазмунду билгизүү менен ал концепттин чегинен чыгып, башка концепттин номинанты болуп кетет;

3) концепт бар болгону менен анын бир сөздүү репрезентативи жок болушу мүмкүн; З.Д.Попова менен И.А.Стерниндин мисалы: *есть молодожены и есть люди, давно состоящие в браке* / “**жаш жубайлар** бар жана **мурдатан үйлөнгөндөр** же көп жылдан бери никеде тургандар да бар”;

4) мазмунунда концепт туюнтулбаган сөз да болот [Карасик 2004:130-131]; мисалы, илик жөндөмөнүн жекече түрүндө колдонулган орусча *зги* зат атоочунда (*ни зги не видно* “эч нерсе көрүнбөйт”) эч кандай элес же түшүнүк катталган эмес. Анда концепттик сапат жок. Концептуалдык маани тануу бөлүкчөлөрүндө да (*ни, не*) сезилбейт. Буларда тилдик гана семантика катталган. Алар фразеологизмдин мазмунун жана “карангы”, “көзгө сайса көрүнбөгөн карангылык” концептин жаратууга катышкан.

Бир эле сөз эки же андан көп концепттердин репрезентативи болуп калат. Социалдык-саясий-тарыхый өзгөрүүлөр концепттердин тарышына, өзгөрүшүнө же эскиришине алып келген учурлар өтө арбын. Алардын номинанттары да кескин трансформацияланууга дуушар болот. Мисалы “Бакыт” концепти жөнүндө Аристотель “Никомахтын этикасы” трактатында бакытты эң кымбат нерсеге ээлик кылуу, жетишүү деп жазган. Эгерде Билим эң кымбат десек, кимдин билими болсо-ошол бактылуу, а эгерде жумуш эң кымбат делген болсо, анда жумушу бар адамды бактылуу деген. [Аристотель]

Ошентип, концепт **антропоборбордук лингвистиканын негизги категориясы катары** кызмат кыларлыгын жана өзүнө гана мүнөздүү бир нече жалпы касиеттерге негизделерин көрдүк. Бул касиеттерди жалпылап санап берүүгө болот:

1) эс тутумдун жана ойлоонун элементи катары аң-сезимге тиешелүүлүгү;

2) дискреттүүлүгү, жаралуусунун, колдонулушунун автономдуулугу, өз алдынчалыгы; тилге жана анын тибине багынычсыздыгы;

3) айлана-чөйрөдөгү заттар, кубулуштар менен тыгыз байланыштуулугу;

4) түзүлүшүнүн татаалдыгы, көлөмдүүлүгү, көп өлчөмдүүлүгү жана көп катмардуулугу;

5) пикир алмашууну уюштурууда адамдын жана коомдун ойлоо кодунун базасы катары кызмат кылууга жөндөмдүүлүгү.

6) тилдик белгилерде материалдашууга жөндөмдүүлүгү; вербалдык жана вербалдык эмес белгилеринин комплекстүүлүгү;

7) тилдик белгилерде алардын лексикографиялык, семантикалык, деривациялык, этимологиялык, социомаданий (диний, мифологиялык, цивилизациялык ж.б.), символдук ж.б. катмарларынын, аспектилеринин бирге, чогуу берилгендиги;

8) жашоо жагдайларына, шарттарына карата өзгөрүлмөлүүлүгү, ийкемдүүлүгү жана трансформациялануучулугу;

9) актуалдаштыруучу жагдайлардын, окуялардын жогунда эс тутумда пассивдүү абалда болушу;

10) өзөк-жакабел түзүлүшүндө болушу, белгилүү араларындагы чектердин шарттуулугу, өзгөрүлмөлүүлүгү, жоюлуп кетиши, ортоктош, чектеш ж.б. “кванттардын” болушу [Ляпин 1997: 18; Степанов 1997: 41; Воркачев 2002: 80; Карасик 2002: 129; Маслова 2011: 52-55; Дербишева 2019: 28-29; Лингв. антропоцентризм: 9].

1.3. Концепттердин типологиясы жана “бакыт” концепти тууралуу

Концепттерди топтоштуруу ар түрдүү чен-өлчөмдөргө негизделет.

1. Интеграциялоо, камтуу жана көлөмдүк даражасына карап а) макроконцепттер, б) суперконцепттер, в) базалык концепттер жана г) микроконцепттер жиктелет. Макроконцепт – глобалдык-когнитивдик-семантикалык категория. Ал тил менен ой тутумдун ири көлөмдөгү чөйрөлөрүнө негиз болот. Макроконцепт көптөгөн когнитивдик-тилдик бирдиктерди кучагына алат, эбегейсиз чоң, көп кырдуу маалыматтарды “сыгып” бир бүтүндүк катары берет. Ал аалам, чексиздик, убакыт-мейкиндик, жаратылыш тууралуу билимдердин менталдык-тилдик бирдиги, заманбап ой

жүгүртүүнүн, ой тутумдун тынымсыз такталып, толукталып турган көлөмдүү компонент-блогу. Микроконцепт – адамдардын жана адамзаттын менталдык чөйрөсүнүн кичинекей, чектүү элементи, ичинен ажырымга дуушар боло албаган, ички бөлүктөрү байкалбаган “кыпыны”. Микроконцепттер түрдүү негиздерде биригип базалык концепттерди, базалык концепттер өз ара туташып, кошулуп суперконцепттерди түзүшөт.

Грекче *makros* “чоң, ири”, латынча *super* “үстү, төбөсү” маанисин, грекче *mikros* “кичине”, фр. *base* (грекчеден) “негиз” сөздөрү концепттин көлөмдүк аталыштарынын биринчи, аныктоочу тарабында колдонулган [СРЯ III: 217, 267; IV: 307]. Грекчеде көлөм “чоң, ири” мааниси төрт өлчөмдө, латынчада “үстү, төбөсү” мааниси бир өлчөмдө (үстүңкү, жогорку тарабы), французча “негиз” мааниси да бир өлчөмдө (түбү, асты тарабы), грекче “кичүү” мааниси төрт өлчөмдө (үстү, асты, оң, сол тараптары) болушу да концепттерди түрлөөгө, топтоштурууга жүйөө болот. Төрт түрдүү көлөмдөгү концепттердин өз ара катышы иерархиялык мүнөздө, татаал, көп баскычтуу структурага ээ. Макроконцепттер эң жогорку даражадагы абстракттуулук сапаттар аркылуу белгиленет [Гафарова, Кильдибекова 1998: 85].

2. Ички компоненттердин структурасына карап концепттер бир нече топко бөлүнөт:

1) ой сүрөтчөлөрү; булар коом өкүлдөрүнүн аң-сезиминдеги элестер, “сүлпөтчөлөр”, керек болгондо актуалдашуучу образдар;

2) схемалар (иероглифтер, петроглифтер, символдор, коддор, карталар ж.б., булардын элементтери, түзүмдөрү, мисалы, глобустагы чектер, өлкөлөр, түрдүү белгилер, дарыялардын, жолдордун көрсөткүчтөрү);

3) фреймдер (англ. *frame* “рамка, скелет, каркас”); фрейм статистикалык мүнөздө ой тутумдун, билимдин ички түзүмү бар компоненти катары жашайт;

4) скрипттер же сценарийлер; булар динамикалуу, мейкиндик-убакытта ырааттуу ишке ашкан же жүргүзүлгөн иш аракеттер, окуялар, өзгөрүүлөр жөнүндөгү маалыматтарга негизделген билим-тажрыйба;

5) түшүнүктөр; түшүнүк – объектти мүнөздөөчү эң жалпы, өтө зарыл жана маанилүү касиет-белгилердин жыйындысы; түшүнүктүн мазмуну, бүтүндүгү, толуктугу, болуш-болбошу адамдын же этностун билим тажрыйбасына багынычтуу;

6) инсайттар; инсайт объекттердин түзүлүшү, андагы элементтердин, түзүмдөрдүн, байланыштардын кызматы жөнүндөгү билим; адамдардын ичтеги жашыруун муктаждыгын же ойлорун ачып берген түшүнүк. Инсайт-”эмне үчүн адамдар ушундай кылат?” деген суроого жооп(жаштардын көбү чет өлкөдө окууну кыялданат. Инсайт-жакшы келечек, бактылуулук= чет өлкөдөн билим алуу)

7) гештальт – татаал абстракттуу концептуалдык түзүм; алгачкы этапта гештальт объект жөнүндөгү баштапкы, ажырым эмес, жалпы билимдерди камтыйт, кийин ал тууралуу толук, бүтүн, терең, ар тараптан өздөштүрүлгөн, иштелип чыккан, уюткулуу билимдердин концептуалдык системасына айланат;

8) когнитивная – жалпы маанилүү пропозиционалдык формула; ал концепт жөнүндө эл тарабынан иштелип чыккан, этноско бүт бойдон же дээрлик көпчүлүгүнө маалым пикирди туюнтат;

9) прототип – рефлексивтердин, дериваттардын түпкүрү; прототип жалпысынан өзүнчө эле концепттин бир түзүмү катары белгиленет; мында прототип эң алгачкы маанини, башында жалпы болуп кийин бутактаган, өзгөрүүгө дуушар болгон маанини туюнтат. Мисалы, Евразия тил бүлөөлөрү үчүн *kar “кара” прототибин реконструкцияласак, кийин андан көптөгөн трансформалардын, рефлексивтердин өнүгүп чыкканын (*kar > кара, кары, кур, кир, көр, чор, караңгы...) жана аларга тиешелүү маанилердин (“кир”, “ылай”, “чыла”, “жагымсыз”, “булганыч”, “сокур”, “табыт”...) пайда болгонун белгилөөгө болот [Попова, Стернин 2010: 115-121; Бабушкин 2001: 52-58; Прохоров: 20-23; Дрофа 2012: 72-78]

3. Билимдин тармагына, деңгээлине карата да концепттин түрлөрү жиктелет:

1) теориялык (“аныктама”, “категория” ж.б.) жана карапайым ой тутумдагы концепттер (“саламдашуу”, “сыркоолоо” ж.б.);

2) философиялык жана конкреттүү илимий концепттер (диалектика, биология, математика... боюнча);

3) илимий жана диний концепттер;

4) билип-таануу жана көркөм концепттер (С.А. Аскольдов);

5) маданияттын бөтөнчөлүгүн концентрацияланган түрдө туюнткан атайын этномаданий жана социомаданий концепттер (а), маданий өзгөчөлүктөрү чала чагылдырылган жана бүдөмүк маданий маанилүү ассоциациялары иликтөөнү талап кылган адистешпеген концепттер (б) жана улуттук өзгөчөлүктөрү жок универсал концепттер (в) [Карасик 2005: 9];

б) дүйнө сүрөтүнүн уютку, базалык концепттери: космостук, социалдык, психологиялык ж. б. (а), уютку концепттерди квалификациялаган дескриптор концепттер: чен-өлчөм боюнча, сапаты, касиети боюнча, түрү боюнча ж. б. (б), алака-байланыштарды тескеп жөндөөчү, мүнөздөөчү концепттер (в) [Пименова 2013: 9];

7) психолог А. Залевская концепттерди үч түргө бөлөт: 1) инсандык (индивидуалдык) концепт, 2) концепт-инвариант (социумда, маданиятта туруктуу жалпы сапатка ээ), 3) концепт-конструкт (илимий талдоонун жана сыпаттоонун бирдиги жана натыйжасы болгон, мурунку эки түрдүн айрым бөлүктөрүн гана чагылдырган) [Залевская 2001: 37-38].

4. Диахронияга, убакытка карата сенек - өнүгүүчү, төл - бөтөн (түпкү жана кабыл алынган), эскирген - жаңы (архаикалык - новациялык), туруктуу - трансформацияланган (өзгөрүлгөн), баштапкы - туунду, дайыма зарыл - учурда зарыл болгон (актуалдашкан), өзөккө умтулган - чекеге оогон ж. б. түрлөрдү белгилөөгө болот.

Коомдун когнитивдик-тилдик жактан өнүгүү деңгээлине жараша жиктелген концепттер: мында примитивдүү (а), даана жиктеле баштаган (б), акыл-ой түзүмдөрүндө калыптана баштаган (в), жетилген этностук акыл-ой бирдигине айланган (г) жана глобалдуу масштабда өнүккөн абстракттуу ири

мазмундагы (д) концепттерди ажыратууга болот; дүйнөдө 7000ге жакын тил бар, аларды пайдалануучулардын көпчүлүгүнүн концептосферасы жарды, тайыз, өзүнчө вербалдашууга тилдик ресурстары өтө чектүү [Мечковская 2009: 11-12].

5. Ой тутум ээлеринин санына жана таркалышына карап жекече (а), топтук (б), этностук (в) жана универсалдуу (г) концепттер ажыратылат [Лихачев 1997: 284-285].

6. Концепт – тилде турпатталган психологиялык-когнитивдик бирдик. Ушул өңүттөн алганда а) интеллектуалдык көрсөткүчтөрдү белгилөөчү, б) темпераментти, кулк-мүнөздү туюнтуучу, в) өң-түстү, кебете-кешпирди, жүрүм-турумду, нравалык бөтөнчөлүктөрдү баалоочу; г) эмоциялык абалды сыпаттоочу концепттерди ажыратууга болот.

7. Түзүлүшүнүн татаалдыгына карап да изилдөөчүлөр концепттин үч түрүн белгилешет:

1) бир деңгээлдүү концепт: мында сезүү органында бир гана элестин, образдын таасири катталат; мисалы, “чака”, “жашыл”;

2) көп деңгээлдүү концепт; мында түрдүүчө абстракцияланган бир нече түзүмдөр берилет; мисалы “сабаттуу”;

3) сегменттүү концепт, ал абстракциялуу деңгээлдери бирдей бир нече сегментке ажыратылган базалык катмардан турат; мисалы, “толеранттуулук” [Попова, Стернин 2001: 61-62].

8. Концепттерди булар чагылдырган объекттердин жалпы өзгөчөлүктөрдүн эсепке алып да топтоштурууга болот:

1) материалдык дүйнөнүн концепттери;

2) абстракттуу дүйнөнүн концепттери;

3) мифологиялык негиздеги концепттер [Бабушкин 1996: 38-39].

9. Социумдун когнитивдик-коммуникативдик таламдарына ылайык концепттерди а) жекече (инсандык) концепттер, б) кичи топтук (микрогруппалык) концепттер, в) ири топтук (макрогруппалык) концепттер, г) улуттук концепттер, д) цивилизациялык концепттер, е) жалпы адамзаттык

концепттер деп жиктөөгө болот. Инсандык концепттер калгандарына салыштырмалуу (микротоптук – адамзаттык концепттердин баарына караганда) байыраак, көп түрдүүрөөк болот, анткени коллективдүү тажрыйба чексиз көп сандагы, сапаттагы жекече, персоналдык билимдерден, туюмдардан, сезимдерден, ой түзүмдөрүнөн жаралат, булардын кошулуп, биригип, ныкталып редукцияланышы коллективдүү тажрыйбаны уюштурат [Карасик, Слышкин 2003: 55; Карасик 2004: 137].

10. Тилдеги репрезентацияланыш өзгөчөлүктөрүнө карап да бир кыйла менталдык түзүмдөрдү белгилөөгө болот: а) лексикалык концепттер; б) фразеологиялык концепттер; в) синтаксистик концепттер; г) фонетикалык концепттер ж.б. (А. Вежбицкая, Н.Н. Болдырев, А.П. Бабушкин, З.Д. Попова, И.А. Стернин ж.б.) [Лагаева 2009: 22]. Айрым мисалдарга кайрылалы. Рекламалык көрнөктөрдө көп кезиккен *Переходи на О! (Ого өт!)*, публицистикада кенен кездешкен АША (Алмаз Шаршенович Атамбаев) сыяктуу мисалдарда тыбыштардын концепттик касиетти кабыл алып, символдук, номинативдик, баалоочулук, образдык-менталдык маани-маңызга ээ болгондугун көрөбүз.

Концепт сөз менен тыгыз байланышта. Концепт тилде сөз аркылуу берилет [Вежбицкая 1997: 77-79; 1999: 434-484; Арутюнова 1998: 543-640; Нерознак 1998: 84-85] же сөз катышкан лексикалык парадигманын инварианттык маанисинде туюндурулат [Лихачев 1993: 280; Москвин 1997: 67]. Бул парадигмаларда синонимдешкен сөздөр, фразеологизмдер, кеп формулалары, учкул сөздөр болушу мүмкүн [Панченко 1999: 6]. Демек, концепт менен лексика-семантикалык парадигма түздөн-түз алакада болот.

Концепттин фреймдик моделинде лексика-семантикалык түзүмдөгү гипонимдик-гиперонимдик, бөлүк-бүтүн катыштары мааниге ээ [Бабушкин 1996: 50-53]. Концепттин репрезентативдерин антонимдик жупташ парадигмалар да түзөт (кубаныч-кайгы, сүйүү-көрө албастык, жакшылык-жамандык ж. б.).

Ошентип, концепттерди типтештирүү бир топ чен-өлчөмдөрдүн, критерийлердин негизинде жүргүзүлүшүн байкоого болот. Ушул факт өзү эле концепт категориясынын татаал экендигин айгинелейт. Ал тургай концепттерди тилге карата вербалдык жана вербалдык эмес деп да ажыратууга болот: баш чайкоо, муш кезөө, бармакты көтөрүү ж.б. жаңсоолор ой тутумдагы баалоо, багыттоо бирдиктеринин репрезентативдери катары кызмат кылат.

Когнитивдик-тилдик дүйнө сүрөтүндө социалдык-этикалык, менталдык-психологиялык көп кырдуу түшүнүк болгон “Бакыт” концептинин орду чоң. Ал адамды максаттуу, активдүү, ийкемдүү, позитивдүү жашоого, дайыма туура жүрүүгө, оң, пайдалуу ой жүгүртүп, коомдо тең салмактуулукту, ынтымактуулукту, өз-ара тыгыз карым-катышта болууну, көмөктөшүүнү, ак ниеттүүлүктү, боорукерликти, ден-соолукта, сымбаттуу, таза, тыкан жүрүүнү, молчулукта, барчылыкта турмуш кечирүүнү, тынымсыз өркүндөөнү, өсүүнү уюштуруучу ой тутум бирдиги болуп саналат. Ошондуктан бул концепт көптөгөн изилдөөлөрдүн объектиси болуп келет. Биз өз ишибизде ушул багытта аткарылган бир нече иликтөөлөрдүн материалдарына кайрылдык. Алардын айрымдарында бакыт идеясы философиянын, социологиянын, этиканын, этнологиянын жана психологиянын контекстинде каралат [Изард 1980, Татаркевич 1981, Нешев 1982, Маслоу 1982, Попов 1986, Аргайл 1990, Дубко, Титов 1989; Сорокин 1998, Максимов 2000, Розенберг 2001, Фичино 2001, Джидарян 2001, Добротворская 2002, Гаврилова 2003; Шамсетдинова 2008, Сафиуллин 2009 ж.б.], тагдыр менен байланышта [Чернейко 1996, Пюрбеев 1998, Гак 1994, Сергеева 2005], диний аспектиде [Инаятхан 2003, Говард Катлер 2022, Каныбек уулу 2022, Сулейманов 2023 ж.б.] иликтенет.

Бакыт концептинин маани-маңызы, ички когнитивдик-тилдик түзүлүшү, концептуалдашуу жана категориялашуу процессине кирүү шарттары жана жолдору лингвокогнитология менен лингвоконцептологиянын да алкактарында каралып жүрөт [Воркачев 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004; Беляков 1999, Савенкова 2000, Байрамова 2001; Адонина 2005, Есенова 2004, Лагаева 2006, 2008, 2009; Лапухина 2006, Русакова 2007, Бакирова 2011 ж.б.].

Булардан тышкары алыскы чет өлкөлөрдө аткарылган же басылып чыккан айрым эмгектер менен [Jackendoff R. 1982; 1992; Karasik V. 2003; Lakoff G. 1993; Langacker R.W. 1991; Rosch E. 1975, Rosch E. 1977; Taylor J. 1989, Weirzbicka A. 1992 ж. б.], интернетте катталып таркалган жаңы эмгектер менен таанышып, керектүү материалдарды, ой-пикирлерди пайдаландык. Караңыз 1) [www. Blue Mountain.com](http://www.BlueMountain.com), 2) [www. 100free-ecards.com](http://www.100free-ecards.com), 3) [www. dasign.com](http://www.dasign.com), 4) [www. greetvalley.com](http://www.greetvalley.com), 5) [www. 123greetings.com](http://www.123greetings.com), 6) [www. ecarduniverse.com](http://www.ecarduniverse.com), 7) [www. christianet.com](http://www.christianet.com), 8) [www. 101. weddingring.com](http://www.101.weddingring.com), 9) [www. cardfountain.com](http://www.cardfountain.com), 10) [www. christianity.about.com](http://www.christianity.about.com) ж.б.

1.4 Дүйнө сүрөтү менен менталитеттин өз ара катышы

Учурдагы гуманитардык илимдерде дүйнө сүрөтү таркалган түшүнүктөрдөн болуп калды. Аны философияда, гносеологияда, социологияда, этнопсихологияда, маданият таанууда, когнитологияда, адабият таанууда, лингвистикада ж.б. илимий тармактарда кездештирүүгө болот [Попова, Стернин 2010: 50-57]. Бул терминди илимге физик Г. Герц жана философ Людвиг Витгенштейн киргизген [Дрофа 2009: 13; Камбаралиева 2019: 51]. Кыргызстанда дүйнө сүрөтү боюнча биринчилерден болуп окумуштуу Л.А. Шейман менен публицист Г.Д. Гачев жаза башташкан [Лингв. антропоцентризм: 229]. Бул терминдин түптөлүшүнө, өнүгүшүнө жана таркалышына Л. Вайегербер, В. фон Гумбольдт, Э. Сепир, Б.Л. Уорф, А.А. Потебня сыяктуу илимпоздор салым кошкон. Булар менен катар орус лингвисттери (Г.А. Брутян, Г.В. Колшанский, Р.И. Павиленис ж.б.) да бул түшүнүккө кайрылышкан [Камбаралиева 2019: 52].

Дүйнө сүрөтү термини түрдүү дефинициялар аркылуу аныкталат. Анын мазмуну көп кырдуу жана татаал түзүлүштө. Дүйнө сүрөтү – адамдын ой тутумунда чагылдырылган маалыматтардын жыйындысы. Ал адамдын өзүнө, жакындарына, башка адамдарга, айлана-чөйрөгө, бүт дүйнөгө болгон мамилесинин түрүн, тибин, мүнөзүн калыптандырат. Дүйнө сүрөтү адамдарды

бириктирип интеграциялайт, алардын жашоо гармониясын жаратат, байланыш алкактарын чыңайт. Ал адамзат өкүлдөрүнүн өз ара түшүнүүсүн уюштуруучу ортомчу система [Серебренников ж.б. 1988: 25, 187, 107]. Дүйнө сүрөтү дегенде биз бир тартипке келтирилген, жекече, топтук же жалпы коомдук ой тутумда калыптанган, айлана-чөйрө тууралуу билимдердин жыйындысын түшүнөбүз [Попова, Стернин 2002: 4].

Дүйнө сүрөтү бир топ тутумдаш түшүнүктөр менен кошо колдонулат. Буларга сүрөт, дүйнө образы (элеси), дүйнө модели, дүйнөнүн жалпы сүрөтү, дүйнөнүн илимий (физикалык. биологиялык...) сүрөтү, дүйнөнүн жалпы көрүнүшү ж.б.у.с. аталыштар кирет. Дүйнө сүрөтүнүн түрлөрүн орус лингвисти О.А. Корнилов талдоого алган. Ал дүйнө сүрөтү түшүнүгүн улуттук менталитет менен бир контекстте карайт, монографиясы да “Языковые картины мира как производные национальных менталитетов” деп аталып, дүйнөнүн тилдик сүрөттөрүн менталитеттин туундулары катары мүнөздөйт [Корнилов 2003: 12-116]. Ал дүйнө сүрөттөрүнүн бир нече түрүн белгилейт: 1) дүйнөнүн илимий сүрөтү; 2) дүйнөнүн улуттук илимий сүрөтү; 3) дүйнөнүн улуттук-тилдик сүрөтү; 3) дүйнөнүн улуттук-тилдик жекече (индивидуалдык) сүрөтү. Акыркы түр жеке инсанга, тилди пайдалануучунун жалгыз өзүнө гана тиешелүү маалыматтарды, билимдерди камтыйт [Камбаралиева 2016: 54; Саматов 2021: 65].

Айрым окумуштуулар дүйнө сүрөтүн кабыл алуунун, түшүнүүнүн, өздөштүрүүнүн жолуна карап 1) түз (түзмө-түз, тикелей) кабыл алынган дүйнө сүрөтү; 2) кыйыр (ортомчу каражаттар аркылуу) кабыл алынган дүйнө сүрөттөрүн жиктешет. Биринчи түрдөгү сүрөттөр көрүү, кармоо, угуу, даамдоо ж.б. жолдор аркылуу жаралат, экинчи түрдөгү сүрөттөр маалымат булактары (газета-журналдар, телерадио, китептер, интернет ж.б. түрдүү ортомчу каражаттар) аркылуу калыптанат [Попова, Стернин 2010: 51-52].

Ошондой эле лингвокогнитологияда дүйнө сүрөтүнүн рационалдуу-сезимдик, материалисттик-идеалисттик, диалектилик-метафизикалык, теориялык-эмпирикалык, илимий-карапайым (демейдеги), физикалык-

химиялык, адамзаттык-топтук (улуттук, расалык...), туруктуу, инварианттык-өзгөрүлмө (вариантташуучу) ж.б. түрлөрү ажыратылат [Попова, Стернин 2010: 52; Саматов 2021: 69].

Дүйнө сүрөтүн когнитивдик жана тилдик алкактарда айырмалоо – таркалган көз караш. **Дүйнөнүн когнитивдик сүрөтү** (ДКС) деп адамдын же бүт элдин ой тутумунда бар дүйнөнүн сезим органдары аркылуу кабыл алынган же ой жүгүртүүнүн, өздөштүрүүнүн негизинде пайда болгон менталдык образын айтууга болот, б.а. ДКС – бул концепттер чөйрөсүнүн жана менталитет жол берген аң-сезим стереотиптеринин жыйындысы вариантташуучу ж.б. түрлөрү ажыратылат [Попова, Стернин 2010: 52].

Дүйнөнүн тилдик сүрөтү (ДТС) “дүйнөнүн тил күзгүсүндөгү сүрөтү” катары, дүйнөнүн сүрөтү (образы) “курчап турган предметтик чындыктын адамдын психикасында чагылдырылышы” катары аныкталып, вариантташуучу ж.б. түрлөрү ажыратылат [Леонтьев 1993: 18; Красных 2003: 16]. **Дүйнөнүн тилдик сүрөтү** (ДТС) – элдин өнүгүүсүнүн белгилүү бир этабында бар дүйнө тууралуу түшүнүктөрүнүн тилдик бирдиктерде катталган жыйындысы, тилдик белгилердин маанилеринде берилген бар дүйнө жөнүндөгү түшүнүктөр – дүйнөнү тил аркылуу бөлүштүрүлүшү, заттардын жана кубулуштардын тил аркылуу иреттелиши; сөздөрдүн системалуу маанилеринде катталган дүйнө тууралуу маалымат [Попова, Стернин 2010: 54].

ДТС гомогендүү эмес. Анын курамында субъект (аракеттенүүчү), объект (аракет багытталган тарап) жана аракеттин натыйжасы (элес, сүрөт) даана ажыратылат [Постовалова 1988: 32; Камбаралиева 2018: 62-63]. Дүйнө сүрөтү субъектке багынычтуу: физик менен билимсиз чалдын, сокур менен таза адамдын асман тууралуу билими бирдей эмес. Дүйнө сүрөтү объектке да байланыштуу: океандын көрсөткүчтөрү соодагерди кызыктырбайт, “кара тешикти” астроном менен мектеп окуучусу түрдүүчө элестетишет. Бактылуулуктун булактарын, түзүмүн, таасирин ар ким ар кандай көрөт.

Н.С. Новикова менен Н.В. Черемисина ДТСтин ички бөлүнүштөргө ээ бүтүндүк катары карап, ичинен материалдык - идеалдык (менталдык), реалдуу -

ирреалдуу (фантастикалык, мифологиялык), рационалдык – эмпирикалык, мейкиндиктик - убакыттык, улуттук - топтук, жалпы - чектелген (тармактык, адистик), улуттук - диний, чоңдорго тиешелүү – балдарга тиешелүү, жазылма - адабий тилдик - оозеки тилдик (жаргондук, диалектилик), жалпы тилдик – автордук, универсалдык - идиостилдик түрүндөгү ДТСтерди ажыратууга болот [Новикова, Черемисина 2000: 42-45].

Р.Х. Хайруллина ДТСин курамынан үч өңүттү жиктейт: 1) логикалык өңүт; 2) философиялык өңүт; 3) аксиологиялык өңүт [Хайрулина 2000: 12-23]. Ошондой эле ДТСин чегинде дагы бир нече өзгөчө касиеттерди белгилөөгө болот: бүтүн - логикалык, архаикалык - цивилизациялык, чоңдордун - ымыркайлардын, нормалдуу адамдардын - кемчиликтүү адамдардын ж.б. [Камбаралиева 2018: 66].

ДКС ДТСке караганда алда канча байыраак, кененирээк, динамикалуураак. Анткени ДКС тилде репрезентацияга ээ болбогон концепттерди, образдарды, элестерди, стереотиптерди да камтыйт. ДТС ДКСке түзүмдүк бөлүк катары кирет, анда ДКСте болбогон эч бир элемент болбойт. ДКСке карата ДТСи эки катмарга бөлүп жүрүшөт: бир жагы - нагыз тилдик көрсөткүчтөр катталган тарап (ДКС-1), экинчи жагы - абстракттуу семантикалык-мазмундук жана классификациялык көрсөткүчтөр аралашкан тарап (ДТС-2) [Кубрякова 1988: 145]. Буларды толук камтыган, бирок алардын курамына кирбеген тилде өзүнчө объективдештирилбеген элестерди, образдарды, стереотиптерди, символдук белгилерди өз кучагына алган зона – дүйнөнүн ДКСи, концептуалдык (когнитивдик) сүрөтү.

Дүйнө сүрөтү лингвокогнитологиянын орчундуу термини болуп калды. Ал улуттук концептосферанын мазмунун иликтөөнүн баштапкы каражатынын милдетин аткарууда. Ага тутумдаш менталитет термини бар. Менталитет деп ойлоо образын, акылдын психологиялык түзүмүн, ой жүгүртүүнүн мүнөзүн, бөтөнчөлүктөрүн аташат. Ойлоо образы, ой түзүмү ДКС менен туташ. Алардын ортосунда катуу чек деле жок. Инсанга, социалдык топко же этноско таандык когнитивдик билим, тажрыйба сыяктуу стереотиптердин жыйындысы менен

аныкталчу дүйнөнү кабыл алуунун, түшүнүүнүн жана өздөштүрүүнүн өзгөчө ыкмасын менталитет деп атоого болот [Попова, Стернин 2010: 57-58]. ДКСке деле ушул функциялар таандык, бирок мында “дүйнөнүн менталдык образы” түшүнүгүнө басым жасалат.

Менталитет элдин мүнөзүндө, этикетинде, иш-аракеттеринде, жүрүм-турумунда байкалат. Менталитетти экономикалык шарттар, социалдык-саясий өзгөрүүлөр, табигый кубулуштар, башка элдер менен болгон алакалар калыптандырат.

Менталитет концептосфера (концепттер алкагы) менен тутумдаш. Концептосфера – концепттердин жыйындысы, ой тутум алкагы, жеке адамдын, социалдык топтун, улуттун жана адамзаттын аң-сезиминин информациялык пайдубалы, базасы. Концептосферанын негизги калыптануу булагы – жеке адамдын билип-таануу аракети, байкоо, көрүү, окуу, баарлашуу ж.б. иш-аракеттер аркылуу өздөштүрүлгөн маалыматтар.

1.5 Когнициядагы концептуалдаштыруу жана категориялаштыруу процесстери

Лингвокогнитологияда концептуалдаштыруу тууралуу жоболор активдүү калыптанууда. Бул термин аркылуу аң-сезимде концепттердин жаралуу, жайгашуу, байланышуу жана колдонуу жолдорун туюнтушат. Концептуалдашууну жалпысынан жаңы маалыматтын ой тутумга кирип, концептти уюштурууга катышышы катары белгилешет [КТКС 1996: 93-94].

Концептуалдаштыруу деп адамдын аң-сезими объективдүү жана субъективдүү дүйнөнүн бир үзүмүн, чөйрөсүн бөлүп алып, эс тутумга өткөзүп, өзгөчө белгилерин аныктап, кубулуштардын белгилүү тобуна (түрүнө) кошушун атоого болот [Попова, Стернин 2010: 121].

Концепттин калыптануусун шарттаган булактар булар:

- 1) сезүү органдары кабыл алган сигналдар, белгилер, көрсөткүчтөр;
- 2) адамдын предметтер менен түздөн-түз аткарылган амалдары;

3) ойдогу башка концепттер менен алакага түшүп, биригүү же айырмалануу менен пайда болгон жаңы менталдык түзүмдөр;

4) пикир алмашууда, билип-таанууда, маалымат өздөштүрүүдө жаралган ой компоненттери;

5) тилдик бирдиктердин маани маңызын өз алдынча түшүнүүдөн, эс тутумга кийирүүдөн түптөлгөн менталдык бирдиктер [Попова, Стернин 2010: 122-123].

Демек, тил дагы ой тутумда концепттин калыптанышына жол ачат. Бирок концепттин жаралышы үчүн сенсордук тажрыйба (көрүү, угуу, кармалоо ж.б.), көрсөтмөлүүлүк (схема, таблица, формула, глобус, плакат ж.б.), предметтик иш-аракеттер өтө маанилүү. Кабыл алуунун булактары биргеликте гана адамдын эс тутумунда элестүү (образдуу), маалыматтуу жана чечмеленип түшүндүрүлүүчү концептти жарата алышат.

Категориялаштыруу – когнитивистиканын борбордук түшүнүктөрүнөн. Категориялаштыруу деп дүйнө объекттерин жана кубулуштарын жалпылоочу түшүнүктөр, категориялар аркылуу аң-сезимге киргизүү процессин айтышат. Адамдын аң-сезимине чексиз көп түрдүү туюмдар, байкоолор, маалыматтар түшүп турат, материянын жана анын кыймылынын объективдүү көп кырдуулугу, ар сапаттуулугу ой тутумга тынымсыз орношо берет. Аң-сезим бул көп түрдүүлүктү белгилүү рубрикаларга бөлүштүрөт, классификациялайт, түркүн бирикмелерге – класстарга, разряддарга, тайпаларга, топтомдорго, көптүктөргө, категорияларга ажыратат. Ушундай когнитивдик процесс категориялаштыруу деп аталат [КСКТ 45-46; Болдырев 1998: 39-32; Попова 2000: 239; Орлянская 2002: 6; Камбаралиева 2019: 167-205].

Категориялаштырууну мүнөздөөдө когнитивдик классификациялоочу белги термини колдонулат. Концепттин мазмунун аныктоодо анын дифференциялоочу белгилерин эсепке алуу маанилүү. Дифференциялоочу белги деп концепттин мазмунун түзгөн объекттин өзүнчө элементи, көрсөткүчүн аташат. Классификациялоочу белги - бул концепттик мазмундун элементи, концепттин тигил же бул тарабын, өңүтүн, параметрин чагылдырат,

бир кыл дифференциалдык белгилерди жалпылайт. Классификациялоочу белгилер жалпы мүнөздө болушат, бир катар, бир топ же көптөгөн концепттердин көрсөткүчү катары кызмат кылышат [Попова, Стернин 2010: 128]. Бул белгилерди Ж. Лакофф интегралдык классификатор термини менен атайт [Lakoff 1993: 202-251]. Классификаторлор концепттерди, алардын тилдик репрезентативдерин да топтоштурат, дифференциялашат, бири-биринен айырмалашат. Когнитивдик классификаторлор салттуу семантикалык белгилерге мазмуну боюнча жакын. Кийинкилер лексикалык-фразеологиялык бирдиктердин, мурункулар менталдык бирдиктердин белгилерин туюнтушат.

Категориялаштыруу концептуалдаштыруу процессин толуктайт. Ал бир нече деңгээлдерде ишке ашат: 1) горизонталдык - вертикалдык (энине - тикелигине карап); 2) базалык - базалык эмес; 3) суперординаттык (өйдө) - субординаттык (ылдый); 4) жалпы - атайын; 5) бүтүндүк - бөлүктүк (гиперонимдик - гипонимдик); 6) жогорку - ылдыйкы (өйдөрөөк - төмөнүрөөк); 7) даана - бүдөмүк (белги); 8) жамааттык (коллективдүү) – жеке (индивидуалдуу) ж.б. [Лакофф 1988: 12-27; Вежбицкая 1996: 347; Демьянков 2001: 87; Болдырев 1999: 62-67; Камбаралиева 2019: 190-204].

Бул деңгээлдер концепттерди топтоштурууну, типтештирүүнү ишке ашырууда да эсепке алынат. Алар “бакыт” концептинин түзүмүн ачыктоо үчүн да зарыл.

1.6. Лингвоконцептология Кыргызстанда

Лингвистиканын антропоборбордук өңүттөгү жаңы агымдары, багыттары биздин өлкөдө да өз тарапкерлерин таап, интенсивдүү өнүгүүдө (М.Ж. Тагаев, З.К. Дербишева, Л.И. Дрофа, К.З. Зулпукаров, М.И. Лазариди, З.К. Караева, П.К. Кадырбекова, У.Ж. Камбаралиева, Б.Б. Нарынбаева, К.С. Саматов, Г.А. Мадмарова, М.К. Алишова, Г.Ш. Абдразакова, Э.Т. Төлөкова, А.А. Абдулатов ж. б.). Төмөндө биздин иш үчүн зарыл болгон жергиликтүү изилдөөчүлөрдүн айрым идеяларына, табылгаларына кыскача мүнөздөмө беребиз.

М.Ж.Тагаев ачыктаган полипарадигмалык сыпаттоо теориясы, антропоборбордук жана когнитивдик изилдөө моделдери, сөз жасоонун когнитивдик-коммуникативдик аспекти, лингвокультурология багыты, “дүйнө сүрөтү”, “дүйнөнүн тилдик сүрөтү”, “когнитивдик парадигма”, “дүйнөнү категориялаштыруу” сыяктуу түшүнүктөрдүн лингвистикадагы ордунун аныкталышы илим үчүн өз учурунда жаңылык эле [Тагаев 2004: 12-14, 61-80; 2017: 161-169].

З.К. Дербишева кенен мүнөздөмөгө алган когнитивдик лингвистиканын, дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн, лингвомаданият таануунун аныктамалары да тил илими үчүн маанилүү болду. Улуттук баалуулуктардын, салт-санаалардын, убакыт-мейкиндик жөнүндөгү көз караштардын, тууганчылык байланыштардын, этномаданий образдардын, эмотивдик түзүмдөрдүн кыргызча ДТСүндө берилиши тууралуу автордук байкоолор баалуу. Ал өзүнүн “Кыргызский этнос в зеркале языка / Кыргыз этносу тил күзгүсүндө” аттуу эмгегинде бир топ концепттердин когнитивдик белгилерин ачып берет [Дербишева 2016: 37-389]. Мисалы, “Мейкиндик” концептинин когнитивдик белгилерине 1) жалпы мейкиндиктеги локалдашуу; 2) конкреттүү мейкиндиктеги локалдашуу; 3) күндөлүк максатта колдонулчу мейкиндик; 4) мейкиндиктеги багыт жана кыймыл; 5) мейкиндиктеги кесиндилер; 6) мейкиндиктин түзүлүш мүнөзү: а) тоолуу ландшафт; б) суу ландшафты; в) түздөгү ландшафт; г) токойлуу ландшафт [Дербишева 2016: 98], “Ой” концептине 1) адамдын ойлоо аракетинин бирдиктери; 2) ойдун мазмуну; 3) ой аракетинин натыйжасы; 4) кайсы бир пландарды, мүдөө-талаптарды элестетүү процесси; 5) ойлоо иш-аракети сыяктуу когнитивдик белгилерди кошот [Дербишева 2016: 388].

Кийинки изилдөөлөрүнүн натыйжалары З.К. Дербишеванын “Основы лингвокогнитивного сравнения языков/ Тилдерди лингвокогнитивдик салыштыруунун негиздери” аттуу эмгегинде баяндалган. Мында лингвокогнитологиянын жалпы маселелери: тил менен когнитивдик процесстин карым-катышы, концепттин маани-маңызы, түрлөрү, концепт менен сөздүн

алакасы, сөз түркүмдөрүнүн концептти туюнтууга катышышы, концепттин вербалдашуусу жана сыпатталышы сыяктуу проблемалар каралат [Дербишева 2019: 8-76]. Иш кыргыз, орус тилдеринин мисалдарынын негизинде “время/убакыт”, “счастье/бакыт”, “друг/дос”, “гость/конок”, “гора/тоо”, “вода/суу” концепттеринин когнитивдик мазмунун кыскача ачып берет [Дербишева 2019: 77-315].

Биздин изилдөөнүн жүрүшүнө ушул эмгекте талданган “счастье/бакыт” концептине арналган параграф түрткү болду. Анда “Концепт “счастье” в русском языке” жана “Концепт “бакыт” в киргизском языке” аттуу кичи эки параграф бар. Эки тилдин материалында аталган концепт бирдей планда талдоого алынат:

- 1) лексикалык вербалдашуу;
- 2) синтагматикалык катмар;
- 3) фразеологиялык вербалдашуу;
- 4) паремиологиялык вербалдашуу;
- 5) поэтикалык интерпретация (чечмелөө).

Ал эми концепттин эки тилдеги мүнөздөмөсү төрт пункттуу эки бөлөк планда аткарылат:

1) орусча концепт: а) “счастье” сөзүнүн этимологиясы; б) семантикалык деңгээл; в) когнитивдик деңгээл; г) образдуу-символдуу деңгээл [Дербишева 2019: 144].

2) кыргызча концепт а) “бакыт” сөзүнүн семантикасы жана этимологиясы; б) когнитивдик анализ; в) образдуу-символдук аспект; г) маданий-баалуулук аспекти [Дербишева 2019: 159]. Мындагы айырмачылыктар концепттин жана анын номинанттарын бүтүндүк катары сүрөттөлүшүнө таасирин тийгизбеди деп ойлойбуз.

Лингвокогнитологияга канатташ лингвомаданият таануу жана лингвоконцептология жаатында П.К. Кадырбекова да изилдөөлөрдү жүргүздү. Анын “Лингвокультурологические и лингвокогнитивные аспекты межкультурной коммуникации/ Маданий аралык пикир алмашуунун

лингвомаданий жана лингвокогнитивдик аспекти” эмгеги лингвистикалык антропоцентризм тармагына ири салым кошту [Кадырбекова 2012: 418 б.].

Л.И. Дрофанын монографиясында да когнитивдик лингвистиканын бардык түйүндүү маселелери (концепт, концептосфера, менталитет, дүйнөнүн тилдик сүрөтү ж.б.) ар тараптан каралат [Дрофа 2012: 98 б.].

У.Ж. Камбаралиева когнитивдик лингвистиканын республикабызда түптөлүшүнө жана өнүгүшүнө алгылыктуу салым кошту. Анын орус, кыргыз тилдеринин материалында жазылган темпоралдык категориялаштыруу жана дүйнөнүн концептуалдык сүрөтүнө арналган монографиясын жана “Когнитивдик тил илими” аттуу монографиясы лингвистикалык коомчулук тарабынан жылуу кабыл алынды. Бул эмгектерде когнитивдик изилдөөлөрдүн эволюциясына, когнитология менен когнитивдик тил илиминин өз ара алакасына, лингвокогнитологиянын жана лингвомаданият таануунун негизги багыттарына жана маселелерине кенен сереп жүргүзүлөт. Ошондой эле когнитивдик лингвистиканын негизги категорияларына, түшүнүктөрүнө (концепт, концептосфера, дүйнө сүрөтү, анын түрлөрү, категориялаштыруу ж.б.) кенен мүнөздөмө берилет. Айрыкча лингвокогнитивдик изилдөөлөрдүн ык-методдору, принциптери, концепттердин түзүлүшү жана компоненттери, концепттик вербалдашуу жана моделдештирүү жолдору, ассоциативдик эксперимент жүргүзүү жана анын чечмелөө сыяктуу маселелердин каралышы жаңы изилдөөлөргө негиз боло алат [Камбаралиева 2018: 398 б.; 2019: 324 б.].

Лингвокогнитологиянын идеялары, принциптери Н.О.Нарынбаеванын диссертациясында жана монографиясында эсепке алынат. Ал француз, кыргыз фразеологизмдеринин концептосферасын салыштырып талдайт [Нарынбаева 2017, 2018].

Жакында М.Е. Дарбанов (2021) тарабынан адам таануу концепттерин объективдештирүүчү тилдик каражаттарды лингвоконцетологиялык аспектиде талдоо жүзөгө ашырылган.

Кыргыз тилдүү лингвокогнитологдор үчүн К.Саматовдун “Когнициялык лингвистика” аттуу монографиясы орчундуу маселелерди чечип берди. Бул

эмгекте когниция, когнитология, когнициялык лингвистика, анын башкы багыттары, концепт категориясы, анын түзүлүшү, түрлөрү, концепт чөйрөсү, концепт менен сөздүн байланышы, дүйнө сүрөтү, менталитет, концепттешүү жолдору, лингвокогнитологиянын методологиясы кенен сыпаттоого алынат [Саматов 2021: 6-128].

Ошондой эле Г.Ш. Абдразакованын монографиясы менен докторлук диссертациясында катталган жана талдоого алынган бир нече лингвомаданий жактан басымдуу концепттердин сыпатталышы (2019, 2022) биздин иш үчүн кыйла өбөлгө болду.

Кыргызстанда бир топ концепттер: “жан/душа” (Н.К. Абдракматова, 2007), “бала” (Э.Т. Толокова, 2012), “суу/вода” (Г.А. Абыканова, 2012, У. Камардинова, 2012, 2015), “традиция” (Абдувалиева, Мадаминова 2018), “бийлик/власть” (С.А. Апаева, 2017), “намыс/честь”, “ат/конь”, “үй/дом” ж.б. (М.К. Алишова, 2021), “ит” (С.М. Амиралиев, 2014), “жизнь/өмүр” (А.Р. Бутешова, 2012), “жизнь/смерть” (А.Б. Нургазина, 2016), “Кудай/Бог” (К.З. Зулпукаров, Л.И. Дрофа, А.А. Калмурзаева, 2014), “страх/коркуу” (Р.К. Ормокеева, 2015), “верх/вниз” (Б.Т. Борчиева, 2008), “адам/человек” (М.Е. Дарбанов, 2021), “небо/асман”, “Земля/Жер” (Г.Т. Жээнбекова, 2019), “тагдыр/кадер” (К. Йылдырым, 2017), “эмгек/труд” (У.К. Кадыркулова, 2017; А.К. Тентимишева, 2017), “глаз/көз”, “лицо/бет” (Ы.А. Темиркулова, 2010), “сөз/слово” (Г.Б. Чолпонкулова, 2015), “жакшылык/добро”, “жамандык/зло” (Б. Сагынбаева, Н.Ж. Чоңмурунова, 2017), “согуш” (Д.М. Кадыралиева 2017), “эл/народ” (К.О. Күлалиева 2017), “кеп/речь” (Ж.Ж. Чыманова, 2017), “жылдыз/star” (А.А. Бакирова, 2019), “ийгилик/успех” (Ж.А. Бейшенова, 2017), “счастье” (Г.Р.Хусанова 2017), “удивление/таңдануу” (Г.Ж. Болотакунова, 2019) ж.б. атайын изилдөөгө алынды.

Кийинки учурда дагы бир топ концепттердин тилдик репрезентативдерин лингвокогнитивдик аспектте иликтөө активдешип жатат. Бул багытта аткарылган иштердин катарына “юмор” (З.М. Сабиралиева 2024), “эркек/man” (А.М. Жороева 2020, 2021, 2023), “хлеб/нан” (М. Амирбек кызы 2022),

“сeмья/үй-бүлө” (Г.А. Мадмарова, Д.Гаипова 2022), “возраст/курак” (Д. Момунова, С. Бакиева 2022), “деньги/акча” (Р.М. Усманова, Т.У. Каримова 2022), “радость/кубаныч” (К. Зулпукаров, Н.Э. Арсланбекова 2022; Н.Э. Арсланбекова, Ж.А. Касымова, Р.К. Машиева, М.М. Жусупбаева 2023), “man/человек” (А.К. Зулпукарова, З. Саткеева, А. Султанбекова 2023), “fate/судьба” (А.К. Зулпукарова, К.З. Эгембердиева ж.б. 2023), “ой” (Элчиев, Туланбаева, Пазилова 2022а, 2022б. Элчиев, Беккулова, Пазилова 2023), “баш” (Ж.К. Айтибаева 2022а, 2022б, Г.А. Мадмарова, Ж.К. Айтибаева 2023), “вера/ишеним” (Г.А. Мадмарова, Ж.К. Айтибаева, Т. Топчубаева 2023), “женщина/аял” (Р.К. Ормокеева, Н. Тайиржан кызы 2023) тууралуу эмгектерди кошууга болот. Изилдөөлөрдүн тематикасы, камтыган объектилери кенен, ыкмалары азыркы лингвоконцептологиянын талаптарына ылайык аныкталган. Ар бири аздан гана болсо да лингвокогнитологияга салым кошо алат.

Айтып кетүү керек: аткарылган изилдөөлөрдү жалпылап, орток жана өнүмдүү проблемаларды бөлүп чыгып, лингвокогнитивистикадагы мыйзам ченемдүүлүктөрдү, практикага зарыл маселелерди талкуулоо да өз жемишин бермек. Мисалы батышта алдыңкы университеттердин сап башында турган Гарвардда бакыт курстары окутулуп келет (Managing happiness, Arthur Brooks, Harvard Kennedy School; Happiness(Harvard Extension :PHILE-155, SusannaRinard). Ушул курстардын силлабустары менен таанышып чыккандан кийин биздин жогорку окуу жайларда билим алып жаткан жаштар үчүн да атайын курстар өтүлсө эң жакшы натыйжалар болмок.

1-бап боюнча тыянактар

Лингвокогнитологиянын жалпы категориялары менен принциптери тууралуу маалыматтарды, идеяларды, көз караштарды жана түшүнүктөрдү талдоо бир нече жыйынтыктарды чыгарууга негиз болду.

1. Учурда тилди система-структуралуу, туруктуу түзүм катары аныктоо жападан-жалгыз, баштапкы лингвистикалык көз караш болуп калбастан,

тилдин маани-маңызын, курамын, кызматын, тилди пайдалануучунун ой тутуму, таламдары, мүмкүнчүлүктөрү, кызыкчылыктары аркылуу сыпаттоо баштапкы, алдыңкы планга чыкты. Бул агым лингвистикалык антропоцентризм деп аталып калды.

2. Антропоборбордук тил илими бир нече кичи тармактарды кучагына алат. Анын курамына менталингвистика, лингвокогнитология (когнитивдик лингвистика), лингвоконцептология, лингвомаданият таануу, лингвопсихология, нейролингвистика, лингвопрагматика ж.б. кичи тутумдаш “салаалар” кирет.

3. Антропоборбордук лингвистиканын илимий-категориялык аппаратын концепт, концептосфера (концепттер чөйрөсүнүн алкагы), дүйнө сүрөтү, менталитет, концептештирүү, категориялаштыруу түшүнүктөрү түзөт.

4. Концепт – лингвокогнитологиянын башкы жана баштапкы категориясы. Ал эс тутум бирдиги. Адамдын аң-сезими, ой тутуму түрдүү көлөмдөгү, түзүлүштөгү, байланыштагы концепттерден турат. Концепттер тилдик каражаттарда белгиленет, жиктелет, атоого ээ болот, ушулар аркылуу маалымат алмашууга, билимдерди алууга-берүүгө, тажрыйба топтоого-таркатууга катышат.

5. Концепттерди түрдүү чен-өлчөмдөр менен топтоштурууга болот. Мында а) көлөмү боюнча; б) түзүлүшү боюнча; в) билимдин тармагына карата; г) диахрония-синхронияга карап; д) субъекттердин санына, көптүгүнө карап; е) психиканын алкагына карата; ё) түзүлүш деңгээли боюнча; ж) тилде репрезентацияланыш ыкмаларына ж.б. тараптары эсепке алынат.

6. Концепттердин түзүмү, көлөмү, саны, сапаты, түрлөнүүсү, өз ара байланыштары эс тутумдун мазмунун аныктайт, жеке адамдын, социалдык топтун, адамзаттын билими, тажрыйбасы, жашоо деңгээли, маданияты менен өлчөнөт. Концепттер чөйрөсү аң-сезимдеги дүйнө сүрөтүн, анын түрүн белгилейт. Концепттер курамы дүйнөнү акыл-ойдо категориялаштырууга өбөлгө түзөт.

7. Дүйнө сүрөтү – сезүү органдары аркылуу кабыл алынган маалыматтардын адамдардын ой тутумдагы жыйындысы. Дүйнө сүрөтү карапайым – илимий – когнитивдик - тилдик, улуттук - улут аралык, жекече - коллективдик, реалдуу - ирреалдуу, жалпы - тармактык, материалдык - идеялдык ж.б. түрлөрдө кезигет.

8. Менталитет – когнитивдик түшүнүк. Ал элдин мүнөзүндө, этикетинде, иш-аракеттеринде, жүрүм-турумдарында, сүйлөшүү манераларында байкалат. Менталитеттин негизин концепттердин алкагы менен дүйнө сүрөттөрү түзүшөт.

9. Кыргызстанда лингвокогнитология активдүү өнүгүүдө. Анын түптөлүшүнө жана өнүгүшүнө бир топ лингвисттер салым кошту (М.Ж. Тагаев, З.К. Дербишева, К.З. Зулпукаров, П.К. Кадырбекова, У.Ж. Камбаралиева, К. Саматов, Г.А. Мадмарова, Б.Б. Нарынбаева ж.б.).

II БАП. «БАКЫТ» КОНЦЕПТИН ВЕРБАЛДАШТЫРУУЧУ ТИЛДИК КАРАЖАТТАРДЫ ИЗИЛДӨӨНҮН МАТЕРИАЛДАРЫ, МЕТОДОЛОГИЯСЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ

«Бакыт» концепти – көп кырлуу, түркүн белги-сапаттарга ээ менталдык-тилдик түзүм. Анын когнитивдик мазмунун илимий – карапайым, материалдык – идеалдык, абстракттуу – конкреттүү, глобалдуу – жекече инсандык (же топтук), нейтралдык – эмоциялык-экспрессивдик жана башка касиеттер түзөт. Бакыт тууралуу тилемчи менен олигархтын, эзелки уруу өкүлү менен азыркы илимпоздун, ымыркай менен кексе чалдын көз караштары эч бир жакындашпайт. Бул түшүнүккө эң акыркы толук, кынтыксыз аныктама берүү өтө кыйын. Биздин иш оңтойлуу гана маалыматтарды лингвокогнитологиянын алкагында изилдеп баяндоого арналат.

2.1. «Бакыт» концептин иликтөөгө негиз болгон материалдар жана методологиялык жоболор

Изилдөөнүн **объектиси** - «бакыт» концептинин жалпы когнитивдик-тилдик түзүлүшү, **предмети** - концепттин курамындагы түшүнүктүк-образдык, фреймдик-скриптттик, когнитемалык-пропозициялык, гештальттык белгилер жана аларды туюнтуучу тилдик каражаттар.

Изилдөөнүн объектиси менен предмети когнитивдик лингвистикада жетекке алынуучу бир нече жоболордун, талаптардын негизинде иликтөөгө алынат.

1. Учурдагы лингвистикада антропоборбордук агым интенсивдүү калыптанып, өнүгүп бара жатат. Аны **лингвистикалык антропоцентризм** деп да аташат [Лингвистический антропоцентризм: 3-5]. Бул багыт тилди объективдүү система-структуралык түзүлүш катары гана кароочу агымдын ордун ээлеп, тилдин жаратуучусу, өнүктүрүүчүсү жана колдонуучусу болгон адамды биринчи планга коет. Адам – маалымат берүүчү жана алуучу субъект.

Пикир алмашууда адамдын социалдык (жашы, жынысы, дини, адистиги, улуту ж.б.), психологиялык (ою, эс тутуму, мүнөзү, кызыкчылыктары, мүдөө-талаптары ж.б.) дагы башка түрдүү тараптары чоң мааниге ээ болот. Тил – адамдын ички жана сырткы дүйнөсүн туташтырган, дүйнө таанымын калыптандырган жана өнүктүргөн өзгөчө каражат. Ал элдин бирдиктүү руханий дүйнөсү [Гумбольдт 1984: 313].

Антропоборбордук тил илиминин башатында бир нече лингвисттер турат (В. фон Гумбольдт, Э. Бенвенист, Р.О. Якобсон, К. Бюлер ж. б.) [Дрофа 2012: 37; Камбаралиева 2019: 15-16].

Тил илиминде кыйла резонанс жараткан «сүйлөөчүнүн жекече чөйрөсү» термини (Ю.Д.Апресян) биздин иш үчүн абдан маанилүү болду [Рахилина 2010: 16], себеби бакытты элестетүү, түшүнүү, сүрөттөө, барктоо, идеалдаштыруу, даңазалоо же түшүндүрүү сүйлөөчүнүн жашына, тажрыйбасына, билимине, кулк-мүнөзүнө, менталитетине, тарбиясына, кызматына, адистигине жараша жүрөт. Ошондуктан антропоборбордук парадигманын жетишкендиктерин, натыйжаларын иштин жетектөөчү жоболору катары кароого болот.

2. Аталган концептти, анын репрезентативдерин иликтөө бир эле нукта аткарылбастыгы шексиз. Анткени «бакыт» концепти – көп тутумдуу объект. Анын түзүмү, тараптары, белгилери өтө көп. Ошондуктан аны изилдөө **полипарадигмалдык алкакта** жүргүзүлөт [Тагаев 2004: 12-14]. Диссертациянын үстүнөн иштөө учурда биз психолингвистиканын, теолингвистиканын, лингвоконцептологиянын, лингвокогнитологиянын, менталингвистиканын, лингвоэтномаданияттаануунун, лингвопаремиологиянын ж.б. канатташ антропоборбордук парадигмалардын гана эмес, салттуу семасиологиянын, когнитивистиканын, лексикографиянын, этимологиянын синхрониялык-диахрониялык лингвистиканын, парасинтагматика теориясынын ыкмаларына, методикаларына кайрылдык.

3. «Бакыт» концептин когнитивдик-тилдик өңүттө сыпаттоого алыш үчүн алыскы, жакынкы чет өлкөлүк жана мекендеш лингвокогнитологдордун

эмгектерине таяндык, концепттин аныктамалары, түзүлүшү, түрлөрү жана концептосферага тиешеси жөнүндөгү, концепттик семантикага, дүйнө сүрөтүнө, менталитетке, концептуалдаштырууга, категориялаштырууга болгон катышы жөнүндөгү жол жоболорду эсепке алдык.

4. «Бакыт» концептинин вербалдашуусун лингвокогнитологияда кабыл алынган төмөндөгүдөй ырааттуулукта аткарууну чечтик: 1) концептти туюнтуучу башкы репрезентантты аныктоо; 2) концепттин номинативдик талаасын жана башкы сөздүн деривациялык «дарагын» кураштыруу; 3) концептти туюнтуучу туруктуу сөз айкаштарын (фразеологизмдер, кептик формулалар, клишелер, салттуу императивдер, типтүү эркин сөз айкаштары) мүнөздөө; 4) паремияларды, афоризмдерди, лакаптарды, тексттерди бирдиктүү антропоборбордук көз карашта сыпаттоо.

Иште карала турган тилдик материалдар төмөндөгүдөй кичи парадигмалардан турат:

1) **лексикалык бирдиктер:** *бак/бакыт/бакты, ыраат/ырахат, жыргал/жыргоо, таалай, ырыс, кут, дөөлөт, кубаныч, сүйүнүч, шат* ж.б.; булардын

а) сөз жасоочу дериваттары: *бактылуу, бактылуулук, ырааттуу, ырааттуулук, ырахаттуу, жыргалдуу, шаттык, шаттуу, шатман, ырыстуу, куттуу, кутман* ж.б.,

б) татаал сөздөрдөгү, кайталоолордогу дериваттары: *бак-таалай, ырыс-кешик, бак-дөөлөт, шатыра-шатман*, ж.б.,

в) семантикалык дериваттар (энчилүү аттардын жасалышы): *Ырыс, Бакыт, Таалай, Дөөлөт, Ырахат, Жыргал*; аффиксация жолу менен : *Ырыскы, Кутман, Шатман*; татаал антропонимдер: *Куттубек, Бактыгүл, Бактыбек, Ыраатбек*; Раатбек, Бахриниса, Бахтияр, Бакдөөлөт, Куткелди.

2) **фразеологизмдер** (кыскартуулар: З - зат атооч, Э - этиш, С – сын атооч, Ж – жандооч): а) З + Э (процесс): *багын байлоо, багын ачуу, бактысын качыруу/тебүү, ырысына тебүү, таалайын тебүү/ качыруу*; бакытка батуу, бактыга балкуу б) З - Э (позитивдүү императив): *бак даарысын/консун,*

бакыт/бак-дөөлөт жылоолосун/жолдосун, ырыс-кешик жолдогур, кутман курак кут болсун; в) З - Э (терс императив): ырысыңы жебе, багың байлангыр, ырысың каткыр, ырысыңды жегир; г) З + С (сүйлөмгө окшош): ырысы тайкы, ырысы тоодой бактысы тоодой; д) З+Ж: бактыга жараша, бактыга каршы ж. б.;

3) паремиялар (781 бирдик): *Ырыс алды - ынтымак; Бакыт менен кайгы – үзөңгүлөш; Балалуу үй – бактылуу үй ж.б.*

4) когнитемалар: а) *Жашоо - өзү бакыт*; б) *Кыргыз жери – бейиш ж.б.*

5) тексттер: А. Токомбаевдин «Таалай издеген индус» поэмасы [Токомбаев А. (Балка). Тандалган чыгармалар. II том. - Фрунзе: Кыргызстан 1972. - 7-25-бб., Катлер Г.С. Далай-лама: Бактылуу болуу искусствосу / Далай-лама: Искусство быть счастливым. - Москва: Эксмо, 2022. – 416 б. ж.б.у.с.] II бапты караңыз.

2.2. «Бакыт» концептинин аспектилери

«Бакыт» концепти абстракттуу, көлөмдүү, көп компоненттүү, өз ичинен бир нече катмарларды, түзүмдөрдү жиктеп турат. Анын курамында бир канча белгилерди, өңүттөрдү жана жалпы көрсөткүчтөрдү ажыратууга болот:

1) лексикографиялык катмар (а) энциклопедиялык; б) бир тилдик; в) эки тилдик ж.б.);

2) түшүнүк катмары (а) илимий; б) карапайым);

3) предметтик - образдык катмар;

4) денотаттык - аксиологиялык (баалоо) катмар;

5) нейтралдык - эмоциялык-экспрессивдик аспект;

6) учурдагы (азыркы) – этимологиялык катмар;

7) уңгулук – сөз жасоо катмары;

8) лексемалык – фразеологиялык катмар;

9) атеисттик – диний-теологиялык өңүт;

10) философиялык – мифологиялык катмар;

- 11) диахрониялык – синхрониялык өңүт;
- 12) физиологиялык - психологиялык катмар;
- 13) демейдеги – сакралдык аспект;
- 14) негиздүү (себептүү) - ырым-жырымдык (ритуалдык) катмар;
- 15) символикалык – моралдык-этикалык өңүт;
- 16) жалпы – гендердик (курактык, адистик ж. б.) аспект;
- 17) прозалык – поэтикалык катмар;
- 18) тилдик – кептик, жалпы тилдик - прагматикалык катмар;
- 19) этностук – этнос аралык (адамзаттык) катмар;
- 20) экономикалык – руханий тарап;
- 21) фреймдик – скрипттик катмар ж.б.

Биз төмөндө бул аспектилердин айрымдарын кыскача мүнөздөөгө алабыз.

1. Лексикографиялык өңүт жалпы жана тармактык энциклопедияларда, бир тилдик түшүндүрмө сөздүктөрдө, синоним, антоним, паронимдик сөздүктөрдө, эки, үч жана көп тилдүү котормо сөздүктөрдө каралат. Кыргызча *бак/бакыт/бакты, дөөлөт, ырыс, кут, ыраат, жыргал, шат* ж.б. сөздөрдүн мааниси түшүндүрмө, кыргызча-орусча, кыргызча-англисче ж.б. сөздүктөрдө ачыкталат. Орусча *счастье* сөзүнүн эле түшүндүрмөсү энциклопедияларда кенен баяндоого алынган [БСЭ 25: 130]. Бул жерде бакыт концепти моралдык түшүнүк катары чечмеленсе, башка бир энциклопедияда этикалык термин катары каралат. Бакыт – эвдемонизм (грекче *eudamonia* «жыргал, бакыт»). Эвдемонизм бак-таалайды адамдын умтулууларынын, аракеттеринин мотиви, максаты катары түшүндүрүүчү этикалык багыт деп эсептелинет [НФС 1998: 829]. Ал эми БСЭде бакытка башкача аныктама берилет: бакыт – бул моралдык аң-сезимдин түшүнүгү, ал адамдын өз турмуш шарттарына өтө канааттангандыгына, жашоосунун түгөлдүгүнө жана ойдогудай болгондугуна, өзүнүн адамдык милдеттеринин жүзөгө ашкандыгына дал келген абалын туюнтат [БСЭ 25: 130]. Бул жерде жогорудагы 16-пунктка тиешелүү өңүт эсепке алынды: бакыт этикалык да, моралдык да мазмунга ээ боло алат.

2. Бакыт аталыштарынын этимологиялык аспектиси. Бакыт тууралуу синхрониялык мүнөздөгү заманбап маалыматтар, аныктамалар, түшүндүрмөлөр өтө белгилүү. Биз аны туюнтуучу айрым сөздөрдүн тегине, келип чыгышына кыскача токтолобуз.

Этимологияда концепттин прототиби жана учурдагы рефлекстери, алгачкы аттары жана азыркы аталыштары, алардын негизинде концепттин динамикасы, өнүгүүсү, байышы кыскача сыпаттоого алынат. Этимологиялык сыпаттоо концепттин лексикографиялык –синхрониялык маалыматтарын да эсепке алат.

Кыргызча *бак/бакты/бакыт* сөздөрү вариантташып колдонулат жана алардын иран тилдеринен келгендиги көрсөтүлөт [Юдахин 1: 99]. Башка бир көз карашта байыркы **бак* «кудай, башчы, бай» маанисиндеги прототип Евразия тилдеринде көптөгөн рефлекстерге өтүп, маанилик бутактоолорго учурагандыгы айтылат.

Байыркы тилдерде: авестада *bara* «кудай, жаратуучу», *baga-* «энчи, устукан», б.инд. *bhagas* «башчы, берүүчү; бакыт, энчи», *bhajati, bhajate* «белек кылып берет, энчилейт», *bhagas* «бакыт, энчи», б.персче *baga-* «кудай»; орто персче *bag* «кудай, падыша», согдиче *bg-* «кудай, ээ», орусча, болгарча *бог*, полякча *bog* ж.б. славян тилдеринде «кудай, жаратуучу», орусча *богатый*, полякча, чехче *bohaty*, литвача *bagotas*, латышча *bagah* «бай» ж.б. [Фасмер I: 161-162; Синтез как метод 2021: 572].

Байыркы **бак* уңгусу көптөгөн трансформацияларга өзгөрүлсө керек: 1) *бек/бук/пак/пек/пук//мак/мек/мок/мук...*; 2) *бей/бай/бой/буй* (-й < -к / -г; 3) *кап/кен/кон/куп/кам/кем/ком...* (метатеза, б.а. үнсүз тыбыштардын орун алмашуусу) ж.б. Метатезага аналог мисалдар: ж.б.

**Бак* сөзү менен кичинекей уруулук топтун эң күчтүүсүн, табышкерин, коргоочусун, башчысын аташтары ыктымал. Уңгу өнүгүп көптөгөн жаңы маанилерди кабыл алышы мүмкүн: 1) «башчы», «жетекчи», «коргоочу», «багуучу», «топтоочу»; 2) «күчтүү», «бышык», «бекем», «бакча», 3) «чогуу», «бирге», «топ, тайпа» ; 4) «бий», «бек», «башчы», «урматтуу адам», «бай»;

ж.б. [Синтез как метод 2021: 547-596]. Демек, ностратикалык деңгээлден караганда *бак* сөзү кыргыз тилине иран тилдеринен (тажик, перс ж.б.) кирбестен байыркы эле орток аталыштын бизге жеткен рефлексин деп эсептөөгө болот. Бул учурда *бак* (1) «дарак эгилип тосулган жер» менен *бак* (2) «бакыт» омонимдери бир эле уңгунун семантикалык туундулары катары каралышы керек.

Евразия чөлкөмүндөгү бир топ тилдерде (айрыкча түрк тилдеринде) байыркы **ыр* «жышаана» сөзү болгондугу божомолдонот. Айрым тилчилер ага этиштик маани («белги берүүчү») ыйгарышат. Бул уңгуга мүчөлөр уланып бир нече зат атоочтор жасалганын айтууга болот: *ыр+ыс* «бакыт» (1), *ыр+(ы)к* «белги, бакыт» (2) жана *ыр+ым* «белги, жышаана, алдын ала сезилгендик» (3).

А. *Ырыс* «бакыт, тиеше», *ырысы бар* «бактылуу; каалаганы бар» [Юдахин II: 439]. Бул сөздүн шайкештери башка түрк тилдеринде учурайт: *ырыс* (алт., бар., баш., к.балк., каз., к.калп., куманд., куман., ног., тел., хак.), *ирыс* (кумык), *рыс* (алт., каз., кач., койб., коман., леб., саг., тел.), *ырых* (баш.), *ырыз* (каз.), *ураз/урас* (б.түрк, тат.диал., чаг.), *ораз/орас* (чаг.), *ариз/араз/арач* (чыг.түрк). Алар туюнткан маанилер:

1) «бакыт» - алт., баш., каз., к.калп., кум., кырг., ног., хак.; «байлык» - каз., «жакшылык, байлык» - каз., кум.; «жакшы абал, көңүлдөгүдөй акыбал» - алт., каз., кач., койб., леб., саг., тел.; «ийгилик» - алт., бар., каз., куманд., куман., хак., шор.;

2) «энчи, тиеше» - каз., к.калп., кум., кырг., ног.; «бактылуу тиеше» баш.диал.;

3) «белги, жышаана» - к.балк., «жагымдуу/бактылуу жышаана» - чаг., тат. диал., «ырым-жырым, негизсиз ишеним» - к.балк. [ЭСТЯ 1974 : 166-177]. Бул жерде «бакыт» маанисинин үстөмдүк кылуусун тилдерде кенен таркалгандыгы айгинелеп турат. Сөздөрдүн акыркы бөлүгүндөгү тыбыштык оошуулар (*-ыс/-ых/-ыз/-ас/-аз/-из/-ач*) жалпы мыйзам ченемдүүлүктөргө негизинен дал келет .

Б. Кыргызча *ырк* «жакшылык күндөр; ынтымакчылыкта жашоо, чыр-чатагы жок мамиле» М: “ыркы жок үй-бүлөө” дегенде ынтымаксыз, чырлуу бүлөөнү түшүнөбүз. *ырык* (каз., түрк диал.), *ырк* (б.түрк, ног., с.-юг., түрк диал.), *ырг* (түрк диал.), *эрик/эрк/эрк* (с.-юг.), *эриг/иру* (чыг. түрк, Турфан ж.б. аймактарда) сөздөрү төмөндөгүдөй маани туюнтат :

1) «белги» (чыг.түрк), «алдын ала берилген белги» (с.-юг.), «жакшы жышаана, бактылуу жышаана» (б.түрк, с.-юг.), «жоромолдоо, алдын ала айтуу» (б.түрк, чыг.түрк) , «келечек» (с.-юг.), «олуя, көзү ачык, алдын ала айтуучу (адам)» - чыг.түрк;

2) «тагдыр, алдын ала берилген жол/аныкталган келечек»(түрк диал.), «тиеше, пешене, эрк» (каз.);

3) «бакыт» - көп тилдерде (Л. Будагов боюнча), «бакыт, ийгилик» (түрк диал.), «жакшы күндөр, ынтымакчылыкта болуу/ жашоо, макулдашууга келүү» (кырг.); «каалоо» (ног.);

4) «сезим абалы/ көңүл (настроение)» (ног.), «кеңеш, макулдашуу» (чыг.түрк) [ЭСТЯ 1974: 665-666]. Уңгунун *ыр-* экендигин башка дериваттар да ырастайт: түркм. *ыр-* «макул кылуу, көндүрүү; өткөрүп жиберүү»; түрк диал. *ыр-гын* «тагдыр, алдын ала билинген (келечек)», чыг.түрк *ыр-ү* «белги, алдын ала берилген белги» [ЭСТЯ 1974: 665].

Бул уңгу монголчо *ыры-/ыру-* уңгусу менен салыштырылат: *ырува* «белги, жышаана, алдын ала берилген белги», *ируа/йор, ирууа, ирва* «жаман жышаана, алдын ала сезүү» [ЭСТЯ 1974: 665-666], бур. *йоро*, калм. *йор*, х.монг. *йор* «жаман жышаана, алдын ала сезүү/туюу», бур. «бактысыздык, балакет; бактысыз тагдыр, кыйын тиеше», калм. *йорл-*, бур., х.монг. *ёрло-* «жаман белги берүү, (кээде) балакет чакыруу», (бур.) *үрөө-, йүрөө-*, калм. *йөрә-*, х.монг. *ерөө-* «жакшылык тилөө, алкоо; тост көтөрүү» [ЭСМЯ II: G-P 2016: 107].

В. Кыргызча *ырым* «үмүт, тилек үчүн иштетилген элдик ишенимдин ар кандай белгилери» [КТТС II: 829] сөзү башка тилдерде тыбыштык шайкештерге ээ (алт., бар., баш., каз., к.калп., тел., ног., тат., тув., түрк., түркм.),

өзгөрүлгөн түрлөрү *рым* (алт., каз., койб., леб., саг., тат.диал., тел., шор.), *ирим* (өзб., уйг., чаг.), *ыром* (чыг.түрк ж.б.) алар туюнткан маанинилер:

1) «белги» - түрк диал., «жышаана» - баш., уйг., «алдын ала берилген белги/жышаана» - алт., бар., тат.диал., тел., өзб., уйг., чаг.; «жаман жышаана» - каз., «жакшы жышаана» - тат.диал., «белгиге/жышаанага ишенүү/ишеним» - каз., к.калп., кырг., ног., өзб., уйг.; «ырым-жырым, жок нерсеге ишеним» - алт., бар., каз., к.калп., койб., кыр., ног., саг., тат.диал., тел., өзб., шор.; «келечекти айтуу» - алт., б.түрк, бар., тат.диал., тел., «олуялык, көзү ачыктык» - алт., б.түрк, леб., саг., тел., шор.; «дарымдоо, дубалоо, арбоо» - кырг., тат., «сакайтуу каражаты» - баш., «(алдын ала) сезүү/туюу» - алт., тув.;

2) «ишеним, куру кыял» - чыг.түрк, чаг.;

3) «салт, адат» - түркм. тилинде [ЭСТЯ 1974: 666].

Ырыс, ырк, ырым сөздөрүнүн уңгулаш (*ыр-*) экендигин көптөгөн түркологдор (В. Томсен, Б.Я. Владимирцов, В. Банг, А. фон Габен ж. б.) [ЭСТЯ 1974: 665-667-бб.] белгилешкен.

«Бакыт» түшүнүгүнүн семантикалык компоненттери *ырыс, ырк*, сөздөрүндө даанарак, *ырым* сөзүндө бүдөмүк берилген. Үчөөндө тең «белги», «жышаана» маанилери бар, булардын позитивдик маанилери биз талдап жаткан концепттин алкагына кире алат.

Аталган үч сөз кыргызча татаал сөздөрдүн курамында да жолугат: *ырым-жырым* «мифологиялык, диний көз караштагы», *ырым-жырым* «ар кандай салт, ишеним, үрп-адат» [КТТС II: 829-830], *ырыс-кешик* «байлык, молчулук», *ырыс-кешиктүү той* «бай той» [Юдахин II: 439], *ырыс-кешиктен айырбасын* «дайыма молчулук болсун».

«Бакыт» концептинин объективдештирүүгө *ыраат/ырахат* сөздөрү да катышат. Алардын лексикографиялык мүнөздөмөсү мындай: *ыраат* «ырахат; тартип, салт, каада», *ырахат* «кайгы-капалык жок, бардык жагынан шайма шай жыргалчылык, жанга жагымдуулук» [КТТС II: 825]. Бул сөздөрдүн келип чыгышы ностратиканын контекстинде да каралып жүрөт. Кыргызчадагы варианттары *ирет* «катар, тизме, тизмек, кезек, ыңгайлуу шарт, оңтойлуу

учур»/ *раат/ыраат/ыракат/ырахат* «тартип, салт, канааттануу, жыргоо» тектештирилүүгө тийиш. *Ирет* сөзүн орусчадан (*ряд*), калгандарын арабчадан кирген [Юдахин I: 115, II: 436] десек да болот. Бирок бул учурда башка көп тилдердеги шайкештиктер көңүлгө алынбай калган болот: осетинче *раад* «тартип, катар», болгарча *рахат* «бейкамдык, тынчылык», *ред* «катар, тартип, сап (тексттеги)», орусча *ряд*, *рад* «сүйүнүчтүү», *радость* «кубаныч, сүйүнүч» ж.б. Ошондой эле байыркы тилдердеги тектеш уңгулар да көз жаздымда калмак: б.инд. *rādhyati* «оң келет, колдон келет», готчо *garēdan* «алдын аа көрүү» (*red-*), б.саксон. *radan* «кеңеш берүү, алдын алуу» ж.б. Бул мисалдарды санскритче сөз *архат* «жашоонун нагыз табиятын түшүнгөн, жарыктыкка ээ болгон адам» маанисиндеги буддизмдин ыйык өкүлүнүн аты менен салыштырууга болот: сингалча *rahat*, *arahan*, паличе *arahant* ж.б. [Зулпукаров, Арсланбекова 2022: 246].

Жогоруда *ыр-* уңгусунан жасалган *ырк*, *ырыс*, *ырым* аталыштарын «бакыт» концептинин репрезентативдерине кошууга айрым далилдер келтирилди. *Ыр-* уңгусунун монгол тилдеринде протетикалык *й-* тыбышы бар шайкештери менен салыштырууга болот: бур. *йоро*, калм. *йор*, х.монг. *йор* «жаман жышаана; алдын ала сезүү/туюу», (бур.) + «бактысыздык, балакет; бактысыз, тагдыр, кыйын тиеше/кезең», калм. *йорл-*, бур., х.монг. *йорло-* «жаман белги берүү, (кээде) балакет/кырсык чакыруу», бур. *үрөө/йүрөө-*, калм. *йөрә-*, х.монг. *эрөө-* «жакшылык тилөө; алкоо; тост көтөрүү», бур. *үрөөл/йүрөөл*, калм. *йэрэл*, х.монг. *эрөөл* «алкоо, жакшылык тилөө» [ЭСМЯ II: 107]. Э.В. Севортян монголчо *ыры-/ыру-* уңгусун келтирип, аны чыгыш түркчө *ыру* «белги, алдын ала берилген жышаана» сөзү менен салыштырып, бир нече мисалдарды атайт: *ырува* «белги, жышаана, алдын ала берилген белги», *ыруа/йор*, *ырууа*, *ырва* «жаман жышаана, жаман белги; алды ала сезүү» [ЭСМЯ 1974: 665-666]. Монгол тилдери боюнча адистер жогорудагы мисалдарды б.түркчө *ыру* «белги, жышаана» *ырк*, *ырым* «алдын ала айтуу, олуялык кылуу, көзү ачыктык кылуу», кырг. *жороо* «жышаана, алдын ала буюруу; белги», *жоро* «белги, жышаана, алдын ала билгизүү», *жоро-* «аныктоо, алдын ала

билүү; алдын ала буюруу» сөздөрү менен салыштырышат [ЭСМЯ II: 107; Юдахин II: 262]. К.К.Юдахин келтирген мисалдар азыр дээрлик колдонулбайт. *Жоро-* уңгусун *жоромол, жоромолдоо* «болжол, болжолдуу пикир» сөзүнөн көрүүгө болот.

Мындагы *йор-/йөр-/йүр-/жор-* түрүндөгү варианттар жогоруда келтирилген *ыр-/ир-* уңгусуна кийин протезалык тыбыш (*й-, ж-*) жалганып, уңгу инициалдык тараптан узарып кеткен деген жоромолго негиз болушу мүмкүн. Биз, бирок, алгач *йор-/йыр-/жыр-...* варианттары колдонулган деген идеяны айтмакпыз. Анткени көптөгөн башка тилдерде үнсүз менен башталган варианттар үстөмдүк кылганын байкоого болот. Демек, «бакыт» концептин алгач **жыр/жор* уңгусу туюнтуп, кийин *ж-* тыбышы аферезага дуушар болуп түшүп калган деп айтууга негиз бар. Буга далил катары бир нече кыргызча сөздөрдү келтирүүгө болот: *жыргал* «канааттануу, бактылуу турмуш көрүү, көңүлдүү жашоо», *жырган* «канааттанып, шаттанып», *жарк* «көз ирмемдик нур, жарыктык», *жарык* «караңгы эмес, ачык, көрүнөө», *жаркын* «нурлуу, жагымдуу, өң-түстүү», *ыр* «поэтикалык жана обондуу чыгарма» ж.б.

Аталган прототип (**жер/йор*) башка жакынкы, алыскы тектеш тилдерде түрдүү рефлексстерге ээ:

1) инд-европа тобундагы а) роман, герман тилдеринде (эски французча *jor*, азыркы французча *joir* «пайдалануу, жыргоо, жыргалын көрүү»>англ. *joy* «сүйүнүч, ийгилик, каалаганга жетүү; шаттануу, шаңдануу, кубануу»); б) славян тилдеринде (орусча *ярый* «жарык, жалтырак», *яркий* «жарык, ачык, жалтырак», болгарча *яра* «жаркырак, (оттун, өрттүн, тандын) чагылышы», полякча *jarzysie* «жаркыроо, жарык чачуу»; антропонимдер: *Ярослав, Яромир*; топоним *Ярославль*; орусча *яра*, полякча *jar* «жаз/весна», чехче *jaro* «жаз, жазгы» ж.б.; кыргызча *жарманке* <орусча *ярмарка* <полякча *jarmark* <орто-жогорку-немисче *järmarket* [Зулпукаров, Арсланбекова 2022: 244];

2) түрк тилдеринде а) алт., тел., лоб. *йар-*; саг., шор. *чар-*; б) кар., тат.диал. *йары-*, б. уйг., чаг. *йиру-*, лоб. *йайу-*, өзб. *йори-*, уйг. *йору-*, кырг. *жары-*, хак., шор. *чары-*, тоф., тув. *чыры-* уңгулары төмөндөгү маанилерди туюнтат: «жарык

берүү» (бардык тилдерде), «жаркыроо» (тоф., уйг.), «жарык болуу» (кар., өзб.), «жарык берүү» (алт., хак.), «жарык түшүү» (тув.), «сүйүнүү» (б. түрк), «жылмаюу» (тоф.) ж. б.; булар көптөгөн дериваттарга ээ, аларга түркүн мүчөлөр уланат (-к, -ык, -ук, -кын ж. б.); караңыз: баш. диал. *йарык* «жарык; сүйүнүчтүү, сүйүнүч менен»;

3) монгол тилдеринде: а) бур. *жэрэг*- «чачыроо (көз тууралуу)», калм. *яр*- «үлүндөө, жаркылдоо, жарык чачуу (алыстан жакындап келе жаткан нерсе жөнүндө)», *зарг*- «ачык, түшүнүктүү», *жири*- «алыста үлүндөө», “Жылтырагандын баары алтын эмес”. *жирга*- «үлүндөө, жаркылдоо, жарк этүү», ордосчо *жиргил*- «көрүнүү, байкалуу (мунарык, буу, түтүн, туман тууралуу)»; б) бур., дагур, х.монг. *жарга*-, калм. *жирh*-, ордос *жирга*- «рахаттануу, ыраат алуу, канааттануу, жыргоо, бактылуу болуу; жатуу, уйкуга кетүү, магдыроо» [Зулпукаров, Арсланбекова 2022: 245].

Кыргызча *ыр* «поэтикалык жана обондуу чыгарма» сөзү да башка тилдерде кезиккен шайкештерге ээ: а) тунг. -маньч. тилдеринде: эвенк. *жар*-/*жара*- «ырдоо, обонго салуу; коштоо, тууроо (ырды)», ороч. *жари*- «ырдоо» ж.б.; б) түрк тилдеринде: аз., баш., кар., кум., ног., с. -юг., тат. диал., түркм.диал. *йыр*, сал. *йүр*, каз., к. калп., к. балк., түрк *жыр*, өзб. диал. *жир*, кум. диал. *йир*, кырг., тат. диал., тоф., тув., түрк диал. *ыр*, кар. т. *ир* ж.б. (акыркы эки мисалда афереза кубулушу иштеген). Акыркы -*p* тыбышын -*й* тыбышына өткөрүү процесси тил аралык мүнөздө: фр. *jor* «пайдалануу, ырахаттануу» - англ. *joу* «бакыт, ийгилик, кубаныч, максатка жетүү»; чаг. *йару*- «жаркыроо, жарык чыгаруу» - лоб. *йайу*- «жаркыроо, жарык чачуу», салар. *йарух* «жарык» - лоб. *йайух* «жарык».

Ошентип «бакыт» концептинин байыркы прототиптеринин бири катары **жор* уңгусун алып, анын трансформаларын *жар/жор/жыр/йор/йар/йыр/чор/ыр/ир*... түрүндө көрсөтүүгө негиз бар. Ал эми маанилик өнүгүү көбүнчө метафоралаштыруунун натыйжасында жаралып, «жыргоо», «канааттануу», «ырахат алуу», «жарык», «жарык берүү», «жарык чачыратуу», «сүйүнүү», «кубануу» ж.б. семаларды кабыл алган деп жоромолдоого болот.

3. Эми концепттин **диахрониялык аспекти**сине кайрылалы. Англис тилинде ортонку кылымдарда бакытты туюнткан **silly** сөзү азыр өзгөрүлүп, келесоо, жеңил ойлуу, кыялкеч деген маанини туюнтуп калганы биздин изилдөөбүздө аныкталды. Албетте, «бакыт» концептин объективдештирүүчү азыркы кыргыз тилиндеги аталыштардын эволюциясын тилдин жаралуу, өнүгүү, өсүү этаптарына карап иликтөө оңой эмес. Анткени кыргыз тилинин тарыхын изилдөөнүн чоң тоскоолу бар: тилибизге тиешелүү факты-материалдардын тарыхы жазма түрүндө катталынбай калган, анын түрдүү кылымдардагы лексикалык-семантикалык корлору, алардагы жылыштар, өзгөрүүлөр белгисиз. Ошондуктан «бакыт» концептине тиешелүү кыргызча айрым аталыштарды байыркы түрк эстеликтеринде бизге жеткен эквиваленттери менен салыштырып көрөбүз.

Байыркы түркчө **кум** сөзү көп маанилүү болгон: «рух, руханий күч, дем; бакыт, жакшылык, ийгилик, бактылуу тиеше, татыктуулук, улууулук; ырахат, ырахат алуу»: *qorqma temiş qut bergäi men temiş* «коркпо деди ырыскы берем деди» (*бергай мен = беремин; кум = ырыскы, жакшылык*); *qutadmaq* «ырахатка жетишүү» [СГТЯ 2006: 592-593]. *Кум* сөзү «бакыт» маанисинде М.Кашкариде да учурайт:

Qut quvig bärsä irim qubiga

Kündä işi jük säbän iuqar agar

Кум, дөөлөттү берсе эгем кулуна,

Иши оңолот ташы өйдө кулана [Кашкари I: 280].

Котормодо *кум* сөзү оодарылбай эле берилсе да, анын мааниси бизге түшүнүктүү жана ал «бакыт» концептинин номинанты катары кызмат кылууда. «Бакыт» түшүнүгүнүн этимологиясын карасак, бул сөз «бак» иран тилинен жана «кут» түрк тилинен уңгуларынан түзүлгөнүн көрөбүз. Убакыттын өтүшү менен “к” жана “у” үндөрү фонетикалык өзгөрүүлөргө учурап (бак – кут – баккут – бакыт), акырында мукам угулган “бакыт” (счастье) деген сөзгө айланган. [Д.Б.Беккулова, ВестникКРСУ. 2023. Том 23. № 2 69] Байыркы түрк тилинде жазылган кыргыздардын көөнөргүс мурасы болуп эсептелген

Жусуп Баласагындын “Кут билим” аллегориялык чыгармасындагы Айтолдуну -дөөлөт деп берген. Кут бул бакытты, бейпилдикти, тынчтыкты билдирген лексема катары каралат. Китеп 4 өзөктөн туруп, баалуулуктардын эң жогоркусу-билимде экендигин китептин аты эле айтып турат [Ж.Баласагын: 75]. Дөөлөттүн туруксуздугу менен куттун кубулмалыгын төмөнкү саптардан көрөбүз:

Кубанба байлыгыңа оомал-төкмөл,

Ишенбе дөөлөтүңө, а да бекер.

Өмүрүң-көргөн түштөй заматта өтөт,

Кур бакыт-жапайы куш учуп кетет [Ж.Баласагын: 122].

Даңк байлыкка жеткирет илим деген

А билим байлык каткан казнага тең [Ж.Баласагын: 54]. Мында илим менен билимге максаттарга жеткирүүчү курал катары, ал тургай каракчы менен ууру уурдай албай турган казынага теңеп, ойчул ошол доордо эле бакыттын эшиктерин ачуучу ачкыч сымал караган.

Эки дүйнө кур болбосун бакыттан,

Бул сөздөрдүн сырын чечип окушкан - бул саптардан диний көз караштагы догма чагылдырылып, бакыттын эки дүйнөлүк болоору берилген.

Таб.2.2.1.” Кут билим” чыгармасындагы фреймдик-скрипттик анализ

	Фрейм	Негизги мааниси	Агент(ким ишке ашырат)	Иштөө механизми/ Скрипт	Натыйжа/ баалуулук
1	Кут	Ийгилик, руханий байлык, кудайдан берилген шыбага, насип	Жараткан/Теңир /Адилет адам	Адилеттүү жашоо-Кут келет-мамлекет бекемделет	Легитимдүү бийлик, элдин тынчтыгы

2	Дөөлөт	Материалдык жана саясий туруктуулук	Өкүмдар, эл.тагдыр	Кут бар жерде-өнүгүү болот,эл бакубат жашайт	Экономик алык жана коомдук гүлдөп-өсүү
3	Бакыт	Руханий тынчтык, ички канааттануу	Адамдын ички чөйрөсү	Билим+Кут+Адилеттик= Руханий гармония	Толук кандуу жашоо, жан дүйнөнүн тынчтыгы
4	Билим	Акыл, аң-сезим. жарыктык	Акылман адам, окумуштуу	Адам билимге умтулат-Акылы өнүгөт-Туура чечим чыгарат	Адилеттикке жетет,коом өнүгөт

“Кутадгу билиг” философиясынын өзөгүн түзгөн: билим-негизги бакытка алпарчу жол-фрейм катары берилет; кут-күч, дөөлөт, натыйжага жетүү-скрипт түрүндө, ал эми бакыт- эң жогорку максат катары каралган. (таб.2.2.1).

Дагы салыштырыңыз: монг. *qutug* «бакыт, ыйыктык», тунг. *kutu* «бакыт», маньчж. *xutu* «арбак, рух», кор. *kut* «сыйкырчылык» [СГТЯ: 592]. Орусча *бог*-уңгусунун *Бог* «Кудай, Теңир» жана *бог-атый* «бай» сөздөрүндө катталышы байыркы түркчөдөгү *бай* уңгусуна окшошот: *Bajat* [байат] «Кудай, Теңир» жана *bai* «бай, колунда бар», *bailiq* «байлык, (колунда) барчылык» [ДТС: 79]. Бул аталыштарга *bagda* «титул, даража» (*bagda ben er* – *баганын/жогорку даражалуунун мен эри*), *baqa* «түбөлүктүүлүк, бар болуучулук» ж.б. [ДТС: 77, 82].

Жогоруда келтирилген **жор* уңгусунун трансформалары *йар*-, *йыр*-, *ыр*- түрүндө кездешет: *jarı* «жардам, көмөк», *jaru* «жаркыроо, жаркылдоо», *jarun* «нур», *jaruq* «жарык, жаркылдоо, нур; жарык кылынган», *jir* «обондуу

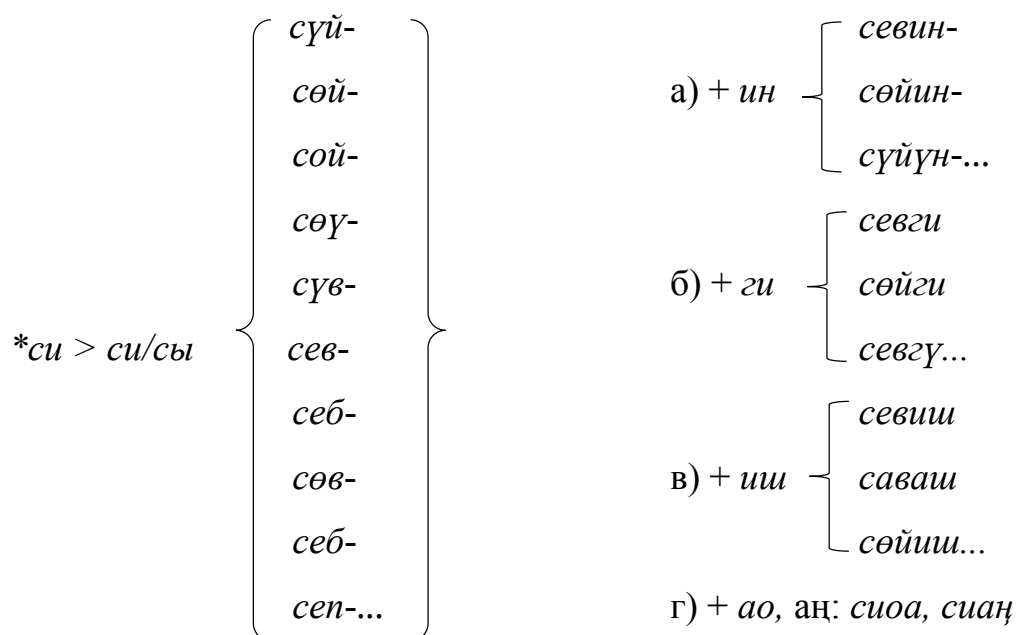
поэтикалык чыгарма», *jiragu* «ырчы, аткаруучу, айтуучу», *irü* «белги, жышаана», *irk-* «жыйноо, топтоо», *irkin* «титул, даража», *irši* «акылман, ыйык, дербиш», *irši täñri* «генийлер, кудайдын ак ниеттүү жандыктары» [ДТС: 212-213].

«Бакыт» концептине түзүм катары кирген «сүйүү» сезиминин аталыштары *sev-* уңгусу аркылуу берилген: *sev-* «сүйүү», *sevär* «сүйүктүү, сүйүүчү», *sevig* «сүйүктүү, сүйүүчү, сүйкүмдүү; сүйүү», *sevin-* «сүйүнүү, кубануу» ж.б. ДТСте, бирок *кубан* уңгусу кезикпеди [ДТС: 497-498].

Мында байыркы түркчө *sev-* уңгусу кыргызча *сүй-* уңгусуна дал келгендигин жана сөздүн *ев* бөлүгүнүн *үй* болуп өзгөрүлгөндүгүн көрүүгө болот (Антология: батыш түрктөрдө *ev* – кыргызча *үй*). Мында тыбыштык мыйзам катталган.

Евразия тилдеринин байыркы абалында **си* «жактыруу, жагымдуу» уңгусу болгондугун божомолдоого кыйла фактылар бар. Татар диалектилеринде (мишарларда) кездешкен *сү-*, алтайча, өзбек диалектилеринде учураган *сүү-* «сүйүү» уңгуларына кытайча эки уңгуну тектештирүүгө болот: 1) *сi* [сы] «сүйүү, кам көрүү, багуу/тоюндуруу, сыйлоо; боорукерлик; эне сүйүүсү; эркелетүү; сүйүүчү, сүймөнчүктүү, боорукер; сүйүп, жактырып; эрке, камкор» [Зулпукаров 2016: 601]; 2) *хї* [си] «сүйүнүчтүү, кубанычтуу; кызыгып, канааттанып, шаттанып, сүйүнүп; бактылуу, каалагандай, күтүлгөн; сүйүнүү, шаттануу; сүйүү, канааттануу, сүйүнүч, кубанычтуу окуя; майрам, салтанат; боюна болуу»; *хї* [си] «каалоо, сурануу, ишенүү, ээрчүү; тынчтануу, чалыгуу»; *хi/xē* [си] «дем алуу, эс алуу; токтоо, тынчтануу; өчүү, алдан таюу, чарчоо; тынчтандыруу, эс алдыруу, токтотуу, өчүрүү; кошуу, киреше; туулуу» [Зулпукаров 2016: 125, 369]. Бул **си* уңгусунун өзгөрүүсүн схема түрүндө белгилөөгө болот (Схема 2.2.1.):

Схема 2.2. 1. **ci* уңгусунун өзгөрүүсү

Бул схеманы ачып, жандырып көрсөтүү үчүн айрым мисалдарды келтирсек болот:

А. Түрк тилдеринде кыргызча *сүй-* «жактыруу, жакшы көрүү», *сый-* «урматтоо, кадырлоо» уңгулары, алардын дериваттары да каралып жаткан концептти вербалдаштырууга катышат. Алар башка түрк тилдеринде кездешет:

- 1) *сүй-* (алт., бал., каз., к.калп., кар.к., кум., лоб., ног., тат., түрк диал., өзб.диал.), *сой-* (өзб.), *сүү-* (алт., өзб. диал.), *сүй-* (тат.), *суй-* (кум. диал.), (баш.), *сөй-* (бар., түркм., өзб. диал.), *сү-* (тат. миш.), *сөү-* (аз. диал.), *сәү-* (баш. диал.);
- 2) *сев-* (аз., гаг., кар. к., түрк, түркм. диал.), *себ-* (б. түрк), *сәб-* (чыг. түрк), *сөв-* (халаж.), *сав-* (чув.), *сөв-* (түрк диал., түркм. диал., өзб. диал.), *сүв-* (кар. к.), *сүв'-* (кар. т.), *шив-* (кар. л.), *сив-* (кар. г.).

Бул уңгулардын маанилери:

- 1) «сүйүү, жактыруу» - бардык тилдерде; гаг. *севин* «сүйүнүү»;
- 2) «эркелетүү» - алт., баш., каз., к.калп., ног., тат., түрк, түркм. диал.; «эркелетип сылоо» - баш., тат., чув.;
- 3) «өбүү» - чыг. түрк, каз., к. калп., кырг., лоб., ног., өзб. диал., уйг. диал.; лоб. *сөйиш*, уйг. *сөйүш* «өбүү»;

4) «каалоо, күсөө»- бал., кум., ног.; «урматтоо, баалоо» - чув.; дериваттары чув. *саваш* «эркелетүү, суктануу», *сөвүш* «дос» [ЭСТЯ 2003: 219-220]; караңыз: кырг. *сыйын*- «табынуу».

Ошол эле унгуга тектеш кыргызча *сеп* «а) тынч алуу, жайма-жай болуу, эс/дем алуу, б) кызга турмушка чыкканда берилчүү белектер» [Юдахин II: 145] аталышынын дериваттары да сүйүнүчкө жүйөө боло алат.

Б. Монгол тилдеринде: жазма монг. *сэб* «жайма-жай (болуу)», *ссэвишээ* «жагымдуу (шамал)», монг. *сэвхий*- «сууп/муздап калуу; эс/дем алуу», бур. *һэб* «эс алдыруу (атты); суутуу(чайды)», калм. *сэб* «эс алуу, жайма-жай болуу, женилдөө», халха монг. *сэв*- «үйлөө (шамал, жел тууралуу)», калм. *сэвр* «жагымдуу (шамал тууралуу)» [ЭСТЯ 2003: 220; ЭСМЯ III: 95-96]. Кыргызча *атты суутуу, чайды суутуу* сөз айкаштарындагы *суу*- уңгусу жогорку мисалдарды толуктай алат.

В. Тунгус-манжуу тилдеринде *сэб*-/сэв- уңгусу:

а) эвенк. *сэвжэн/сэвжон/шэбжэн* «сүйүнүч, курсанчылык; сүйүнүчтүү, кубанычтуу», эвен. *һэбжэк* «сүйүнүү, кубануу; көңүл ачуу, майрамдоо», нег., орооч. *сэбжэн*- «сүйүнүү, кубануу», ульч. *сэбжэни* «сүйүнүчтүү, кубанычтуу; сүйүнүп, кубанып», орок. *сэбжэн*- «сүйүнүү, кубануу; кызыгуу», *сэбжэн/сэбжэни* «сүйүнүч, кубаныч, кызыгуу; сүйүнүчтүү; шаттуу, кызык», нан. *сэбжэни* «куунактык, сүйүнгөндүк, көңүл ачуу; куунак, сүйүнүчтүү; кубанып, сүйүнүп, кызыгып, көңүлдөнүп», маньч. *сэбжэлэ*- «кубануу, сүйүнүү; маашырлануу, канааттануу, жыргоо», *сэбжэн* «шаттык, сүйүнгөндүк, кубангандык, жырлагандык»;

б) маньч. *сэби*-/сэбки- «эс/дем алуу, сеп алуу; сакаюу» [ЭСТМЯ II: 133; ЭСМЯ III: 95-96].

Бир тыбыштык мыйзам ченемдүүлүктү белгилөөгө болот. Алтай тилдеринин үч тобунда тең *s*-/h- катышы бирден тилде учурайт: (башкырча), *һэб*- «эс алдыруу, суутуу» (бурятча), *һэбжэк*- «сүйүнүү, майрамдоо» .

Эзелки тилдеги **си* «жактыруу, жагымдуу» уңгусунун дериваттарын алтай тилдеринен гана эмес кытай тилинен да байкоого болот:

1) **si+n* формуласы кытайча *xīn* [син] сөзүндө катталган, анын мааниси «сүйүнүү, кубануу, ыраазы болуу, сүйүнүчтүү, кубанычтуу; бактылуу, куунак, ыраазы» сөзү кыргызча *сүйүн-* уңгусуна окшош; кыргызчага эпентезалык тыбыштар кирип калган; аналогия: кытайча *jīng* [дзин/жиң] «(чегине/акырына) чейин, акырында» - кыргызча *чейин/дейин* «дейре» [Зулпукаров 2016: 129-130, 601, 140];

2) **si+ao* формуласы кытайча *xìào* [сиао] «сыйлоо/урматтоо (ата-энени), берилүү; балалык милдетти аткаруу; сый-ызат көрсөтүү» - кыргызча *сый* «урмат, ызат, ардактоо», дагы *сыймык, сыйынуу* ж.б. сөздөр [Зулпукаров 2016: 128-129]; кытайча *xīāoyào* [сиаойао] «сейилдөө, жыргоо, саякатка чыгуу, жыргалда, жайма-жай»;

3) **si+aң*: кытайча *xīāng* «сыйлоо, сый тамак берүү, ардактоо, белек/сыйлык берүү; пайдалануу, канааттануу, жыргоо; сый тамак, тартуу, той» - кыргызча *сый* «белек, сыйлык; урмат, ызат», *сыйла-* «урматтоо, ызаттоо, сыйлык берүү» [Зулпукаров 2016: 125-126].

Ошентип, байыркы **си* «жактыруу, сүйүү» уңгусунун дериваттарын бир нече тил бүлөөлөрүндө учуратууга болот. Алардын тектештиги күмөн туудурбайт.

Кыргызча *кубан-/куван-* «сүйүнүү» уңгусунун шайкештерин башка түрк тилдеринен учуратууга болот: *куван-* (балк., каз., к. калп., кар. диал., кум., ног., тат. диал., түрк диал., өзб.), *куан-* (бар., тат.), *кыван-* (баш., түрк), *киван-* (түрк диал.), *каван-*, *хаван-* (чув.), *көвүн-* (түрк диал.) ж.б. баарында «сүйүнүү, курсан болуу» маанисинде, «шаттануу» (к.калп., кум., ног., өзб.), «бактылуу болуу» (чыг. түрк), «ыраазы болуу» (түрк), «мактануу» (түрк диал.), «сыймыктануу» (караим., түрк, түркм.) ж.б. [ЭСТЯ 2000: 98-99]. Бул уңгу корейче *хванха* «сүйүнүч, кубаныч» [РКС: 661], кытайча *huān* «сүйүнүү, кубануу, сүйүнүчтө болуу, ыраазы болуу; жыргоо, канааттануу; ойноо, секирүү; сүйүү, жактыруу; сүйүнүч, кубаныч, шаттануу; сүйүктүү, сүйүнүчтүү; сүйүнүп; сүйүнүчтө; жандануу, жанданып» [Зулпукаров 2016: 265].

Жогорудагы мисалдардын ичинде *куван-/кубан-/хван-* уңгусунун *-ан* бөлүгүн мүчө катары эсептөөгө болот: *кув+ан*. Анткени түрк тилдеринде *қыв/кув* сөзү өзүнчө да колдонулуп «бакыт, ийгилик, ырыс; каалоо, күсөө» маанилерин туюнтат (б.түрк, түрк диал., ж.б. тилдерде). Мунун монголчо да шайкештери бар: халха монг. *кувь* «насип, тиеше, тагдыр», калм. *хүве* «үлүш, мурастан тиеше» ж.б. Ал уңгунун дериваттары бар: алт. *күбүк* «сүйүнүч», түрк диал. *гувлура-* «сүйүнүү, сыймыктануу», тел. *кубуй* «сүйүнүч, шаттык», түрк диал. *koval-/kofal-* «сыймыктануу, мактануу» ж.б. [ЭСТЯ 2000: 99]. *Кув* уңгусу кыргызча *куу-нак* сөзүндө да бар.

Кытайча *huiān* «сүйүнүү, сүйүү» сөзүнөн да акыркы тыбышты (*-н*) мүчө катары ажыратууга болот. Бул тилде *huí* «гүл, сулуу, гүлдөө» сөздөрү бар [БКРС 2012: 153]. Аны жалпы түркчө *куб-*, *кув-*, монголчо *кув-* уңгулары менен тектештирүүгө болот.

Аталган *сүйүн-*, *кубан-* негиздери антропонимдерде кенен учурайт (*Сүйүн*, *Кубанычбек*, *Куандык(каз)* ж.б.), «бакыт» концептине тиешелүү экендигин көрсөтө алат [Арсланбекова 2023: 78-79; Зулпукаров, Арсланбекова 2022: 247-250].

«Орусча-тажикче сөздүктө» (1985) «сүйүнүч» деген маанинин тажикче синонимдеш аталыштары берилет: *хурсандӣ, шодӣ, хушнудӣ, шодмонӣ, хушӣ* [РТС: 918]. Бул сөздөр кыргызчада деле учурайт: *курсан*, *шат*, *куш/кош* (*келипсиздер*). Сөздүктө «бакыт» маанидеги *бахт*, *саодат*, *ихбол*, *саъд* аталыштар келтирилет [РТС: 1093]. Булар да биздин тилде кабыл алынган: *бакыт*, *саадат*, *ыкыбал*. Алардын дагы этимологиясын кенен иликтөөгө болот.

Кыргыз тилинде *шат* сөзү өнүмдүү пайдаланылат. К.К.Юдахин аны иран тилдеринен киргенин айтып, «сүйүнүчтүү, кубанычтуу; куунак» маанилерин белгилейт [Юдахин I: 404], *шатман* сөзүнө дагы аталган сын атоочтук семаларды ыйгарат. Башка дериваттарын караңыз: *шаттык*, *шаттуу*, *шаттанып* ж.б.

Шат уңгусунун төркүнү узак: авест. *šāta/šyāta-*, б.персче *šyāta-/šiyāta-* «тынч, бактылуу, кубанычтуу», азыркы персче *šadi*, тажикче *šadi*, вон., кохр.,

кеш., сед., газ., каф. *šādī* «кубаныч, куунактык», дари, лар. *šād* «кубанычтуу, куунак, ыраазы» ж.б. [ЭСИЯ 4: 270-272].

Куш келипсиз! деген этикеттик формуланын биринчи бөлүгү иран тилдеринен кирген, сүйүнүчтү, жакшылыкты туюнтат, «жакшы», «жактыруу», «каалоо» маанилерин билгизет: *кушу жок* «каалабайт, жактырбайт» [Юдахин I: 457]. Ал тажикчеде *бахт* сөзү менен биргеликте *хушбакт* сөзүнүн курамында «бакыт» маанисин күчөтүп белгилейт [РТС: 1083]. Кыргызча *кушубак/кушбак* «көңүлү шат, жайдары, куунак» [КТТС III: 123]. *Куш* уңгусунан жасалган башка сөздөр: *кушкер* «синимдүү, оңой сиңе турган», *кушта-* «барктоо, сыйсыпат көрсөтүү, көңүл бөлүү», *куштар* «кызык, зарыл нерсени көрүүгө, билүүгө дилгирлик, ынтызарлык», «хушбой хид» - жагымдуу жыт .

Бак уңгусуна арабча *давлат* «мамлекет, салтанат; байлык, бакыт, ыкыбал» сөзү туташып *бак-дөөлөт*, татаал сөзүн уюштурду, бул сөздү өзбекчеде *бадавлат* деп берилет [УТАФС: 79].

Жогоруда келтирилген факты-материалдар «бакыт» концептинин айрым репрезентативдеринин төркүнү тууралуу, алардын келип чыгуусу жөнүндө бизге чейин белгилүү болгон маалыматтарды тактоого, толуктоого негиз болот деп айтууга болот.

М.Кашкаринин сөздүгүндө биз карап жаткан түшүнүктү туюнтуучу дагы бир канча ыр саптары бар:

Ārdi uzä äkänlär,

Ārläm bäki bilig tar,

Ardi öküš ökütlär,

Könlüm bolur aḡar šad [Кашкари I: 99].

Котормосу: *Эрендер озгон эле (өткөн эле)*

Тоодой билимдүү, өнөрлүү бектер эле,

Алар көп насыят, осуят айтты,

Көңүлүм болоор ага шат.

Бул төрт саптын мазмуну мындай чечмеленет: байыркы өткөн заманда илимдүү, акылдуу, өнөрлүү жарандар болгон эле, алар көп акыл-насыят айткан. Аларды эстегенде көңүлүм көтөрүлүп ачылар эле деп.

Бул тексттеги *шат* «кушбак, сүйүнүчтүү», *эрдем беки* «эр жүрөк бек(тер)», *bilik tar* «билимдүүлөр, өнөрлүүлөр», *öküſ ökütlär* «окутуулар, үйрөтүүлөр, кеңештер, насыяттар» сөздөрү «бакыт» концептине кыйыр тиешелүү жана аны шарттап турат.

Дагы бир төрт сапка кайрылалы:

<i>Türlüg čäčäk jazildi,</i>	<i>Түрлүү гүлдөр ачылды,</i>
<i>Barčın jažim kärildi,</i>	<i>Барчын жазым керилди,</i>
<i>Učmaq järe körüldi,</i>	<i>Бейиш жары көрүндү,</i>
<i>Tumlug jana kalgüsüz</i>	<i>Ызгаар кайра келгисиз.</i>

Котормодо *гүлдөр* сөзүн оригиналындагыдай эле жекече түрдө, *кайра* сөзүнүн ордуна *жана* сөзүн («кайра, кайта» маанисинде) колдонулган. Текстте жаздын келиши гүлдөрдүн ачылышы, көңүлдүн көтөрүлүшү, суук качып, ырахаттанып жашоо учуру келгендиги айтылат. *Бейиш жары/учмак йары* сөз айкашынын эки бөлүгү тең «бакыт» концептин вербалдаштырууга катышып турат. Экинчи бөлүгү (*жары/жарыгы*) жогоруда каралган **жор* уңгусуна тектештирүүгө болот. Мында *бейиш/учмак* «тиги дүйнөдөгү ырахаттуу өмүр сүрүү» сөзү да арабчадагы *жаннат* сөзүнө маанилеш жана сакралдык сема катары берилген. *Учмак* «бейиш, жаннат» сөзү согди тилинен кабыл алынган: *учмак/учмах/ужмак* (согдиче 'wštm'z) [ДТС: 604, 617]. Бул өздөштүрүлгөн аталыш башка мисалда да учурайт:

Mändä bulnur säbinč oti qažgu atar,
Garši körüp sagdič ani učmaq atar.

Кот. 1: *Сүйүнүч оту менде бир кайгыны жоготор,*

Досторум ордону бейиш деп айтар [Кашкари III: 101].

Кот. 2: *Менде болот сүйүнүч оту кайгы атаар,*

Каршы көрүп дос аны бейиш атаар.

Мындагы мазмунду «Менде сүйүнүч оту бар, ал кайгыны кубалап, достор ордону көрүп, аны бейиш деп айтар», - деп көрсөтсө болот (Кот. 1 котормочунуку, кот. 2 биздики).

Дагы бир ыр саптарын карап көрөлү:

<i>Küçändi biläkim,</i>	<i>Күчөндү билегим,</i>
<i>Jagudi tiläkim.</i>	<i>Жакындады тилегим.</i>
<i>Talindi bilikim,</i>	<i>Ачылды билимим,</i>
<i>Täkrüp añar čartilür.</i>	<i>Жеткирип ага жоголор.</i>

Бул саптардын маани-маңызын котормочу өзүнчө чечмелейт: «Мен жазган акылмандыктын салмагынан билегим күчөндү, оорлошту, эми менин максатым жакындап, көкүрөгүмө акыл-билимдин булагы ачылган кезде, ушундай абалга жеткен кезде, өмүр мени баштап кетер, жоголор» [Кашкари II: 115].

Бактылуулуктун компоненти катары пайдалуу иш кылуу, мөмө-жемиш терүү, аң уулоо кумары эсептелинет. Бул аракеттерди М. Кашкари ыр түрүндө мындай сүрөттөйт:

<i>Jigitlärig işlätü</i>	<i>Жигиттерди иштетип,</i>
<i>Jigaš jamiš irgatu</i>	<i>Мөмө-жемиш ыргалтып,</i>
<i>Qulan käjik avladu</i>	<i>Кулан, кийик уулатып,</i>
<i>Bäzräm qilip avralim</i>	<i>Майрам кылып оонайлы.</i>

Бул жерде жигиттерди иштетип, азык-түлүк топтоп, жыйнатып, аңчылык кылып, көңүл ачып жашоо тууралуу сөз жүрөт [Кашкари I: 235-236].

Ушул эле мааниде дагы төрт сап келтирилет:

<i>Čagri bīrīp qušlatu,</i>	<i>Карчыга берип куш салдырып,</i>
<i>Taiqan īzīp tišlatu,</i>	<i>Тайган салып тиштеттирип,</i>
<i>Tilkü toñuz tašlatu</i>	<i>Түлкү, доңузга тааш атып</i>
<i>Ärdäm bila öklälim.</i>	<i>Кумар менен чыгалы.</i>

Мында да аңчылык кумары, көңүл ачуу тууралуу айтылат. Жигиттерге карчыга берип, куш салалы, тайган агытып, кийик, түлкү, доңуз тиштетели, тайгандарга жардамдашып, айбандарды таш баранга алып, ошентип бир

кумардан каналы деген императивдер саптардын мазмунун түзөт [Кашкари II: 276]. Бул жерде *эрдем* сөзү *кумар* сөзү аркылуу которулган, аны которбой эле колдонсо деле тексттин мазмуну түшүнүктүү болмок. Анткени *эрдем* аталышы кыргызча антропоним түрүндө (*Эрдем*) же этиштик негиз катары (*эрдемсинбе!*) пайдаланылат.

Ошентип, М.Кашкари бабабыздын сөздүгүндө максаттуулук, максатка жеткендик, тилектин жүзөгө ашышы, билимдүүлүк, эмгекчилдик, айлакерлик даңазаланат. Булардын баары бактылуулуктун, кубанычтуулуктун, кайгысыздыктын көрсөткүчтөрү катары бааланат.

Изилдөөнүн методологиясы катары корпустук лингвистиканын алкагында аталган концепттин англис тилинде колдонуу жыштыгы каралды. (сүрөт2.2.1.)

Сүрөт 2.2.1 Америкалык заманбап англис корпусу

The screenshot shows the COCA interface with a search bar and a table of results. The table has columns for ID, actions (Add Note, Delete, Re-do, Share Link), Corpus, Word(s), Sections, Type, When, and Elapsed (ms). Three results are shown for the word 'happiness' in the COCA corpus, all of type 'LIST', with dates 9/16/2025, 6/3/2025, and 6/3/2025, and elapsed times of 391, 266, and 281 ms respectively.

HELP	ADD NOTE	DELETE	RE-DO	SHARE LINK	CORPUS	WORD(S)	SECTIONS	TYPE	WHEN	ELAPSED (MS)
1					COCA	happiness		LIST	9/16/2025	391
2					COCA	happiness		LIST	6/3/2025	266
3					COCA	happiness		LIST	6/3/2025	281

[MORE](#)

Coca corpus аркылуу англис тилинде бакытты туюнткан happiness сөзү тексттерде кездешкен саны көрсөтүлдү. Мындан биз корпустук лингвистика методдору менен “Бакыт” концептин изилдеп,ырааттуулугун көрсөттүк. Манас университети тарабынан түзүлгөн Kyrgyz corpus жардамы аркылуу төмөндөгү датабазаны бакыттын компоненттери боюнча анализ жасоо аркылуу аныктадык.(сүрөт 2.2.1) Америкалык заманбап Англис корпусу сүрөтүндө көрсөтүлгөндөй бакыт сөзүн туюнткан happiness тексттерде жыштыгы 391;266;281 жолудан колдонулганын байкасак болот.

Ал эми кыргыз корпусунда жүргүзүлгөн анализдин негизги статистикалык маалыматы төмөндөгүдөй болду:

Таблица 2.2.1 KYRGYZ CORPUS 2M

CORPUS METADATA
Corpus name: KYRGYZ CORPUS 2M WORDS: POWERED BY CQPWEB
Corpus size: 2,493,894
Number of texts: 1,019

Таблица 2.2.2. KYRGYZ CORPUS 2M

Word/ Сөз	Number of matches/ Дал келүүлөрдүн саны	Number of texts/ Тексттердин саны	Frequency per million/ Жыштыгы
бакыт	78	29	31.276
таалай	19	13	7.619
ырыс	78	16	31.276
ырыскы	19	5	7.619
дөөлөт	50	13	20.049
кут	119	27	47.717
береке	25	11	10.024
оомат	5	4	2.005
бакты	27	8	10.826
бейбак	40	5	16.039
бейтаалай	26	4	10.425
бейкут	5	3	2.005
жыргал	35	14	14.034
бактылууулук	2	2	0.802

«Бакыт» концептинин корпустук изилдөөсүнүн анализи

Кыргыз тилинин корпусу боюнча жүргүзүлгөн изилдөөнүн негизинде (корпустун көлөмү — 2 493 894 сөз, 1 019 текстти камтыйт) «бакыт» концептинин репрезентанттарынын жыштыктык көрсөткүчтөрү боюнча сандык талдоо жүргүзүлдү. (таблица 2.2.2.)

Анализдин жыйынтыгында концепттин эң жыш колдонулган репрезентанты катары «кут» лексемасы аныкталды, анын жыштыгы — миллион сөзгө 47,717 учур (27 тексттеги 119 колдонуу). Бул лексеманын кыргыз элинин салттуу дүйнө түшүнүгүндө өтө маанилүү орду бар экенин көрсөтөт. «Кут» түшүнүгү бул жерде бакыт гана эмес, жашоо күчүн, берекени, руханий толуктуулукту да билдирет.

Жыштыктык көрсөткүч боюнча экинчи орунда «бакыт» жана «ырыс» лексемалары турат, ар бири 78 ирет колдонулган (миллион сөзгө 31,276 учур). «Бакыт» 29 текстте, ал эми «ырыс» 16 текстте катталган. Бул «бакыт» лексемасынын ар кыл дискурстук контексттерде кеңири колдонуларын далилдейт.

«Дөөлөт» («байлык», «жыргал турмуш») – 50 ирет кездешкен (20,049 на млн), бул кыргыз менталитетинде бакыт менен материалдык байлыктын ортосундагы өз ара байланыштын бар экенин тастыктайт.

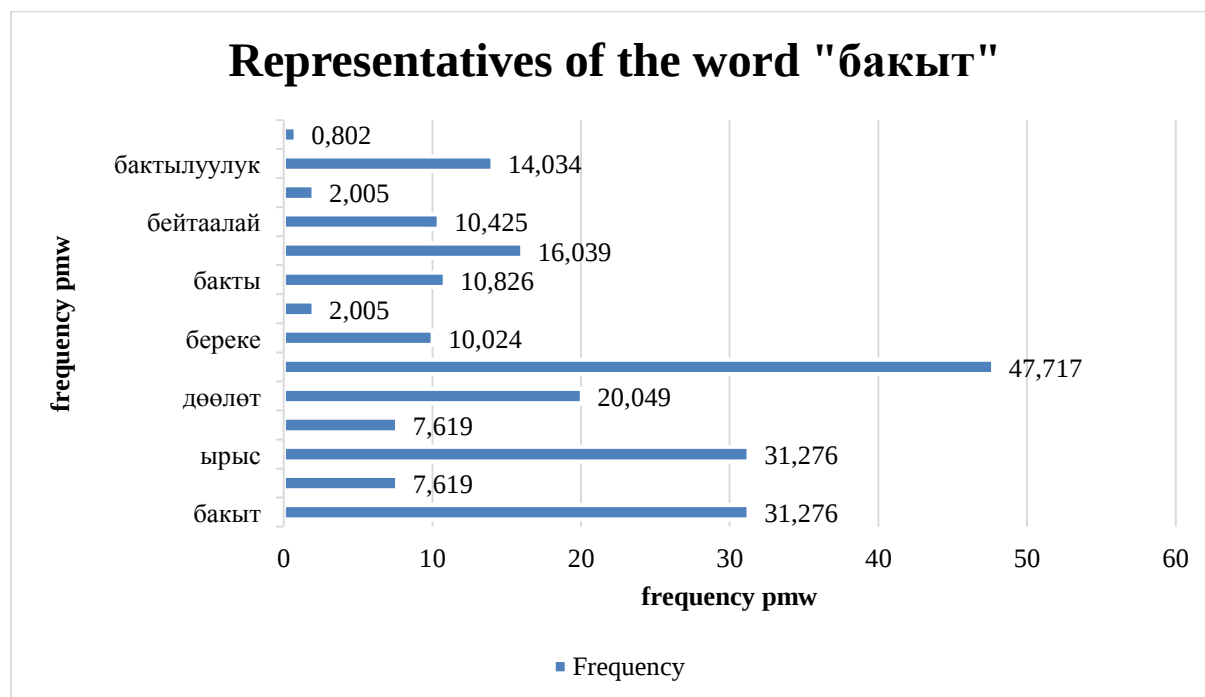
Жыштыктык деңгээли төмөн лексемалар катары «бейбак» (16,039 на млн), «жыргал» (14,034 на млн), «бакты» (10,826 на млн), «бейтаалай» (10,425 на млн) жана «береке» (10,024 на млн) аныкталган. Эң аз колдонулган лексемалар — «бактылуулук» (0,802 на млн), «оомат» (2,005 на млн), «бейкут» (2,005 на млн), ошондой эле «таалай» жана «ырыскы» (ар бири 7,619 на млн).

Кызыктуу жыйынтык катары, концепттин негативдүү формалары да корпус ичинде орун алган: «бейбак» (16,039 на млн) жана «бейтаалай» (10,425 на млн). Бул сөздөр кыргыз тилинде «бакыт» түшүнүгү оң жана терс маанилердин системасында концептуалдашарын көрсөтөт. Айрыкча «бейкут» лексемасы (2,005 на млн) көңүл бурууга арзыйт. Ал «тынчтык», «бейпилдик» маанисинде колдонулуп, жандын тынчтыгын жана ички гармонияны чагылдырган, бакыт

концепти менен чектеш, бирок өз алдынча маанилик тармакты түзгөн бирдик катары мүнөздөлөт, бей- префигси терс маанини туюнтаарына карабастан, бейкут, бейкуттук, бейпилдик сөздөрү бакыт концептин туюнтуучу оң мааниде колдонуларын белгилеп кетсек болот. Кыргыз тилиндеги бей- префигси тескери мааниде колдонуларын төмөндөгү мисалдардагы : *бейбаш, бейжай, бейпарасат, бейгам, бейтааныш, бейкапар, бейкүнөө, бейнике, бейтартп, бейдарек* сөздөрүнөн көрсөк болот.

Тексттер менен жыштыктын өз ара байланышын изилдөөнүн төмөнкү жыйынтыгынан байкасак: мисалы, «жыргал» 14 текстте 35 ирет, ал эми «кут» 27 текстте 119 ирет кездешет. Бул «кут» лексемасы ар түрдүү дискурстук контексттерде бир дей колдонуларын билдирет. Туундуларды талдоо да маанилүү жыйынтык берет: абстракттык «бактылуулук» лексемасынын колдонулушу өтө аз — бар болгону 2 колдонуу (2 текстте). Бул кыргыз тилиндеги концептуалдык тенденцияны — абстракттуу эмес, конкреттүү бакыт формаларынын артыкчылыгын диаграмма көрсөтөт :

Диаграмма 2.2.1 Бакыт репрезентативдеринин колдонуу жыштыгы

4. Поэтикалык өңүт прозалык аспектиден айырмаланат. Бакыт сезимин кара сөз түрүндө баяндоо көптөгөн изилдөөлөрдө ишке ашат [Breuning L.G.2016; Matthews A. 2014; Далай-лама 2022; Дойл Л. 2022; Каныбек уулу А. 2023; Сулейманов Д. 2023]. Буларда концепттин философиялык, социалдык, моралдык, антропологиялык, гендердик, деңгээлдик, диний-ишенимдик ж.б. аспектилери талданат. Концепттин поэтикалык маани-маңызы, көркөм контекстте чагылдырылышы өзүнчө атайын иликтөөнү талап кылат. Лирикалык чыгармалар бакыттын ар кыл өтмө, көркөм касиеттерин, түркүн семадагы «кыпындарын» бере алат. “Унуталбайм” (Камчыбек Турсункулов) деген ырдагы *Махабаттан таптык деп бактыбызды, Жазды күттүк узатып жайды, кышты...* деген эки сапты эле алалы. Бакыт көп компоненттүү. А мында анын бир эле компоненти (сүйүү) өзүнө теңештирилип калган. Махабат сезими кеңейтилип бактыны кучагына алган ири сезим катары көрсөтүлөт: каарман махабаттын ичинен, курамынан бакытка дуушар болгусу келген. Поэтикалык текст, бирок, лирикалык каармандын өзү түшүнгөн бакытка жетпей калганын баяндайт.

Эми бакытка арналган ири көлөмдүү поэтикалык чыгарманын мазмунун карап көрөлү.

А.Токомбаевдин «Таалай издеген индус» аттуу дастаны – биз талдап жаткан концепттин көркөм-поэтикалык алкакта аткарылган мүнөздөмөсү. Текст өзүнчө скрипт, өзүнчө сюжетке ээ [Токомбаев А. (Балка). Тандалган чыгармалар. II том. - Фрунзе: Кыргызстан 1972. -7-25-бб].

Мында ачарчылыктан мүңкүрөгөн, жокчулуктун айынан алсыраган, жүдөгөн Умит аттуу индус жөнүндө, анын бакыт, байлык издөө аракеттери жөнүндө айтылат. Анын башынан «Таалайлуу... эмне үчүн башкалар?» - деген суроо кетпейт. Анын тилемчи кызы: «Бар, атаке, издегин, Бакыт, балким, табылар, Даамдуу тамак ичпедим, Өмүрүмдүн баары зар», - дейт.

Алсыз, аксак, сенделген кайырчы чал жолго чыгат. Астында мингени карыган буура, ысыкта, күнү да, түнү да токтобой, эс албай жер кезет.

Ал чоң өрт чыккан токойго дуушар болот. Кайыңга оролгон сур жыланды баштыкка салып алып, өрттөн куткарат. Сууга барып жыланды кое берем десе, ал куткаруучуну коркутуп, адамзат жыландын кудайы Шахмаранды өлтүргөн, жыланды кырууга ант берген, эми мен да сенин мойнуңа оролуп каалаганча соромун дейт. Чал жыландын жакшылыкка жамандык кылгысы келгенине нааразы болот, өзүнүн таалай издеп жүргөнүн айтат. Жылан таалайлуу болуш кудайдан, мен анын элчисимин дейт. Жолдо алар карган уйга жолугушат. Чал андан таалайды табууга болобу деп кайрылса, жылан «Таппайсың... кудай өзү берет», - дейт. Уй да адамзатка кызмат кылып, карылыгы жетип, эч кимге керек болбой калганын, бирок издеген таалайды таба аларлыгын айтат.

Буура минген индус түлкүгө жолугат. Түлкү эмне кызмат керектигин сурайт. Чал жылан менен болгон окуяны түшүндүрөт, кызынын суранычын эстейт. Түлкү жыландан ак баштыкка түшкөнүң ыраспы деп сурайт. Жылан баштыкка кантип түшкөнүн көргөзгөндө, түлкү аны жаптырып бууп коет. Түлкү бул кызматы үчүн индустан буураны берүүнү талап кылат. Чал макул болбойт, өз максатын айтат:

Издегеним – каухар тоо,

Дайым күнү батпаган.

Жетсем экен эсен-соо,

Элим көксөп мактаган.

Дайым булбул ырдаган.

Жери бар дейт саймадай.

Күндө күлкү жырдаган

Эли бар дейт шамдагай.

Көксөгөнүм – каухар тоо,

Кечикпестен жетермин.

Жетип алсам эсен-соо,

Жакшылыкты өтөрмүн.

Ушул жерде индус чалдын (А.Токомбаевдин дагы) бакыт тууралуу көз карашы көрсөтүлөт: 1) байлык (*каухар тоо* – эки ирет); 2) шарт (*күн батпаган жер*); 3) эсен-соо (эки жолу); 4) шаңдуулук (*көксөп мактаган, булбул ырдаган, жери саймадай, эли шамдагай*); 5) канааттануучулук (*жырдаган*); 6) жалпылоочу ат – *жакшылык* (акыркы сап). Каармандын көздөгөн мүдөө-талаптары ушундай аныкталат.

Бул узундүдөгү «бакыт» концептине тиешелүү, аны вербалдаштырган тилдик каражаттардын өз ара катышын сүрөт түрүндө көрсөтүүгө болот (Схема 2.2.2).

Сүрөттөгү сөздөр, сөз айкаштары текстте катталган. Аларды жалпылоочу түшүнүктү *жакшылык* сөзү атайт. Жакшылык – бакыттын бир «үзүмү», анын номинанты, поэманын аталышындагы *таалай* сөзүнө семантикалык жактан жакын. Автордук көз караш биринчи планга ден- соолукту, байлыкты койгон: алардын атоолору эки жолудан колдонулган.

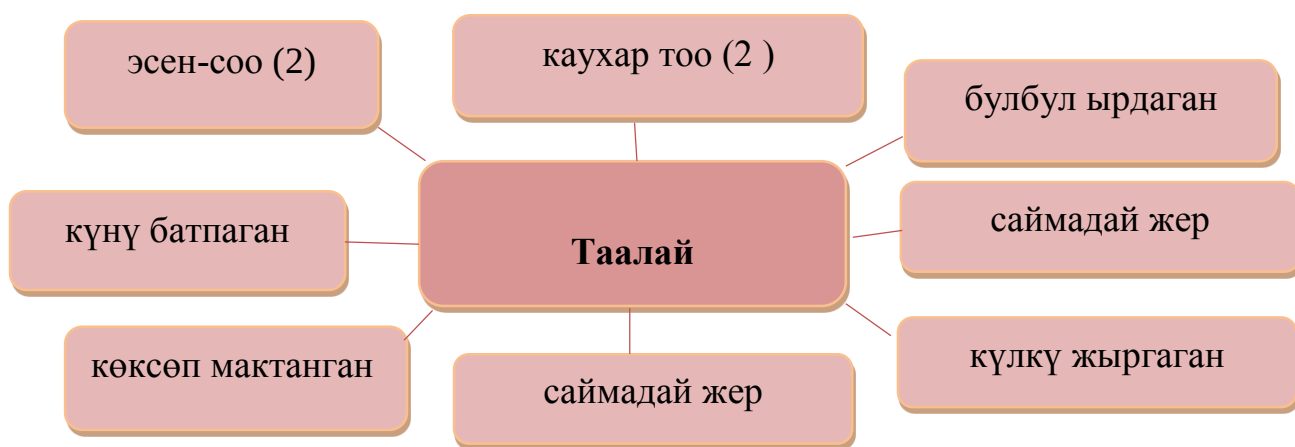

Схема 2.2.2 “Таалай издеген индус” чыгармасында таалайдын берилиши
Каухар тоо - өзү байлык эмес, бирок анын символу, өз курамында асыл, баалуу заттарды камтыган кенчтин аты.

Жылан түлкүнү өзүнө тарапташ кылып, адамдардын жырткыч зыянкеч экендигин түшүндүрөт. Баштыктан бошонот. Жылан:

*Аркан өңдүү узарып,
Чалга, төөгө чырмалды.
Төөнүн көзү кызарып,
Тарпып онтоп ыргалды.*

*Кандуу жашы мөлтүлдөп,
Чал көзүнөн кулады.
Даакылары селкилдеп,
Картаң буура сулады (21-б.).*

Индус чал табиятка, адамдарга жардам сурап кайрылат. Жардамга шамал, куюн, чагылган, күндүн күркүрөгү, булуттар, пилдер, барчын-бүркүт жардамга келип, бүркүт ок жыланды, түлкүнү өлтүрөт.

Ошондон кийин карыя үчүн

... Тоолор чачып жарыгын,

Каухар болуп көрүндү.
Жердин көркү көрүндү
Дайым жашыл чулгаган,
Элдин көркү көрүндү
Дайым куунак ырдаган (24-25-бб.).

Мында да таалайдын айрым компоненттери (*жарыган, каухар болуп, жердин көркү, элдин көркү, куунак ырдаган*) аталат, кийин *Кардай сакал агарып, Чал таягын таштады, Кайгы каары таралып, Жигит боло баштады... Кайыр тилеп жүргөн кыз Ак кептердей талпынды, Чекесине нур жылдыз Коно калып чарпылды; Чарпындыдан чачырап Сансыз жылдыз жайнады, Токой бүрүн чачылап, Булбулдары сайрады.*

Тексттин бул бөлүгүндөгү «бакыт» концептинин автордук интерпретациясын да сүрөт түрүндө белгилөөгө болот (Схема 2.2.3).

Схема 2.2.3. “Таалай издеген индус” чыгармасындагы фреймдик-скриптттик жыйынтыгы

Бул схема аркылуу поэтикалык чыгармадагы фреймдик-скрипттік түзүлүштү аныктоону көрсөк болот (схема 2.2.3).

Автордук ой тутумда «таалай» түшүнүгү төрт компоненттен турат: 1) табият; 2) эл; 3) чал жана 4) кыз. Алардагы позитивдүү өзгөрүүлөрдү «көрктөнүү» жана «оңолуу» («жакшыруу») деп белгилөөгө болот. Текстте элге карата көрктөнүп өзгөрүү белгиси ыйгарылган. Калган каармандар контекст үчүн керек болгон, тексттин жалпы когнитивдик сценарийинде субъекттик милдет аткарышат. Бактылуулуктун көрсөткүчтөрү катары айлана-чөйрөдө, элде, чал менен кыздын аң-сезиминдеги жагымдуу өзгөрүүлөр эсептелинет. Автор «таалай» түшүнүгүн чал менен кыздын эмоциясын, кубанычын сыпаттоо аркылуу ачыктайт. Табият үчүн эки каармандын жашоосу, ал-абалы, кыйналуусу, оңолуусу, жыргоосу эч нерсе эмес. Акын эки алсыз пенденин ой туюму аркылуу таалайлуулуктун белгилерин санап берет. Бул жерде «бакыт» концептинин негизги номинанттарынан болгон *таалай* сөзүнүн семантикасын скрипт түрүндө берилген. Ал чыгарманын аталышында учурайт. Ага жетүү – улгайган алсыз индустун максаты. Чыгарманын сюжетин алты субъекттин – чал, кыз, буура, жылан, түлкү жана барчын (бүркүт) – аракеттеринин, өз ара мамилелеринин тизмеги түзөт. Тексттин мазмунунда таалай, анын курамы белгиленет: индус максатына оюндагыдай жетпеди, бирок акын поэмасында болгон эле жашоо кыйноодон, өлүм коркунучунан жогору экендигин көрсөтөт. Когнитивдик лингвистикада скрипт (Roger Schank and Robert Abelson. Scripts, Plans, Goals, and Understanding: An Inquiry into Human. Knowledge Structures. New York: Halsted, 1977) - бул стандартташкан окуялардын ырааттуулугу катары берилет. Андыктан ар бир скрипт төмөнкү элементтерден турат: 1) Entry conditions (кирүү шарты), 2) Props (реквизиттер), 3) Roles (ролдор), 4) Scenes (көрүнүштөр), 5) Results (натыйжалар). Структуралык талдоодо ушул элементтерди кошуу аркылуу скрипттин турпатталышын биз талдаган Аалы Токомбаевдин чыгармасы аркылуу айкындасак болот: 1. “Таалай издеген индус” чыгармасында скрипттік түзүлүшүн карасак- индус чалдын жокчулуктан азап чегүүсү- анын кирүү шарты (Entry conditions) экендиги ачыкталып билинет.

2. Ал эми токой, индус чалдын минген буурасы, эски кийими, жана башка сүрөттөлгөн айлана-чөйрөсүндөгү буюмдар Props (реквизиттер) аркылуу чалдын социалдык абалы чагылдырылышын белгилеп кетсек. 3. Скрипттин 3-компоненти катары Roles (ролдор) функциясын чалдын тилемчи кызы, ок жылан, түлкү, барчын чыгармада аллегориялык функцияны аткаруу менен бирге окуянын башталышын, өнүгүүсүн, кульминациясын жана чечилишин(окуянын аягы) камсыздашат. 4. Көрүнүш катары токойдогу өрт жана жыланга боор ооруган чалдын куткаруу аракети аны балеге кабылышына алып келет. 5. Окуянын аягы (Results) таалайга жетүү үчүн индус чалдын аракети, гаухар тоо издөөсү, жыланды жеңгенден кийинки чалдын жашарышы, физикалык жактан күчкө толугу, тилемчи кыздын сулуу кызга айланышы - скрипттик түзүлүшкө таандык курамдар деп жиктедик.

5. «Бакыт» концептинин философиялык аспектиси, албетте, орчундуу, лингвокогнитология үчүн баалуу. Анткени бакыт өтө жалпы, адамзаттык мүнөздө, улуттук, диний түшүнүктөрдөн жогору жана тышкары болот [Лапухина: 28]. Бакыт деп жашоого **толук канааттангандыкты** айтууга болот [Татаркевич: 58].

Байыркы гректер бакытты эвдемония деп, аны менен нравалуулуктун эң баштапкы принцибин аташкан. Эвдемонияны бардык жакшылыктардын жана оң жүрүм-турумдардын жогорку чен-өлчөмү катары эсептешкен. Байыркы гректер бакытты эвдемония деп рухий жакшы абалды, тең салмактуулукту, сабырдуулукту, гармонияны, токтоолукту, ынсаптуулукту, эргибөөчүлүктү, шашкалактабоону, ырахаттанууга умтулбоону аташкан [Чанышев: 141; Шамсетдинова: 18; Бакирова: 22].

Эвдемония кийин гедонисттик көз карашка жол берет. Ошондуктан бакыт канааттануу, жыргоо сезимине теңелип калат. Бул учурда бакыт алып келе турган, адамга кубаныч менен (сапаты менен эмес) айырмаланган түрдүү, өзгөрүлмө ырахаттануулардын жыйындысы катары бааланып калат [Гаврилова: 22]. Мында бакыттын башаты, булагы субъекттен сыртта жайгаштырылып, бакыт объективдүү түшүнүк деп эсептелинет.

Азыр бакыттын башаты субъектке багындырылып калды. Бакытты адамдын жашоого болгон ички канааттануусу катары түшүнүшөт [Татаркевич: 36]. Бирок бакытты анын ээсинен, алып жүрүүчүдөн тышкары кароого да, аны сезиминин чегинде, ичинде гана аныктоого да болбойт. Бакыт – эки тараптуу, субъективдүү-объективдүү менталдык түзүм. Бакыт ички-сырткы дүйнөнү айкаштырып турат [Татаркевич: 121].

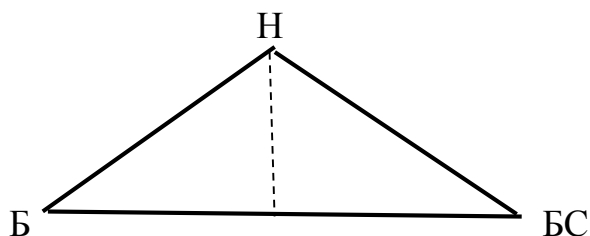
Бакыт сезими билип-таануунун негизинде, коомдогу тажрыйбага жараша калыптанат. Бактылуулук бир же бир нече фактор менен (ден соолук, үй-бүлө, карьера, барчылык ж.б.) аныкталбайт. Ал үчүн жашоо ырахаты толук, бүтүн, ар тараптан камсыз болушу керек. Буга мөөнөт да баалуу. Канааттануу узак же түбөлүктүү болгондо гана бактылуулук жөнүндө айтууга болот.

Айрым окумуштуу-эвдемологдор бактылуулукту баскычтарга ажыратышат: 1) физиологиялык талаптарды канааттандыруу; 2) коопсуздук талаптарды канааттандыруу; 3) белгилүү социалдык топко карата жагуу, сүйүү, тиешелүүлүк же таандык болуу талаптарын канааттандыруу; 4) урматтоого, сыйлоого жетүү талабын канааттандыруу; 5) өзүн алдыга чыгарууга, чыгармачыл потенциалын ишке ашырууга болгон талапты канааттандыруу [Maslow: 110]. Баскычтардын эң алгачкысы жана төмөнкүсү – физиологиялык таламдарды кандыруу, эң жогоркусу – чыгармачылык потенциалды жүзөгө ашыруудан алган канааттануу. Ар бир мурунку деңгээлдеги талапты жеңүү менен, кийинки талапты кандыруу менен адамдагы бактылуулук сезими көтөрүлөт жана кеңейет. **Бардык деңгээлдерди басып өтүп гана адам толук кандуу бакытты сезе алат.**

«Бакыт» түшүнүгүнүн универсалдык формуласын түзүү кыйын, ырахаттанып жашоонун мыйзам ченемдүүлүгүн аныктоо мүмкүн эмес. Анткени бактылуулуктун субъективдүү – психологиялык, философиялык, моралдык-эстетикалык, этносоциалдык, объективдүү – материалдык-философиялык материалдык ж.б. касиеттерин бир бүтүндүк катары сыпаттоо оңой эмес [Лапухина: 176].

Философияда бакыт идеал, эң жогорку баалуулук катары мүнөздөлөт, канааттанбагандык сезимине карама-каршы коюлат.

6. Бакыттын психологиялык өңүтү аны кайгыга, капачылыкка, өкүнүчкө, нааразычылыкка антиномия кылып көрсөтөт. Бул карама-каршылыкты Аристотелдин нравалык үч бурчтугуна салып көрөлү:

Мында Б – бактылуулук, BC – бактысыздык. Экөөнүн ортосунда Н – нейтралдуулук [Лингвопоэтика: 199]. Нейтралдуулук алкакта эмоция берилбейт, ал эки тарап үчүн (Б, BC) бирдей. Психологиялык жактан алганда Б – оң абал, BC – терс абал. Б – каалоо-тилектин аткарылышы. Кээде бакытты эки бөлүккө ажыратышат: 1) каалоо (желание), 2) жакшылык (благо) [Воркачев 2003: 52]. Каалоо-тилек инсанды идеалга, бакытка багыттап сүрөмөлөйт. Бакыт – ушундай аракеттин натыйжасы же ишке ашышы [Гаврилова: 3].

Бактылуулук сезими инсандын позитивдүү эмоциялык абалы менен аныкталат. Мындай абал адамга дем, күч берет, жаңы кадамдарга шыктандырат, түрткү берет, ийгиликтүү иштөөгө, жашоого өбөлгө болот, коллективдеги кадыр-баркын көтөрөт. Психологияда сүйүнүү, кубануу сезимдери, курсанчылык абал бакыттын синонимдери катары эле белгиленет. Бакыттын жарчысы, булагы катары канааттануучулук, толук берилгендик сезими, кооздуктан эстетикалык рахат алуу, жайма-жайчылык, камырабастык сезими аталат. Бул сезимдер бактылуулуктун негиздери боло алат, бирок сүйүнүч, кубаныч эмоциясы гана бакытка тең келе алат [Лапухина: 33-34]. Эмоциялык көтөрүлүү узак болбойт, себеби эмоциялык каныгуунун өзүнчө босогосу, чеги бар, мындан өтүп кетпейт. Сүйүнүү – көпкө уланбаган жакшылык [Гаврилова: 14; Татаркевич: 33].

Жогоруда биз «бакыт» концептин уюштуруучу алты гана катмарларына токтолдук. Калгандарына III бапта кайрылабыз жана кененирээк сыпаттоого алабыз.

2.3. «Бакыт» концептин объективдештирүүчү тилдик каражаттарды иликтөөнүн ык-методдору

Изилдөөнүн жүрүшүндө биз бир канча методдорго, буларга тиешелүү ыкмаларга кайрылдык. Аларды үч түргө бөлүп кароого болот:

- 1) эмпирикалык методдор;
- 2) теориялык методдор;
- 3) когнитивдик-семантикалык методдор.

1.Эмпирикалык методдор жекече, топтук жана элдик тажрыйбага таянат, билип-таануунун алгачкы этабын түзөт. Алар фактылар менен түздөн-түз иштөө процессинде колдонулат. Эмпирикалык методдордун ичинен биз төмөнкүлөрдү пайдаландык:

1) байкоо жүргүзүү: тилди пайдалануучулардын бакыт тууралуу түшүнүктөрүнө, ага болгон мамилесине көз салуу;

2) концептке тиешелүү факты-метриалдарды каттоо, жыйноо, картотека түзүү; тематикасы, түзүлүшү, аспектиери боюнча бөлүштүрүү;

3) «бакыт» концептине караштуу ой-пикирлерди топтоо, системалаштыруу, топтоштуруу;

4) фактылардын ар бир тобуна карата жалпылоочу, инварианттык, туруктуу көрсөткүчтөрдү белгилөө;

5) концепттин түзүлүшүнө, компоненттерине, алардын номианттарына сандык-статистикалык маалымат даярдоо;

6) жекече сурамжылоо жүргүзүү (аңгеме, интервью, репортаж; респонденттердин персоналдык көз карашын аныктоо үчүн);

7) талкуу уюштуруу (диспут, дискуссия ж.б. түрдө);

8) лингвистикалык эксперимент (туруктуу пропозициялык түзүмдөргө элемент кошуу, алып таштоо, алмаштыруу, өзгөртүү ыкмалары аркылуу);

9) ассоциативдик эксперимент (катышуучулар анкетадагы суроолорго жооп берет, суроолор концепттин мазмунун, аныктамасын, түзүлүшүн, түрлөрүн, коомдогу маанилүүлүгүн аныктоого багышталат).

2. Теоретикалык методдор лингвистиканын түрдүү тармактарында колдонулат. «Бакыт» концептин репрезентациялоочу тилдик каражаттарды (лексемаларды, фразеологизмдерди, паремияларды, синтаксистик түзүмдөрдү жана тексттерди) иликтөөдө төмөнкү усулдарды пайдаландык:

1) сыпаттоо методу (фактылардын маани-маңызын, концептке алакасын мүнөздөө, сүрөттөө);

2) салыштыруу методу (тилдик фактыларды жандаштырып окшоштугун жана айырмачылыгын белгилөө);

3) жалпылоо методу (талдоонун, мүнөздөөнүн натыйжаларын корутундулап, жалпы натыйжа катары көрсөтүү);

4) моделдештирүү методу (татаал түзүмдөрдү жөнөкөйлөтүлгөн схема, модель түрүндө белгилөө);

5) формалдаштыруу методу (когнитивдик-тилдик структураларды жалпылоочу формулаларга өткөзүп, бөлүктөрүн шартту белгилер аркылуу туюнтуп көрсөтүү);

6) реконструкциялоо методу (концептти туюнткан репрезентативдердин этимологиясына кайрылганда алардын прототибин жана рефлекстерин (трансформаларын) аныктоодо колдонулат);

7) чечмелөө методу (концепт номинанттарынын семантикалык ички түзүмүнө жана сырткы контекстине карап түшүндүрүү, деңгээл аралык чечмелөө, семантикалык талаа түзүү ж.б.);

8) аналогия методу (тилдик каражаттарды мүнөздөөдө алардын мазмунуна шайкеш аналогдорду, окшош фактыларды келтирүү);

9) парасинтагматикалык метод (фактыларды парадигматика-синтагматикалык катышта комплекстүү түрдө аныктоо).

3. Когнитивдик-семантикалык багыттагы методдорду колдонуу
төмөндөгү этаптарды басып өтөт:

- 1) концепттин номинативдик талаасын түзүү;
- 2) концепттин аталыш талаасына кирген тилдик каражаттардын семантикасын когнитивдик алкакта сыпаттоо;
- 3) алынган жыйынтыктарга когнитивдик чечмелөө жүргүзүү (изилденип жаткан концептти менталдык бирдик катары калыптандыруучу когнитивдик белгилерди аныктоо);
- 4) концептке тиешелүү касиет - белгилерди жана түзүмдөрдүн тил ээлеринин түшүнүктөрү, ой туюмундагы элестери менен салыштыруу;
- 5) концепттин мазмунун когнитивдик белгилердин тизмеси аркылуу сыпаттоо;
- 6) концепттин моделин түзүү; моделди өзөктүк, жакынкы, алыскы (же четки) алкактарга ажыратуу менен графикалык түргө өткөзүү.

Когнитивдик-семантикалык ык-методдорду төмөнкүлөр түзөт:

- 1) лексикографиялык жана психолингвистикалык маанини аныктоо;
- 2) когнитивдик чечмелөө (интерпретация);
- 3) тил ээлеринин түшүнүгүн көз карашын верификациялоо;
- 4) концепттин базалык (образдык, маалыматтык, чечмелөөчү) компоненттеринин түзүлүшүн белгилөө;
- 5) концепттин номинативдик талаасын аныктоо (өзөк - жакабел – чекебел түзүмү, талаадагы лексикалык, грамматикалык, деривациялык, паремиялык, метафоралык, фразеологиялык, ассоциативдик сегменттерин жиктөө);
- 6) изилдөөнүн эксперименталдык ыкмалары;
- 7) номинативдик талааны түзгөн тилдик каражаттардын семантикасын сыпаттоо;
- 8) концептти моделдештирүү (макроконструктурасын, категориялык түзүмүн, талаалык уюшулушун комплекстүү түрдө белгилөө);
- 9) концептти менталдык-семантикалык бүтүндүк катары мүнөздөө.

Иштин методдорун тандоодо жана колдонууда биз лингвокогнитологиядагы ири тажрыйбага таяндык [Попова, Стернин 2010: 118-120; Камбаралиева 2019: 205-279; Саматов 2021: 110-124].

2-бап боюнча жыйынтыктар

Иштин материалдарын, объект, предметин, методдорун жана методологиясын баяндоодон бир нече жыйынтыктарды чыгарууга болот.

1. Иштин объектиси катары «бакыт» концептинин когнитивдик-тилдик структурасы, предмети катары аталган концептти түзүүчү кичи категорияларды сыпаттап берүү милдети тандалып алынды.

2. Изилдөө процесси антропоборборлун лингвистиканын талаптарына ылайык жүргүзүлөт. Ошол эле учурда полипарадигмалдык лингвистикалык теориянын жоболору эсепке алынат.

3. «Бакыт» концептинин башкы (ачкыч) репрезентанты болуп варианттуу *бак/бакыт/бакты* сөзү эсептелинет. Концепттин номинативдик талаасын ондогон маанилеш сөздөр, алардын сөз жасоочу жана семантикалык дериваттары, фразеологизмдер, паремиялар жана тексттер түзөт.

4. «Бакыт» концепти – көп катмарлуу, полиаспектилүү когнитивдик-тилдик түзүм. Анын жыйырмага жакын белгилери бар. Иште булардын копчүлүгүнө мүнөздөмө берилет жана корпустук лингвистиканын ыкмалары аркылуу статистикалык маалыматтар анализденди.

5. Концепттин бир тарабын лексикографиялык катмар түзөт. Мында концепттин номинанттарынын энциклопедиялык жана тилдик сөздүктөрдөгү түшүндүрмөлөрү берилет.

6. Концепттин этимологиялык аспектиси прототиптик сөздү-маанини жана анын рефлекстерин, учурга жеткен дериваттарын салыштырууда байкалат. Этимологиялык салыштыруулар түркология, алтаистика, ностратика тармактарынын алкагында жүргүзүлдү. Бул багытта тактала турган проблемалар көрсөтүлдү.

7. «Бакыт» концептинин репрезентативдери синхрониялык да, диахрониялык да өңүттө каралышы мүмкүн. Алардын синхрониясы бир кыйла ачыкталган. Бирок кыргызча сөздөрдүн түрдүү доорлордогу турпаттары, маанилери бүгүнгө чейин карала элек. Анткени бул маселеге тиешелүү тарыхый булактар дээрлик жок. Биз байыркы түрк тилиндеги бакытка, кубанычка, ийгиликке тиешелүү аталыштардын азыркы кыргыз тилинин көз карашында сыпаттоого аракет кылдык.

8. Концепттин поэтикалык өңүтү бизге чейин кыскача каралган [Дербишева 2019: 156-159]. Биз бул идеяны өнүктүрүп, А.Токомбаевдин «Таалай издеген индус» аттуу поэмасын лингвокогнитологиялык жана лингвопоэтикалык аспектиде мүнөздөөгө алдык.

9. Иште «бакыт» концептинин мазмунундагы философиялык, психологиялык, моралдык жана этикалык касиеттер сыпаттоого алынды.

III БАП. “БАКЫТ” КОНЦЕПТИНИН МЕНТАЛДЫК-ТИЛДИК КАСИЕТТЕРИН ИЛИКТӨӨНҮН НЕГИЗГИ НАТЫЙЖАЛАРЫ ЖАНА ТАЛКУУЛООСУ

«Бакыт» түшүнүгү – инсандык, топтук, адамзаттык аң-сезимдин, ой туюмдун омоктуу, баалуу компоненти, акыл-эсти, иш-аракетти, жүрүм-турумду багыттоочу, жетектөөчү, башкаруучу максаттардын уюткусу, жашоого дем-күч берүүчү, аны тартипке салуучу, оптималдаштыруучу, активдештирүүчү, тең салмактуулукта кармоочу менталдык-моралдык түзүм. Ал гана адамды толук канааттангандыкта, денелик-материалдык, экономикалык, үй-бүлөлүк, дүйнө таануучулук, кызматтык-ишкердик, психикалык-эстетикалык, маданий-руханий, диний ж.б. мүдөө-талаптардын орундалган шартында, ыракаттанып, жыргалдуу күн кечирүү абалында тиричилик жүргүзүүгө шыктандырат.

Биз ишибизде ушул түшүнүктүн этнос өкүлдөрүнүн дүйнө-сүрөтүндөгү ордун, маани-маңызын жана түрлөнүшүн талдоого алабыз.

«Бакыт» концепти – көп катмарлуу менталдык түзүм (2.2). Алардын ичинен изилдөөчүлөр үч көрсөткүчүн орчундуу деп эсептелет. Мисалы, З.К. Дербишева өзүнүн «Основы лингвокогнитивного сравнения языков» деген эмгегинде анын а) когнитивдик-семантикалык; б) образдык-символикалык жана в) маданий-баалуулук өңүттөрүнө басым кылат. Биз төмөндө бул жобону жетекчиликке алуу менен, аталган концептти вербалдаштыруучу тилдик каражаттардын когнитивдик-семантикалык мазмунун ар тараптан мүнөздөөгө аракеттенебиз.

3.1. Бакыт эс тутумдагы түшүнүк жана фрейм катары

Бакытты көп аспектилүү, түркүн катмарларды түзүүчү моралдык-психологиялык концепт катары талдоого болот.

Бакытты түшүнүк катары сыпатталышы философияда, гносеологияда, этикада, психологияда, теологияда ж.б. илимий тармактарда,

энциклопедияларда, лексикографияда берилет. Түшүнүк - бул логикалык категория (дефинициялар аркылуу), фрейм - бул когнитивдик түзүм (слоттор аркылуу). Мисалы: “Бакыт” түшүнүгү: “канааттануу сезими” болсо, ал эми “Бакыт фрейми”: [Субъект: ким? Адам] [Объект: эмнеге? Бактылуу болууга эмнеге умтулат?] [Себеп: эмнеден? Бакытка жетүүнүн жолдору] [Белги: кандай? Бактылуу адам кандай болот?]. Сөздүктөрдө катталган *бакыт/бакты/бак, ырыскы, жыргал, ырахат, канааттануу, кубаныч, сүйүнүч, байлык, дүйнө/дүнүйө* ж.б. көптөгөн лексемалардын дефинициялары бакыттын түшүнүк катары сүрөттөлүшүнө чоң мүмкүнчүлүк берет. Бакыт – бүткүл адамзатка таандык антропоборбордук концепт. Ал өтө жалпы, улуттарга, диндерге багынычсыз баалуулук [Лапухина 2006: 8]. Бакыт – нравалуулуктун эң күчтүү принциби. Бакытты байыркы гректер эвтюмия дешкен (Татаркевич: 62) жана аны менен руханий жайма-жайчылыкты, тең салмактуулукту, оолугуп эргүүгө алдырбоону, чүнчүп басынбоону, ынсаптуулукту, сезимди башкара билүүнү аташкан [Чанышев: 141; Шамсетдинова: 18; Бакирова: 22]. Ошол эле учурда аны түшүнүүнүн объективдүүлүгү көрсөтүлгөн. Анткени ал объективдүү дүйнөнүн көрсөткүчү эмес, адамдын сырткы чөйрөгө болгон мамилесинен пайда болгон ички позитивдүү сезими деп белгиленет [Татаркевич: 121]. Коом кабыл алган бакыт түшүнүгүн ар бир адам, топ, этнос өзүнчө элестетет. Бакыт идеалдуу (кынтыксыз) коомдук сезим катары мезгилдин тарыхый-маданий өзгөчөлүгүнө шайкеш нормативдик-баалуулук түрүндө жашайт.

Ден-соолуктун болушу, көңүлдүн жайма-жайлыгы, коомдогу кадыр-барктын көтөрүлүшү же кызматтагы ийгиликтер канааттанууну жаратат, бирок бакыттын кайсы бир тараптарындагы гана ырахаттанууну пайда кылат. Толук кандуу бакыт жашоодогу бардык жыргалчылыктарды бир бүтүндүк катары кучагына алат, бирок булардын узак мөөнөткө созулушун же бүт өмүрдү ээлөөсүн талап кылат. Бактылуулук түрдүү убакытта, ар тараптуулукта, түрдүү шарттарда жана жагдайларда сакталышы керек. Кээде оңтойсуздук, катачылык же адашуу деле кубанычты, канааттанууну жарата алат [Татаркевич: 152].

Бакытты түшүнүүдөгү объективдүүлүк менен субъективдүүлүктү байыркы окумуштуулар деле көрсөтүшкөн. Мисалы, Диоген бакыттын төрт өңүтүн белгилейт: 1) адамдын умтулуусундагы, иш-аракеттериндеги рационалдуулук, сарамжалдуулук, тыкандык; 2) сезимдердин жана дене эргүүсүнүн чен-өлчөмдүүлүгү; 3) бардык ишти ийгиликтүү, натыйжалуу жүргүзүү; 4) башка субъекттердин арасындагы популярдуулук, кадыр-барктын болушу; 5) каражат иштериндеги ийкемдүүлүк [Диоген: 131]. Ушул жерде башка да тектеш нравалык сапаттардын түзүлүшү көрсөтүлөт. Жалпы адамгерчилик 1) кудай алдындагы, 2) эл алдындагы жана 3) өлгөндөр алдындагы болуп үч түргө, чыныгы адамгерчилик 1) рационалдуулук, 2) адилеттүүлүк, 3) туруктуулук жана 4) туура ойлонгондук болуп төрт түргө ажыралытат. Жакшылыктын 1) ак ниеттүүлүк, 2) адилеттүүлүк (адамгерчилик), 3) пайдалуу тамак, машыгуу, дары-дармек, 4) музыкалык аспапта, театрда ойноо деген төрт формасы ажыратылат [Диоген: 124, 127, 132]. Ушундан эле бакыт түшүнүгү башка психикалык-нравалык концепттер менен тутумдаш экендиги жана анын курамы акыл-ойдо позитивдүү, канааттандыруу сезимин туудуруучу компоненттерден гана турарлыгы көрүнүп турат.

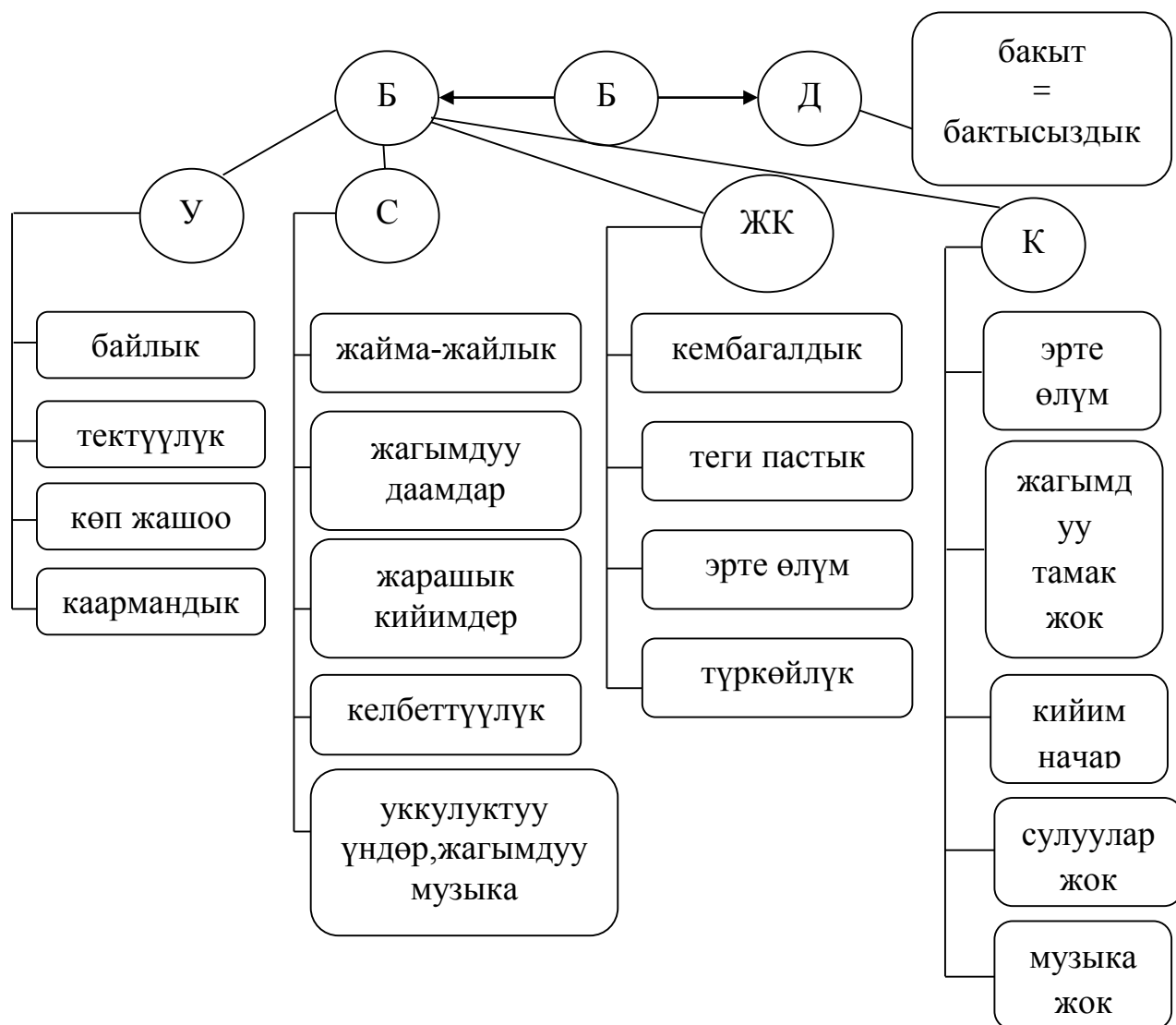
Чыгышта чыныгы бакытты кененирээк түшүнүшчү экен. Байыркы Кытайда түзүмүнө 1) байлыкты, тектүүлүктү (ак сөөктүүлүктү), көп жашагандыкты, каармандыкты урматтоону; 2) жайма-жайчылыкты (тынчтыкты), жагымдуу даамдарды, жарашыктуу (кооз) кийимдерди, келбеттүү жүздөрдү, уккулуктуу үндөрдү сүйүүнү; 3) кембагалдыкты, теги пастыкты, эрте өлүмдү, санда жок адамды жек көрүүнү; 4) камтамасыз тынч жашоо болбогондо, жагымдуу тамак-аш ичпегенде, келишимдүү кийим кийбегенде, сулууларга суктана албай калганда, музыканы жыржап уга албаганда, жапа чегип кыйналууну кошушчу экен. Буларсыз адамдар коркунучка, кайгыга дуушар болот дешчү экен. Бирок даосизм бул көз карашты четке кагат, анткени мунун баары дене үчүн гана жасалат. Дене үчүн байлык, каармандык керек эмес. Бул окууда (даосизмде) аракетсиздик чыныгы бакыт катары, чыныгы

бакыт бакыттын жоктугу катары, эң жогорку атак-даңк атак-даңктын жоктугу катары бааланат [Дао: 261-262].

Ошентип, бакыт түшүнүгүнө карата байыркы Кытайда карама-каршы эки көз караштын болгондугун айтууга болот. Даосизмде сабырдуулук, чыдамдуулук, карапайымдык биринчи планга коюлат. Анда субъективизм, бир беткейлик, басымдуулук кылат. Анткени дененин эле (башкалардын айтпай эле коёлу) таламдарын, мисалы, оорудан арылууну, чарчоодон жеңилдөөнү, ачкалыкты жоюуну, жыныстык кумарды кандырууну адам четке кага албайт.

Бул эки көз карашты (схема 3.1.4) төмөндө схемадан бириктирип көрсөтүүгө болот.

Схема 3.1.4 Даосизмде бакыт менен бактысыздык жөнүндө

Б – бакыт, БК – байыркы Кытайда, Д – даосизмде, У – урматташат, С – сүйүшөт, ЖК – жек көрүшөт, К – кыйналышат. Мында терс объекттерди жек көрүү, кыйналуу сезимдери да бактылуулуктун көрсөткүчтөрү катары эсептелинет.

Бакыттын субъективдүү жана объективдүү тараптарын бирге эсепке алуу зарылдыгын психолог А.Маслоу белгилейт. Ал бактылуулукка жетүүнүн тубаса жана универсалдуу баскычтарын ажыратат: 1) физиологиялык таламдар; 2) коопсуздук таламдар; 3) сүйүүгө же бир социалдык топко болгон тиешелүүлүк таламдары; 4) урматтоо таламдары; 5) өзүн актуалдаштыруучу жана чыгармачыл мүмкүнчүлүктөрүн ишке ашыруучу таламдар [Маслоу: 110]. Бул баскычтар иерархиялык түзүлүштө – эң төмөнкү баскычтан жогорку баскычка карай көтөрүлөт. Бардык таламдарды аткаруу толук кандуу бакытты, бактылуулукту жаратат. Окумуштуунун мындай ою – бакытка карата көз караштардын бири гана. Бул өзүнчө түшүнүк.

Бардык жагдайларга дал келе турган бакыттын универсалдуу формуласын түзүү мүмкүн эмес. Анын философиялык, социологиялык (сурамжылоо жолу менен), гносеологиялык, психологиялык, когнитивдик-тилдик ж.б. моделин жаратуу да өтө кыйын, келечектин иши. Бактылуу жашоонун мыйзамдарын иштеп чыгуу да оңой болбойт. Этностук аң-сезимде бакытты түрдүүчө аташат. Демек, анын маани-маңызын бир моделге батыруу мүмкүн эместей көрүнөт. Бакыт өзүнүн антиподдору аркылуу да туюнтулат. Аны кайгыга, капага, кыйналууга, канааттанбагандыкка, мүшкүлдүү абалга салыштырып да аныктоого болот. Психологияда бакыт катары жагымдуу ал-абал, каалоо-тилектердин ишке ашышы жараткан эмоциялык түзүмдөр да эсептелинет. Мурда белгиленген план-проекттердин, максат-милдеттердин реалдуу абалга өтүшү да бактылуулук сезимин туудурат.

Бактылуулуктун сырткы көрсөткүчтөрүнө күлүп-жайноо, кубануу, шаттануу, эргүү, күчөнүп-жандануу сезимдери да кирет. Бактылуулукту алдын алуунун каражаттарына максатты туура, чамага, шартка жараша тандоо, ага жетүүнүн оңтойлуу, чендүү ыкма-жолдорун аныктоо, акыл-ойду, күч-кубатты,

финансылык, адамдык ресурстарды туура пайдалануу, тоскоолдуктардан арылуунун рационалдуу жолдорун табуу ж.б. иш-аракеттер кирет.

Кубаныч менен бакыт барабар эмес. Кубаныч бакыттын көз ирмемдик гана элементи, ал узакка созулбайт. Максатка жетүү кубанычты туудурат. Ал эми көптөгөн узакка созулган кубанычтар, сүйүнүчтөр гана (ден-соолук, үй-бүлө, кызмат, байлык, билимди, адистикти өркүндөтүү, саякат, сыйлык, достошуу ж.б.) биригип гана бактылуулукка өбөлгө болот.

Байып кетүү кубанычты, сүйүнүчтү пайда кылат. Бирок кыргыз айтат: *Байлык бакыт эмес* [Ибраимов: 130]. Мында түшүнүктөрдүн көлөмүнө шилтеме бар. Бакыт көп компоненттерден турат. Аны байлыкка теңөөгө болбойт, анткени байлык – анын элементи гана. Бөлүк бүтүнгө барабар эмес. Биздин түшүнүктө физиологиялык аспект (бир эле америкалык психолог А.Маслоу мындай ойлобойт) психологиялык аспекттен жогору коюлат. Ошондуктан кыргыздар *Биринчи байлык – ден соолук, экинчи байлык – ак жоолук, үчүнчү байлык – жүз соолук* дешет [Ибраимов: 176].

Бул жерде *байлык* сөзү *бакыт* сөзүнө карата гипонимдик-гиперонимдик катышка түшүп, синекдоханын формуласына багынып (гипоним гиперонимдин ордуна колдонулган), биз талдап жаткан концепттин номинанты катары кызмат кылууда. Бакыттын физиологиялык компоненти биринчи орунду, сезимдик – үй-бүлөлүк компоненти экинчи орунду, материалдык-экономикалык компоненти үчүнчү орунду ээлеп колдонулган. Бул мисалда концепт номинанттары түшүнүктүк да, образдык да, баалоочулук да милдеттерди бир учурда аткарып турат.

Бакыт түшүнүк катары өз курамына жеке адамдын, социалдык топтун же улуттун канааттануу, ырахаттануу сезимин жаратуучу факторлордун жыйындысын сүйүү, кызмат, ийгилик, кадыр-барк, байлык (мал-мүлк), достук, билим, саякат ж.б. жашоонун элементтери түзөт.

3.2. «Бакыт» концептиндеги баалуулукту билдирүүчү когнитивдик-тилдик түзүмдөр

Этностук эс тутумда бакытка тиешелүү баалуулуктар түрдүүчө топтоштурулат, мүнөздөмөгө ээ болушат, этнос өкүлдөрүнүн жашоосу, тиричилик шарттары, салт-санаалары, маданият деңгээли, моралдык эрежелери, менталдык чен-өлчөмдөрү, ишеними, дини менен аныкталат. Динде иудаизм, христиан, ислам ж.б. ишенимдерде бакыт жогортон, сырттан берилген ырыскы катары белгиленет.

«Бакыт» концептинин өзүнчө прагматикасы бар. Аны 1) бактылуулукту сезүүчү, баштан кечирүүчү, пайдалануучу, жыргалга «мааруучу» тарап; 2) бактылуулукту байкоочу, көрүүчү, аныктоочу, мүнөздөөчү тарап; 3) бактылуулуктун жагдайлары, шарттары, көрсөткүчтөрү, убактысы, себептери, натыйжалары биригип түзөт. Концепттин баалуулук мазмуну жеке инсандын, уруунун, элдин, социалдык топтун (ымыркайлар, окуучулар, динчилдер, улгайгандар, селсаяктар, «каралар»(криминалдар), «ак сөөктөр», «билимдүүлөр» ж.б.), контингенттин же адамзаттын дүйнө таанымында түрдүүчө көлөмгө, түзүлүшкө, сапатка ээ. Дүйнөдө алты-жети миңге жакын этнос болсо [Мечковская: 11], алардын ичинен аз эле элдердин (700-800 чамалуу) ой тутумунда «карьера», «атак-даңк», «Нобелдик сыйлык» сыяктуу түшүнүктөр болушу мүмкүн. Акыркы аталган сыйлыктын сүйүнүчүн сезгендер, бул сыйлыкты бергендер жана билгендер, анын кадырын түшүнгөндөр өтө эле аз. Эне сүтүнө, жытына жыргап, кумар кандырып жаткан бөбөктүн сезими деле – бактылуулук, өзү муну атай албайт, ажырата да албайт, башкалар гана туят. Ошондуктан бакытты баалуулук катары мүнөздөө өтө татаал маселе экендиги айкын.

«Бакыт» концептинин баалуулук мазмунун В.И. Карасик ажыраткан ири көлөмдөгү төрт багытта иликтөөгө болот [Карасик 2004: 269]:

1) **суперморалдык** баалуулуктар (когнитемалар: «Кудай пендесин бактылуу кылат», «Кудай деген кур калбайт», «Бактылуу кылган да Кудай, бактысыз кылган да Кудай» ж.б.);

2) **моралдык** баалуулуктар (когнитемалар: «Эмгек бактылуу кылат», «Досу көп менен сыйлаш, досу аз менен сырдаш», «Бакыт келет, кетет, туруктуу эмес», «Сабырдын түбү – сары алтын» ж.б.);

3) утилитардык баалуулуктар (когнитемалар: «Ач кадырын ток билбейт», «Өзүн сыйлабаган башканы да сыйлабайт» ж.б.);

4) субутилитардык баалуулуктар («төмөнкү» жыргалдар, караңыз: «Өлсөң көрүң кең болсун», «Жанын аябаган жоо алат», «Өлбөгөн адам алтын аяктан суу ичет» ж.б.).

Суперморалдык баалуулуктар жаратуучу күчкө байланыштырылат, моралдык талаптар жалпы позитивдүү жүрүм-турумдун, иш-аракеттердин, көз караштардын алкагында каралат, **утилитардык** баалуулуктар күндөлүк, карапайым жашоонун чегинде аныкталат, **субутилитардык** баалуулуктарды баалаган кишилер бакыттын даамын төмөнкү учурда сезишет: жактырбаган, жек көргөн адамынын бактысыздыгы, бейтаалайлыгы: кырсыкка кабылышы, өлүмү, банкрот болушу, жолу болбостугу, ден-соолугу начар болуусунан ырахаттануу сезимин татуу. Душман деп эсептеген, жактырбаган, өчүккөн адамдын же топтун, партиянын, коалициянын, уюмдун, улуттун башына түшкөн оор кыйынчылыктарынан табасы канып, “ырас болуптур, ушуну көрмөк” деген негативдүү нерседен ырахаттануу болуп эсептелинет. Бул **Schadenfreude** деген немис тилиндеги түшүнүккө (злорадство, табалоо) жакын болуп, субутилитардык баалуулук сезими үчүн өч алуу, басынтуу, табалоо, мыскылдоо, шерменде кылуу, бирөөнүн малын өлтүрүү, жанын кыюу, үйүн өрттөө ж.б. жолдору менен жетишилген канааттануу катары эсептейт. Кыргыз жана дүйнөлүк адабияттарда мындай субутилитардык бакыттан ырахаттанган антогонисттер көп кездешет (“Ага-ини Карамазовдор” Тургенев; “Мадам Бовари” Гюстав Флобер; “Отелло” Шекспир, жб). Бирөө өлмөйүн, бирөөгө күн

жок деп кыргызда айтылып жүрчү фразеологизм ушул субутилитардык бакыт боюнча мисал боло алат.

Кыргыз менталитетине мүнөздүү «бакыт» түшүнүгүндөгү баалуулуктарды макал-лакаптардагы, фразеологизмдердеги репрезентативдерин талдоодон мурун дүйнө ойчулдары тарабынан айтылган афористикалык каражаттарга мүнөздөмө беребиз. Ал материалдар кыргыз паремияларында катталган жалпылоочу пикирлердин контекстинде сыпаттоого алынат.

Биз төмөндө «Антология мудрости / Акылмандык антологиясы» аттуу жыйнакта катталган учкул сөздөргө кайрылабыз [В.Ю.Шойхер. – М.: Вече, 2012. – 848 б.]. Анын 1.10 бөлүгү «Счастье/Бакыт» деп аталат жана 507 афоризмди камтыйт. Анда бакыттын илимий да, моралдык-этикалык да, образдык-баалоочулук ж.б. сапаттары мүнөздөлөт. Биз буларда катталган жалпылоочу инварианттык маанилерди гана бөлүп алабыз (Жыйнактагы мисалдар орусчадан кыргызчага ОшМУнун орус тили кафедрасынын окутуучулары доц. Р.К.Ормокееванын көзөмөлүндө жана эксперттик корутундусуна ылайык которулуп берилди).

Бардык учкул сөздөрдү кыргыздын этникалык сөз курамында, бир жалпы позициядан кароого алабыз.

1. *Бакыт менен кайгы үзөңгүлөш* [Ибраимов: 135]. Бул кыргызча макал. Ушул эле пикир 17 афоризмде берилет: Кыйналуусуз бакытты түшүнбөйсүң. Алтын от аркылуу өткөндөй эле идеал кыйынчылык аркылуу өтөт (Ф.Достоевский). Кыйынчылык - кубанычтын тормозу, ансыз кубаныч өз мойнун сындырып алмак (Г.Мартынов). Кыйналуу менен жыргал күн, түн сыяктуу эле бирин-бири ээрчийт (Лоренс Стерн). Балакеттер менен сүйүнүчтөр бири-бирине кыналышат. Алар өз ара калдыксыз кыналышканда гана бакыт туулат. Мындай бакыт бузулбайт. Күмөндөө менен ишеним бирин-бири түзөтөт. Алар бирин-бири толук түзөткөндө гана билим жаралат (Ясон Эвангелу). Кайгыларыбыз – сүйүнүчтөрүбүздүн эле уландысы (Мирза Галиб)

ж.б. Бул мисалдар аталган когнитеманы адамзатка тааандык эле жалпы пикир деп эсептөөгө негиз болот.

2. *Таалайыңа эмне жазса, ошону көрөсүң* [Койчуманов: 359]. *Бактылууңу маңдайыңа жазылуу* [Ибраимов: 133]. Мында адамга бакыт жогортодон берилген милдет, жышаана катары көрсөтүлөт. Буга маанилеш ойторду көп даанышмандар айткан: *Ким кубанычта жашаса, ал Жаратуучунун эркин аткарат* (Баал Шем Тов). *Христианин үчүн кубаныч – милдет* (Августин). *Бакытка умтулуу адамдын табиятында берилет, ошондуктан бардык жүрүм-турум негизин түзүш керек* (Ф.Энгельс). *Адам бактылуу болууга милдеттүү. Ал бактысыз болсо, өзү күнөөлүү* (Л.Толстой). *Бактынын ээси – баардык нерсенин ээси* (Жюльен Ламетри). *Адам жеңил, тынч, сүйүнүчтө, кызык жашаш керек. Кыйналуу (нравалык жана физикалык жактан) – бул жапайычылык. Бул адамдагы төмөнкү деңгээлдин калдыгы* (Л.Степанчиков). Жогоруда атеист-материалист Ф.Энгельс бактылуулукка умтулууну табияттын мыйзамына, жаратылыштын эрежелерине байланыштырып көрсөтөт, б.а. бакытка жеке адамды сырткы, объективдүү эреже-нормалар алып келерлиги айткан.

3. *Жыргайсыңбы, куурайсыңбы – жашоо керек* [Ибраимов: 292]. Жашоо – өзүнчө феномен. Тирүүчүлүк өзү зарыл, өзү бакыт, анын сапаттары, жакшы-жамандыгы, аз-көптүгү маанилүү эмес. Бул идея бир нече афоризмдерде берилген: *Жаратылышка биздин жыргалчылыгыбыз эмес, биздин барчылыгыбыз гана зарыл* / Природе важно только наше существование, а не наше благополучие (А.Шопенгауэр).

Баарыбызга тиешелүү бир тубаса пикир бар – бул биз бакыт үчүн гана туулганбыз деген ишеним (А. Шопенгауэр). Жашоого нааразычылыгыбыздын башкы себеби – биздин эч нерсе буза албаган бакытка укугубуздун бардыгы тууралуу эч нерсеге негизделбеген жоромолдун болушу (Готхольд Лессинг). Адамды бактылуу болууга милдети дүйнөнү жаратуунун планына кирбеген эле (Зигмунд Фрейд). Каныша бактылуу кылууга милдеттүү эмес (Морис Дрюон). Бакыт – ашкере жыргоочулук (Людвиг Фейербах). Бакыт керек эмес адам – эн

бактылуу адам (Сенека). Жашоону бакыт менен өлчөгөндө ал коркунучтуу болуп көрүнөт (Сомерсет Моэм). Кудай, бизди эшиги жок бейиштен сакта (Уршула Зыбура). Бүт өмүрдү алоологон сүйүүгө күйүп жашап, тозокко түшүп, бейиштен эс алууну эңсөөчүмүн (Вильям Блейк). Бул тизмени улантууга болот. Баарында эле жашоонун, тирүүчүлүктүн өзү бакыт катары эсептелет. Л.Фейербах бакытты артыкбаш байгерчилик, барчылык, молчулук, ысырапкорчулук катары элестетет.

4. *Бактылуу аталган байда да арман болот* [Койчуманов: 108]. Бакыт түгөл, бүтүн, ар тараптуу болуп сезилбейт. Аны адамдар түрдүү өңүттөн, көз караштан, кызыкчылыктардын, таламдардын позициясынан баалашат. Айрым афоризмдерди келтирели: Бакыт баатыр адам үчүн керек эмес, бирок кулдардын, балдардын, жаныбарлардын жана аялдардын бактысын канааттандырууга умтулуу үчүн керек (байыркы гректердин эрежелеринен). Бирөөнү толук канааттандырыш үчүн бакыт өтө эле аздык кылат (Сенека). Бүт асылзаттар жабыркашат, айбандар гана жыргашат (Виссарион Белинский). Кайгы кайгылуу эмес, биздин арзан кубанычтарыбыз кайгылуу (Генри Торо). Айрымдардын бактысына боор ооруш гана керек (Геннадий Матюшов). Мага өтө ырахаттанган адамды көрсөтүңүзчү, мен анын бактысыздыгын ачып берем (Томас Эдисон). Бактылуу адамдар – өтө тажатма, өтө жадатма адамдар (Антон Чехов). Бактылуу адам дайыма бир нерсеге күнөөлүү. Көпчүлүктүн алдында дал бактылуулугу үчүн деле күнөөлүү (Александр Вампилов). Мында бактылуулуктун да кемчилдиги, бөксө тарабы, жетишпес жагы болот деген идея берилет.

5. *Бакыт – көп кырдуу кубулуш, Ар кимдин чыккан тоосу бийик* [Ибраимов: 71]. Бул когнитемага караштуу афоризмдер: Ар ким өзүнчө бактылуу. Ар кимдин – тилемчилер менен байлардын, сабатсыздар менен илимпоздордун, жаныбарлар менен адамдардын – бакытта өз үлүшү бар (Жюльен Ламетри). Бактылуу болуунун миңдеген жолдору бар. Ак ниеттүүлүк менен илимден бакыт таппагандар аны саякаттан, аялдардан, активдүү жашоодон, жана масчылыктан алышат (Эрнест Ренан). Бакытты издешпейт.

Издегенине гана бакыт ыйгарышат (Доминик Пароди). Бакыт жашоо жолунда жолуктуруп жыйнаган гүлдөр сыяктуу (Николай Шелгунов). Өтө бактысыз жашоонун да жарык сааттары болот, кумдар менен таштардын арасында да бакыттын жарыкчалары болот (Герман Гессе). Жашоодо бакыт жок, бирок анын жоктугу бар / Нет в жизни счастья, но есть отсутствие его (Аркадий Давидович). Биз бактысыздыкты билгендиктен гана бактылуулукка сүйүнөбүз (Станислав Лещинский). Тозокту биз өзүбүзгө өзүбүз жарата алабыз. Бейиштен үмүттөнө гана алабыз (Сардоникус). Бакыттын канаттарында канчалык бийиктикке көтөрүлүп учпайлы жыргал дайыма жогору жакта турган болот (Жан Массильон). Бакыт салыштырмалуу түшүнүк. Аны түрдүү адамдар түрдүүчө түшүнүшөт. Бактылуулукту бактысыздыкка карата гана таанып билүүгө болот.

6. Бакыт деген – сымап [Ибраимов: 135], ал сезилбейт, бактылуу бактылуулугун байкабай калат. Ал туруктуу эмес, келип турат, кетип турат. Бул байкоо ойчулдардын учкул сөздөрүндө арбын учурайт. Колдон учкан бейиш – чыныгы бейиш (Марсель Пруст). Өкүнүп гана биз бактылуу болгондугубузду билебиз (Гастон де Левис). Ар бир адам өз бактысын өз алдынча түшүнбөйт (Микаил Бару). Бакыт тетири. Биз аны сезбейбиз. Кеткен бакытты көрсөткөн жоготууну гана оң сезебиз (Артур Шопенгауэр). Бакыт ден-соолукка окшош: анын бар экендигин байкабайсың (Иван Тургенев). Бактыбыз үчүн жетиштүү нерсе жыргообуз үчүн жетиштүү болбой калат (Жак Деваль) ж.б.

7. Бакыт бүтүн болбойт. Биз анын элементтерин гана билебиз, толук элестете албайбыз. Жашоодо толук жыргал болбойт, бир гана кайгы жетиктүү боло алат (Оливер Голдсмит). Жашоо бизге кычкылдык кошулбаган бир тамчы да бал бербейт (Максим Горький). Кубанычтын канатында бизге дайыма кайгы учуп келет (Эффенди Капиев). Бакыт эч убакта толук болбойт, себеби жарымы жаңылыштыктардан турат (Вальтер Полуботко). Бактысыздыкка чыдоо кыйын. Бакыттан айрылуу коркунучтуу. Бирөө экинчисине татыктуу / Одно стоит другого (Жан де Лабрюйер). Жакшылык жамандыктан күчтүү, бирок кайгы кубанычтан күчтүү (А.Н. Иванов).

8. Бакыт деген – сымап, кырсык деген – уйгак [Ибраимов: 135].

Жакшылык сымаптай кылпылдап ордунда турбайт, жамандык уйгактай илешип жармашып калат. Буга кытайча *Жыргал тез өтөт, кайгы терең орношот* макалы туура келет [Ант: 112]. Биз төмөндө биринчи бөлүктөрү «бакыт туруксуз» деген пикирге шайкеш афоризмдерди келтиребиз: Бакыт – тез бузулчу азык, ал жүрөктө узак сакталбайт (Геннадий Матюшов). Бактылуу убакыттын тез өткөнүн сезбейт (кытай макалы). Бакытты күздөгү мөмөлөр сыяктуу өз убагында үзүп алуу керек (Эпитет). Сүйүнүч тез өтсө да, аны узак созулган үмүт тосуп алып, кийин андан да узак эскерүүлөр коштоп жүрөт (Жан Поль Рихтер). Бакыт жокто бакыт үчүн адамга аз эле нерсе керек, ал келе жатканда өтө көп нерсе керек боло баштайт (Константин Паустовский). Көрдүң го, бул дүйнөдө ырыскы аз, бардык таттуулуктар башында гана таттуу болот (Ж. Баласагын).

9. Бакыт өлчөнөт. Аны баалоонун критерийлери бар: Бирөөгө бактылуу болуп көрүнгөн бактылуу эмес, өзүн бактылуу сезген бактылуу (Публий Сир). Жыргал – ички ал-абал, аны өлчөө жана аныктоо ар бир адамдын ичинде аткарылат (Йоган Гердер). Бакыт – бул арзыбаган нерсеге сүйүнгөндүк жана чоң жамандыктарга капа болбостук (Геннадий Матюшов). Бакыт – бул өкүнүчсүз жыргал (Лев Толстой). Эртелеп ишке баргысы келсе, иштен кийин үйгө баргысы келсе – бул бакыт (Назым Хикмет). Дененин ар бир бөлүгүндө бакыт идеалы бар (Лешек Кумор). «Бакыт» сөзү – эң мазмунсуз жана тилдеги сөздөрдүн ичинен эч нерсени атабоочу сөз. Бакыттын эч кандай критерийи жана өлчөмү жок, бир адамдын бактысын, башканын бактысы менен эч эле салыштырууга болбойт (Николай Бердяев). «Бакыт күрөштө» - дешсе сангвиниктер, «Ал тынчтыкта» - деп айтышат флегматиктер. Жашоосу оң келгендер: «Бакыт активдүүлүктө жана эпчилдикте». Бакытка жетүүдө кымбатка түшкөндөр: «Ал мүдөө-талаптарды, умтулууларды жүгөндөөдө» (Владислав Татаркевич). Демек, бакытты толук түшүнүү темпераментке, иш-аракетке да байланышат. Кыргыздар *Бактылуу болуш мүнөздөн, баатыр болуш күрөштөн* эмеспи [Ибраимов: 133].

10. Бактылуу жашоонун сырлары жана сапаттары түрдүүчө аныкталат. Биздин ой-тутумубузда *Бактысыздык өзүңдөн, багынбайт ага түшүнгөн* [Ибраимов: 134] деген паремия бар. Бул пикирдин жандырмалары дүйнөлүк ойчулдардын афоризмдеринде чагылдырылат: Бакыт токтоо каалоолордон, сабырдуу сезимдерден жана зыянсыз денеден, ийгиликтен, жакшы атактан жана мал-мүлктөн түзүлөт (Платон). Бакыттын биринчи белгиси – көп жашагандык, экинчиси – байлык, үчүнчүсү – ден соолук жана рухтун тынчтыгы, төртүнчүсү – сүйүү жана жыныстык тазалык, бешинчиси – жашоону бүтүргөн жайма-жай өлүм (Ши Цзин). Даанышмандык менен бактылуулук адамдын көз карандысыздыкка жана рухтун тынчтыгына жетишүүсүнөн, канааттанбагандык жаратуучу нерселердин алыс болуусунан жана канааттануу берүүчү нерселерден алынган ырахаттануудан турат (Эпикур). Бакыт – бул бар нерсеге сүйүнүү өнөрү (Евгений Норкин). Рух бүт кубанычтарын өзүнөн алышы керек (Демокрит). Бакыт өз ичибизде болбосо, айланабызда болот (Аркадий Давидович). Бакыт оңой берилбейт: өз ичинен табуу өтө кыйын, башканын ичинен табуу мүмкүн эмес (Никола Шамфор). Өзүндө кубаныч болбосо, бардык кубанычтар кайгылуу көрүнөт (Вильгельм Фишер). Өзүн бактылуу деп эсептебеген адам бактысыз (Публий Сир). Бактылуулукту жашоонун максаты кылбаса гана адамдар бактылуу боло алышат (Жорж Оруэлл). Мында топуктуулук, ынсаптуулук, бар нерсеге ыраазычылык гана адамды канааттануу менен жашоого негиз болушу белгиленет.

11. Иш-аракет гана бакытка жеткизет. Бакыт жерде, эринбей эңкейип ал [Ибраимов: 13]. Бейишти курса болот, бирок тозоктогудай эмгек менен (Л.Крайнов-Рытов). Ким бактыны жолдон таппаса, жолдун түгөнүшүн таппайт. Акмак бактыны алыстан издейт, акылман аны жакын эле жерде жаратат (Жеймс Оппенхейм). Бакыт канааттууларга окшойт: алыскы аралыкта учуп жүргөндө аларга ок тийбейт (Альфонс Карр). Бактылуу болууну гана кааласаң, ага оңой эле жетишесиң. Бирок адамдар башкалардан бактылуураак болуулары келет. Бул дээрлик мүмкүн эмес, себеби дайыма башкалардын

кандай экенине карабай, өзүбүздөн бактылуурак деп эсептейбиз (Шарль Монтескье). Адам дымакты жеңип, жагымдуу болот, ачууну жеңип, куунак болот, кумарды жеңип, ийгиликтүү болот, ачкөздүктү жеңип, бактылуу болот (байыркы индустарда). Демек, бактылуулук – салыштырмалуу түшүнүк, аны түрдүүчө элестетебиз. Ага адамды максаттуу гана иш-аракеттери жеткирет.

12. Адам кыйынчылыктарды жеңип гана бактылуу болот. Бул когнитивная тема улуу даанышмандардын афоризмдеринде көп кездешет. Дененин үнү – ачка калбастык, чаңкабастык, тонуп калбастык. Кимде ушул (ишеним) болсо, ким келечекте ушуга ээ болууга үмүттөнсө, ал Зевс менен да бакыт жөнүндө тартыша алат (Эпикур). Бакыт жыргалды кубалоодо эмес, азап-запкыдан бошонууда турат (Эпикур). Акылдуу жагымдуу нерсенин артынан чуркабайт, жагымсыздыктан куткаруучу нерсенин артынан чуркайт (Аристотель). Акмак жыргалдын артынан кубалап жүрүп түнүлүүгө учурайт, акылман болсо, кайгыдан гана оолак болот. Эгер ал буга жетпесе, өзү эмес, тагдыр күнөөлүү (Артур Шопенгауэр). Бакыт уктап, бактысыздык үргүлөп жатканда өзүндү тынч кармап ыраазы бол (Вильгельм Фишер). Эгер түйшүк бакытты талкаласа, ырахат аны бүлүндүрөт/бузат (Гостон де Левис). Бакытка жетүү үчүн бактысыздыктан качуу керек. Жакшы, бакыбат жашоо үчүн жардылыктан, түйшүктөрдөн оолактоо зарыл. Бул пикир көптөгөн афоризмдерде катталган.

Когнитивмалардын, алардын учкул сөздөрдөгү репрезентативдеринин тизмесин дагы улантууга болот. Мисал үчүн айрымдарын келтирели:

1. Бактылуу болууга ар ким татыктуу эмес. 2. Бакытка жетишүү үчүн өзгөчө жөндөм керек. 3. Канааттанууга, жыргалдуу жашоого жетишүү өзүнчө жолдорду, ыкмаларды талап кылат. 4. Чер жазуу адам үчүн керек. 5. Руханий жыргалдар түрдүүчө болот, дене жыргалынан айырмаланат. 6. Жыргалдуу турмушка адамдар түрдүүчө жетишет. ж.б. [Антология мудрости: 112-123].

Жогоруда келтирилген мисалдардын тизмеси практика үчүн пайдалуу. Алардын негизинде:

1) эл ичинде сурамжылоо жүргүзүүгө болот, элдин баалоосун, түшүнүгүн, көз карашын каттап, талдоого мүмкүнчүлүк түзүлөт;

2) бакыт тууралуу социалдык топтордун (жашы, билими, адистиги, жынысы, мүнөзү ж.б. көрсөткүчтөрү менен айырмаланган) ой-пикирин изилдөөгө жол ачылат;

3) мектеп окуучуларынын, ЖОЖ студенттеринин пенсионерлердин ж.б. социалдык катмарлардын ичинде диспуттарды, талкууларды жүргүзүүгө болот;

4) моралдык-психологиялык категория болгон бакыт түшүнүгүнүн жалпы теориясын иштеп чыгууга негиз жаралат; анын түрлөрүн (көлөмү, түзүмү, булактары ж.б. бөтөнчөлүктөрү боюнча белгилене турган) толук сыпаттап берүүгө шарт түзүлөт.

Афоризмдер терең ойлуу, жыш маалыматтуу, ар тараптан такталган, таразаланган, калчанган пикирлерди чагылдырат. Аларды кыргызчага которуу оңой болбоду. Кээде сөзмө-сөз, оригиналга жакындатып, кээде мазмунуна көбүрөөк көңүл бөлүнүп которуу жүргүзүлдү. Ишибиз үчүн көптөгөн варианттардын ичинен маанилик жактан эң шайкешин гана тандап алдык.

3.3. Кыргыздын менталдык-тилдик дүйнө сүрөтүндөгү бактылуулукту туюнтуучу сөздөрдүн, фразеологизмдердин, паремиялардын түз, кыйыр, өтмө жана жалпылоочу маанилери

Бул бөлүктө «бакыт» концептине тиешелүү, аны вербалдаштыруучу сөздөргө, сөз айкаштарга, идиомаларга жана макал-лакаптарга жалпы мүнөздөмө беребиз.

3.3.1. «Бакыт» концептин туюнтууга катышкан лексемалардын курамы. Жогоруда (3.1) айтылгандай, бул концептти көптөгөн лексемалар вербалдаштырат: *бак (бак-, бакты, бакыт, бакыбат...), ырыскы, ырыс, ырахат, кут, жыргал, жыргоо, канээт, канимет, канааттануу, кубануу, сүйүнүү, дүйнө/дүнүйө, таалай, дөөлөт, насип, тагдыр, кадыр-барк, атак-даңк, байлык ж.б.* Бул тизмеге *баа, бай ж.б.* сөздөрүн да кийирүүгө болот [Синтез как метод: 572-574, 589-590].

«Бакыт» концептинин өзөккү, эң жалпы, туруктуу компонентин *бак* сөзү атайт. Бул аталыш көптөгөн Евразиялык тил бүлөөсүндөгү сөз уңгуларына тектеш. Анын маани-маңызын кыргыз тилинин семантикалык алкагында бир нече түргө бөлүп берүүгө болот (көп мисалдар оозеки кептен алынды):

1) «бакыт-таалай»: *Башыңа бак консун, садагаң!* – Башыңа бак-таалай консун, садагаң!;

2) «жакшы/бейгам/жайма-жай жашоо, бактылуулук»: *Жакшы кызга жсаман кыз багы менен теңелет;*

3) «бешене, буйрук»: *Багым бар экен, тирүү калдым.* – Бешенем/буйругум бар экен, тирүү калдым (аварияга учураган кырсыктан кийин); *менин багыма сен барсың ж.б.;*

4) «жыргалдуу келечек»: *Мээнет кылдык бактысы үчүн балдардын!;*

5) «жол, ниет»: *бак ачуу* «жол ачуу», *багы ачык киши* «жолу ачык киши», *багың байлангыр* «жолуң байлангыр, ниетиңе жетпегир»;

6) «жеңиш»: *бак алуу/басуу* «жеңип алуу, жеңишке ээ болуу», *бак алдыруу* «жеңилүү, жеңилип калуу» [Юдахин I: 99];

7) «кадыр-барк»: *бак талашуу* (коомдун күчтүү, кадырлуу өкүлдөрүнүн авторитет, сыйлык үчүн эрегишүүсү тууралуу сөз жүргөндө);

8) «мансап»: *бак кумар* «мансапка/карьерга умтулуучу, бийликке жетүүгө катуу аракеттенүүчү» [Юдахин I: 99];

9) «каалоо, тилек»: кыргыздардын бата берүүсү ”*Багын берсин кызыбыздын, барган жеринен бакыт тапсын*” *бактыбызга жараша, бактыга каршы* «каалообузга/тилегибизге терс аракет»;

10) «баш, эрк, өз алдынчалык»: *багын байлабагыла* «башын байлабагыла, эркине койгула»;

11) «оомат»: *бакты/бактыны баштан качыруу* «ооматты колдон чыгаруу»; *Акылсызга бак консо, Башын чулгуйт өйдөлөп* (Осмонкул);

12) «ийгилик»: *бак конгон жигит* «ийгилик жараткан, ийгиликке ээ жигит»; *Дүр мырзанын башына бак конуп, ташы өөдө кулап турган чагы*

(Бейшеналиев); мурунку пункттагы *бак* сөзүнүн маанисин «ийгилик» деп туюнтууга болбойт, анткени ийгилик көп аракеттен, мээнеттен гана жаралат.

Жогорудагы мисалдардын айрымдары архаизм чөйрөсүнө өтүп кеткен (7, 8, 9).

Бак сөзүнүн тыбыштык варианттарына (*бак/баг-/бакыт/бакты*) *барк* аталышын да кошууга болот. Мында баштапкы сөздүн ортосуна эпентезалык *p* тыбышы кирип, сөздүн алгачкы сүлпөтүн өзгөртүп, чоңойтуп (бир тыбышка) койгон. Бул фонетикалык кубулуш тилдерде кенен таркаган: кыргызча *тескей – терскей*, [СГТЯ 2006: 774-775], кырг.: *бек – берк* «башчы, бий» [Юдахин I: 125, 130], түрк тилдеринде *бек - берк* «бышык, бекем» [Синтез как метод: 565-566]. *Барк* атоосун К.К.Юдахин араб тилинен кирген сөз деп карайт. Анын маанилери мындай: 1) «айырма; белги; өзгөчөлүк, бөтөнчөлүк»; 2) «баалуулук, маанилүүлүк, татыктуулук, аброй» [Юдахин I: 110]. Биринчи топтогу маанилер арабча сөздө берилет, бирок экинчи топтогулар биздин тилде гана катталган. Биз ошондуктан *барк* лексемасын ностратикалык таризде *бак* сөзү менен тектештирүүгө болот деген жоромолго токтодук. Анын маанилери «бакыт» түшүнүгүнүн талаасына толук кирип турат. Айырма, өзгөчөлүк жөнүндө сөз жүргөндө кыргыз аны жогорку, үстөмдүк кылуучу сапат катары түшүндүрөт жана түшүнөт:

1) *башка айлардан май айынын баркы бар* десек, айырма тууралуу гана эмес, бул айдын артыкчылыктары, өтө жагымдуулугу, салтанаттуулугу эсепке алынат;

2) *колдо бар алтындын баркы жок, итке темирдин баркы жок* деген учкул сөздө баалуулук, зарылдык, артыкчылык тууралуу айтылат: алдындан аккан арыктын баркы жок, бар нерсенин кадыры жогору болбостугу жөнүндө сөз жүрөт;

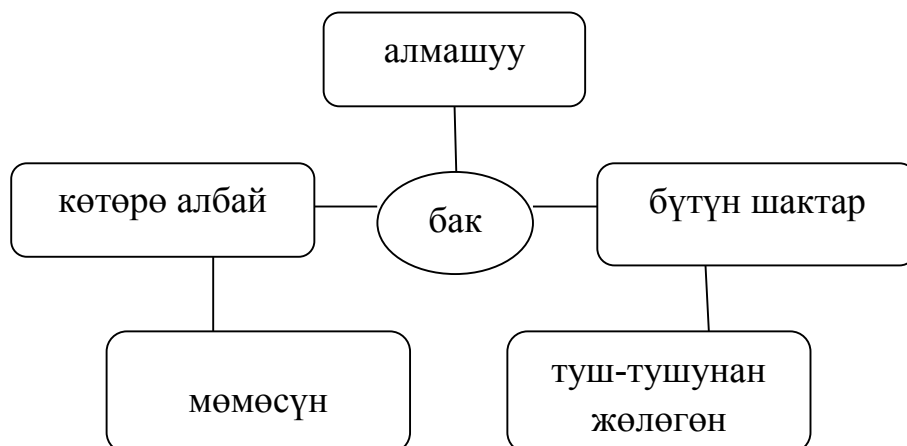
3) *баркы менен иштен кетти* деп, кызматкердин өз аброюн, авторитетин сактап ишин тапшырганда айтылат;

4) *жан досуң гана баркыңа жетет* деп, адамдын кадырын, аброюн чыныгы гана жолдош, жан шерик баалай тургандыгын туюнтушат.

Барк сөзүндөгү «баа» мааниси кокустук эмес. Көп тилдерде, мисалы, б.түркчө, о.кыпч., өзб. *baħa* «баа» (түркмөнчө *дегер баҳасы* «татыктуу баа», о.уйг. *багалыг* «баалуу») [СИГТЯЛ 2001: 338]. Булар да байыркы **бак* сөзүнүн рефлексстерине кирет. Кытайча *bāo* «баалуулук, баалуу, байлык; жогору баалоо, урматтоо, кадырлоо, сыйлоо; акча, асыл таш, асыл зат» [Зулпукаров: 332] да келтирилген салыштырууларды кубаттайт.

Эзелки **бак* уңгусунун трансформаларына «мөмө, декоративдүү дарактар эгилип тосулган аянт; дарак» маанини туюнткан *бак* сөзү да кирет [КТТС I: 196]. Демек, бул аталышты да «бакыт» концептинин репрезентанттарынын түзүмүнө кошууга болот, анткени ошол аянттагы өзгөчө кооз жагдай, сугарылып дайыма көгөрүп турган, бак ээсинин көңүлүн көтөрүп, ыраазычылыкта жашоосуна негиз болот. Мисалы: *Алмалуу бак көтөрө албай мөмөсүн, Бүтүн шактар туш-тушунан жөлөнгөн* (А.Токомбаев). Сүйлөмдүн когнитивдик-семантикалык өзөгүн *бак* сөзү-түшүнүгү түзүп турат. Ал абалдын жана кыймыл-аракеттердин субъектиси: *бак көтөрө албай*. Бул үч мүчөлүү синтагматикадагы эки чакчылдуу айкаш субъекттин абалын, түшүмдүн салмагынан «кыйналып» жаткандыгын мүнөздөйт. Субъект үчүн «кыйналуу» туудурганы менен, бул абал багбан үчүн, анын үй-бүлөсү үчүн – *бак* сөз-түшүнүгүнүн маанилүү атрибуту. Алма багындагы түшүмдүүлүк да багбанга ырахат алып келет: алманын даамдуулугу, азыктуулугу, молчулугу канааттанып тиричилик сүрүүгө чоң өбөлгө. Мунун баары - *бак* сөз концептинин кошумча көрсөткүчтөрү. Бул сүйлөмдүн когнитивдик-семантикалык түзүлүшүнүн биз бир эле сүйлөмдүн ичиндеги иерархиялык катыш тууралуу сөз кылсак болот. Пикирдин борборун *бак* сөзү-концепти түзүп турат, калган бөлүктөрү анын маани-маңызын, микросүрөтүн ачыктап берди. Бул жерде гиперонимдик-гипонимдик алака даана жиктелет: алма – мөмөнүн түрү, шак – алманын бөлүгү, алма, мөмө – бактын ичиндеги компоненттер. Бул мисал синтагма, сүйлөмдүн синтагма ичиндеги «өзөк - жакабел» байланышын даана көрсөтө алат.(схема3.3.1.5)

Схема 3.3.1.5 Өзөк – жака бел байланышы

Бак «таалай, ырыс» жана *бак* «мөмө дарак өстүрүлүп тосулган жай» сөздөрүн омонимдер деп караган лексикологдорду сындабайбыз. Анткени эки сөздүн денотаттары эки башка. Биз аларды бир эле концептти туюнтууга катышкан, когнитивдик-семантикалык мазмуну туташ, этимологиялык жактан уңгулаш репрезентативдер деп эсептейбиз. *Бак* «дарак» маанисинде да макалда колдонулат: **Бакка** келет бир кезек, **бакка** кезек келгенде башында булбул куш сайрайт [Ибраимов: 139]. Бул жерде аталган сөздү *дарак*, *терек* сөздөрү менен алмаштырууга болот.

К.К. Юдахиндин *бак* сөзүнө «ирандык» деген белгисине көңүл бөлбөй коюуга болбойт: дариче, тажикче *bahr*, персче *bāhr* «тиеше, бөлүк; пай; пайда, киреше; (персче) бешене, тагдыр», белуж. *bahar*, парф. *bahr* «бөлүк, тиеше», курд. *bāhr* «бөлүк, тиеше» ж.б. [ЭСИЯ 2: 45]. Кыргыздар тобокелдүү иштин “арты бахайыр болсун”деп коюшат:иштин акыры кирешелүү, пайда менен бүтүшүн тилешет«Бак» концептинин номинанттарына *бак*- «кароо, көз салуу, тарбиялап өстүрүү, камкордук көрүү, кайтаруу, багуу (малды), таптоо, асыроо (кушту), өстүрүү (эгинди); сактоо, коргоо, кайтаруу, көзөмөлдөө, байкоо; тиктөө, кароо, (жасап) көрүү» этиши кирет [КТТС I: 196]. *Бак*- этишинин семантикасында «камкордук көрсөтүү, кам көрүү» семалары үстөмдүк кылат. Бул позитивдик маанилер аталган концепттин семантикалык чөйрөсүнө кошулат. Кыргыз эли көчмөн эл болуп, мал чарбачылык менен алектенген үчүн **мал баккан, май көл, сүт көл болсун** - бул элдин көнүлдөгүдөй жашоосу үчүн, азык-оокаты кенен болушу үчүн жандыктарды баккан, өстүргөн. Ал эми **май**

көл, сүт көл деген оозеки жөө жомоктордо колдонулган сөз айкаштары бул көчмөн элдин бакыты, мээнетинин ырааты, токчулуктун белгиси катары саналат. ”Ала-Тоодой эт кылып, Ала-Көлдөй чык кылып” деген саптарды Манастан учуратабыз, көчмөн калкка мүнөздүү бакыттын баалуулуктары гипербола менен берилет. Мындан кыргыз элинин, көчмөндөрдүн негизги азыктары саналган сүт, айран, эт, майдын кеңири болушу бактылуулуктун тизимдери катары белгилей алабыз. Кыргыз этносунан таандык когнитивдүү орустардын фольклорунда да кездештирсек болот: *молочные реки, кисельные берега* - жогорудагы когнитивге эквиваленттүү десек жаңылышпайбыз.

Субъект – концепттин элементи эмес, концептке тиешелүү иш-аракеттин ээси. Жаныбарларды багуу - «бакыт» концептинин түзүмүндөгү кичинекей скрипт, сценарий. Багуу аракети өз курамына жаныбарларды тандоо, сатып (же сурап) алуу, аларга тосмо жай ырастоо, азыктандыруу, сугаруу, ынгайлуу шарт түзүү, жумурткасын алуу, пайдалануу, көбөйтүү, союу, этин даярдоо ж.б. аракеттер концепттин чегине камтыйт. Кыргыз этносунда “Бакыт” концептинин “май көл, сүт көл” образы аркылуу концептуалдаштырылышын кыргыз дүйнө таанымында “бакыт” түшүнүгү материалдык жана руханий молчулуктун символу катары элестетилет. Элдик тилде кеңири тараган “май көл, сүт көл жашоо” сыяктуу фразеологизмдер жыргал, молчулук, ырахат, бейпил жашоо маанилерин билдирет. Бул образдардын түпкү семантикасы кыргыз этносунун жашоо образы, жаратылыш менен болгон гармониясы жана турмуштук баалуулуктар системасы менен тыгыз байланышта.

“Май көл, сүт көл” метафорасынын фрейм жана скрипттик чечмеленишин төмөн .

4. Фреймдик чечмелөө

Компонент

Түшүндүрмө

Материалдык молчулук

Май, сүт – байлык жана турмуштук жетиштүүлүктүн символу

Табият менен гармония	Жаратылыштан алынган ырыс – Теңирдин ырайымы катары кабыл алынат
Руханий бейпилдик	Материалдык молчулук ички тынчтык менен айкалышат
Социалдык жыргал	Эл ичинде ынтымак, ырыс, бейпил турмуш бар кезде “бакыт” түшүнүгү ишке ашат

5. Скрипттик (сценарийдик) модель

“Май көл, сүт көл” метафорасы “бакытка жетүү” сценарийинин жыйынтыктык фазасын чагылдырат. Когнитивдик сценарий төмөнкүдөй иретте өнүгөт: 1) эмгек жана аракет; 2) береке, ырыскы келиши; 3) табигый байлык жана жыргал; 4) ички ыраазычылык – “бакыт” абалына жетүү.

6. Маданий-этностук маани

Кыргыз этносунда май жана сүт жашоонун, ырыскынын, тазалыктын жана ыйыктыктын символдору. Бул образдар “кут”, “ырыс”, “жарык” концепттери менен байланышта турат. Демек, “май көл, сүт көл” жашоо образы аркылуу кыргыздар материалдык молчулукту гана эмес, кут түшүнүгүн – Теңир берген бактынын көрүнүшүн түшүнүшөт.

7. Кыскача жыйынтык (илимий интерпретация)

Көрсөткүч	Чечмелөө
Метафоранын тиби	Концептуалдык метафора (бакыт = береке)
Образдык схемасы	Толуш (fullness), Суюктук (fluidity)
Когнитивдик фрейм	Береке жана кут фрейми
Маданий маани	Теңирдин ырыскысы, гармония, бейпил жашоо

Скрипттик контекст	Эмгектенүү → береке → бейпил жашоо → бакыт абалы
Функциясы	Улуттук дүйнө таанымдагы бакыт концептинин материалдык- руханий биримдигин чагылдыруу

8. Илимий тыянак

Кыргыз этносундагы “май көл, сүт көл” образы — бул когнитивдик-метафоралык модель, ал “бакыт” концептинин улуттук-менталдык өзгөчөлүгүн ачып берет. Бул метафора дүйнөнү түшүнүүнүн синкреттик (материалдык-руханий) формасын чагылдырган, анда бакыт — жалаң эмоционалдык абал эмес, жаратылыш менен айкалышкан гармониялык жашоо образы болуп саналат.

Бак- этишин мурунку зат атоочтон алыстата албайбыз. Бул сөз да – этнос аралык, маданий аралык мүнөздө, аны менен когнитивдик-семантикалык жана этимологиялык жактан тутумдаш.

Бак- этишинин кыргызча негизги семалары:

- 1) «бардык жактан камсыз кылып тарбиялап өстүрүү»: *багып* алган бала; мында *багып* алган = бакма; **Баккан** бала таттуу болот (Макал)
- 2) «азык-оокат, жатакана берүү»: он күн уста **бактым**;
- 3) «асыроо»: Абазды ушул кемпир **багып** чоңойткон (Таштемиров); *багып* = асырап; Бала төрөгөндүкү эмес, **баккандыкы**. **Бакпаганды** балам дебе, келбегенди өзүм дебе (Макал): *бакпаганды* = асырабаганды, тарбиялабаганды;
- 4) «жем-чөп берүү, жаюу/жайытка чыгаруу, көзөмөлдөө, кароо»: Уулум мал **багат**; мында *багат* = карайт; **Бакпаса** мал кетет, карабаса катын кетет (Макал): *бакпаса* = жем-чөп бербесе; **Баккан** ээси жарашса, күйпүл күчүк сак болот, алган эри жарашса, кара катын ак болот (Макал): *баккан* = азык-оокат берген; **Багып** жейин десең мал кыл, жатып жейин десең бак кыл (Макал): *багып* = жем-чөп берип;

5) «таптоо, мүнүшкөрлүк кылуу»: *Жайдан кышка шаңшытып, Алгыр бүркүт бакканын* (Токтогул); *бакканын* – таптаганын; *карга бакса*, *куш болбойт* (мак.): *бакса* = таптаса;

6) «саяпкерлик кылуу, таптоо»: *аргымак атты бакчу эле*; *бакчу* = таптоочу, саяпкерлик кылчу;

7) «кароо, тиктөө, көз жүгүртүү»: *Ак ишиик баскан балдарды тик бага албай жүрдүм* (Айтматов): *тик бага албай* – тик карай албай; *күлө багып жайнайсың* (фольк.) = күлө карап/тиктеп жайнайсың;

8) «коргоо, кайтаруу»: *Калың кыргыз, кыпчакты Кас душмандан ким багат* («Курманбек»): *душмандан багат* = коргойт;

9) «сактоо, оңдоп түзөтүү»: *Эр Манастын күмбөзүн Эченден бери багат дейт* («Эр Табылды»): *күмбөздү багат* = сактайт; оңдоп, түзөтүп турат;

10) «байкаштыруу, текшерип көрүү»: *Белекке бердим, кийип бак*, *Белсенип жоого тийип бак* («Сейтек»): *кийип бак* = кийип көр, текшер; *тийип бак* = тийип көр, текшер;

11) «кам көрүү, тоюндуруу, кийиндирүү, камсыздоо»: *Бир ата отуз уулду багат*, *отуз уул бир атаны бага албайт* (мак.): *багат* = камсыздайт, тоюндурат, кийиндирет;

12) «өстүрүү, кароо»: *аштык багат* = аштык/эгин өстүрөт; дагы салыштырыңыз: *Бакты баксаң*, *бак болот*,

Батман, батман как болот,

Багымсыз бак чөл болот,

Суу жайылса, көл болот (Макал). Бул жерде *баксаң* = карасаң, өстүрсөң, *багымсыз* = каралбаган. Бул саптарда плеоназм келтирилген. Текстте *бакты баксаң бак...*, *багымсыз бак түрүндөгү бак*- уңгусунун «артыкбаш» кайталоосу учурайт. Бирок улуттук менталитетте бул көрүнүш өөн учурабайт. Анткени макалдагы эмгекчилдиктин маанисине басым жасоо аракети этностун аң-сезими үчүн өтө баалуу;

13) «(азыраак/бир аз) чыгаруу»: *терезеден баш багып* = терезеден/эшиктен баш чыгарып; Атасынын көзү өткөндөн бери туугандары алардыкына бир да баш бакпады(кабар албады).

14) «кыйынсынуу, бой көтөрүү, дымактуу болуу, көтөрүнкү үн чыгаруу»:

Бакылдаган эчкини суу кечкенде көрөбүз,

Шакылдаган жеңени үй чечкенде көрөбүз,

Менменсиген жигитти жоо келгенде көрөбүз,

Чеченсинген жигитти доо келгенде көрөбүз [Ибраимов: 134].

Текстте ар бир саптын башындагы сөздөрдө «кыйынсынуу, эрдемсинүү, бой көтөрүү» семалары бар. Биринчи саптын башындагы сөздө биз мүнөздөп жаткан этиштик уңгу колдонулган (*бак-*). Бул контекстте эчкинин үнүн тууроочу сөз катары кароого да болот. Анын үстүнө макалдарда жаныбарлардын аракеттери аркылуу адамдардын мүнөзүн туюнтушат, алардын жүрүм-турумун сыпатташат.

Жогоруда келтирилген этиштик *бак-* уңгусунун маанилери башка түрк тилдеринде да кездешет: *бақ-* (аз., алт., бал., баш., каз., к.калп., кар., к.бал., к.тат., кум., кырг., ног., тат., түркм., уйг., чаг.), *бак-* (гаг., кар.т.г., түрк), *баъқ-* (тоф.), *боқ-* (өзб.), *wag-* (лоб.), *бах-* (аз., кар., кр.тат., уйг.диал.), *пақ-* (алт., кач., койб., леб., тат. диал., тел., шор.), *пăх-* (чув.), *bag-* (б.түрк) ж.б., маанилери:

1) «кароо, көзөмөлдөө» (аз., баш., каз., к.калп., кар.л.т., куман., кырг., ног., өзб., тат., түрк., түркм., уйг. ж.б.), «үстүнөн кароо» (аз., гаг.), «камкордукка алуу» (кар.т.г.), «кам көрүү» (аз., каз., к.калп., кар.к., кр.тат., кырг., куман., түркм., өзб., уйг.диал.), «ооруну кароо» (к.бал.), «дарылоо, сакайтуу» (бал., кум., өзб.), «камсыздоо» (өзб.), «тамактандыруу» (түрк, түркм., өзб., уйг.диал.), «колдоо» (уйг.диал.), «адамды/малды багуу» (өзб., уйг.диал., чаг.), «өстүрүү» (каз., өзб.), «тарбиялоо» (каз., кырг., лоб., түрк, уйг.диал.), «сактоо, коргоо» (кар.т.г.);

2) «(малды) карап багуу» (к.калп., кар., кум., кырг., ног., түркм., өзб., уйг.);

3) «(тиктеп) кароо» (бардык тилдерде), «тиктөө» (аз., баш., тат., түрк, түркм., өзб., уйг.), «көз салуу/таштоо» (гаг.), «тиктегилөө» (аз.), «карап чыгуу» (түрк, уйг.), «байкоо» (аз., к.калп., түрк., түркм., уйг.диал.), «көңүл бөлүү» (аз., кр.тат., куман., түрк, түркм., өзб., чаг.), «жалдырап тиктөө» (б.түрк);

4) «көрүнүү» (аз., каз., кар.л.т., куман., кр.тат., тат.диал., чаг.);

5) «андуу» (к.калп., түркм.), «кароолдук кылуу» (аз., к.калп.);

6) «баш ийүү» (алт., б.уйг., кач., койб., леб., саг.), «көз каранды болуу» (алт.), «ээрчүү, тууроо» (аз., түрк);

7) «ар тараптан текшерүү, таанышуу, талдоо» (аз.), «издөө» (түрк, өзб.), «этият болуу, сактануу» (тат.диал., түрк), «алдын алуу» (кар.т.), «көз ачыктык кылуу, сыйкырлоо» (б.түрк, тат.), «бийикке көтөрүлүү» (алт.) ж.б. [ЭСТЯ 1978: 38-39].

Бул жерде *бак*- уңгусунун маанилери жогоруда келтирилген кыргызча мисалдарды толуктайт, буларда да позитивдүү маанилер, сактоого, сакайтууга/өстүрүүгө, кароого (көрүү органдары аркылуу да), көтөрүлүүгө, алдын алууга багытталган иш-аракеттер репрезентацияланат.

Бул мисалдардын тегин алтай тилдеринин деңгээлинде да кароого болот:

1) тунгус-манжу тилдеринде: нег., сол., эвенк. *бака*-, нег. *б'а*-, ороч. *бā*- «табуу, иргөө, тандоо», эвенк. *бакалāн* «тапкыч, тапкычтык, камдуу жашаган», эвен. *бақ*- «табуу, ачыктоо, колго алуу, чечимге келүү, (өтмө) тууш/төрөш», ульч. *бā*-, *бақа*-, ороч. *бā*, *баққа*- «табуу, алуу», нан. *бā*-, *бақа*- «табуу, алуу; тууш/төрөш (баланы), чыгаруу (балапанды)», «жетүү, алуу» [ЭСТМЯ I, 1975: 66-67];

2) монгол тилдеринде: ордос. *баг* «коюу (калың), бутактуу», монгор. *баг* «дарак, чырпык», бур. *баг* «орун», *багаар*, *багта* «чамалуу, чакты, жакын», х.монг., калм. *богд*, бур. *богдо* «жогорку, урматтуу, ыйык; (бур.) шаңдуу, шаттуу» (<як. *богдо* «шаңдуу, таймангыс, жүрөктүү, улуу, көрүнүктүү») [ЭСМЯ I: 66, 9].

Келтирилген мисалдардан улам жалпы *бак «жакшылык» прототиби көп Евразия элдеринин менталдык дүйнөсүнө таандык алгачкы когнитивдик бирдиктин аталышы болсо керек деп жоромолдой алабыз [Синтез: 561-592].

Кыргызча -к/-й тыбыштык оошуусу бир эле бек – бий, бак – бай жуптарын эмес, көптөгөн башка уңгуларды да этимологиялык жактан тектештире алат: жок – жой, бук – буй, жык – жый, сок – сой, ток – той, - мак - -май (бармак – бармай болду), -мөк = -мөй (күтмөк – күтмөй болду) ж.б.

3.3.2. Бактылуулук-бактысыздык тууралуу макалдар. Бактыга жетишкендикти, ага ээ болгондукту туюнтуучу бактылуу атрибутивдик сөздүн семантикасын макал-лакаптардын мисалында көрсөтүүгө болот. Аны сын атооч деп айтуу кыйын, себеби ал кээде этиш менен да байланышып, анын бөтөнчөлүгүн, касиетин белгилеп колдонулат .

Кайсы бир макалдарда эмгек бактылуулукту жаратуучу күч катары аталат: **Бактылуу** эмгегинде зор; , **бактысыз** ооруда кор [Ибраимов 133 б.]. Эмгек, кыймыл-аракет, мээнет адамды бакыбат жашоого, оорубай-сыркабай күн кечирүүгө себеп болот.

Бактылуулукту адамдын тарбиясы, кулк-мүнөзү менен да байланыштырышат: **Бактылуу** болуш – мүнөздөн, баатыр болуш – күрөштөн. Бул өзгөчөлүк кишинин жүзүнөн, ачык-айрымдуулугунан да сезилет: **Бактылуунун** маңдайы ачык. **Бактылуунуку** маңдайга жазылуу [Ибраимов 133 б.]. Бул учкул сөздөрдө сакралдуулуктун эпкиндери да сезилет: бактылуулук кебетеде гана берилбейт, алдын-ала жогортодон, жаратуучудан бешенеге, маңдайга жазылган болушу да мүмкүн. **Бактылууну** бак карайт да, кыдыр даарыйт макалында бак, кыдыр сөздөрү кереметтүү күчтөрдүн, кишиге багынбаган улуу, жаратуучу, ыйык субъекттердин аталыштары катары пайдаланылган, көп тилдерде бог-/бож-/бай- уңгусу «кудай» маанисинде колдонулат, “кудай жалгасын” деп бата тилөө- жаңы келген келинге бакыт тилөө кыргыз элине мүнөздүү луттун салты, үрп-адаты болуп келген тилек айтуу болуп саналат.

Кыргыз менталитети бактылуулукту кең пейилдик менен байланыштырат: ***Бактылуу** болом десең, башкага көз артпа.* Мында ичи тардык, көрө албастык адамды бактысыз кылат деген жоромол берилген.

Байлык - «бакыт» концептинин бир элементи. Бул экөөнү (бакыт=байлык) барабарлоого болбойт. Кыргыз бул пикирди учкул сөздөрүндө каттап көргөзөт: ***Бактылуу** аталган байда да арман болот.* Бай кишини бактылуу дегендер жаңылышат. Байлык, мал-мүлк, акча-каражат анын мүдөө-талаптарын толук канааттандыра албайт. Кыргыздын көз карашында: *Байлык бакыт эмес; Байлык өтөт, кедейлик кетет; Байлык колдун кириндей, бирде келет, бирде кетет, жукса турат, жууса кетет* [Ибраимов 130 б.]. Демек, улуттук ой тутум бакытты кенен, ири көлөмдөгү, ичине көптөгөн элементтерди камтыган түшүнүк катары көрөт.

Бакытка адам жөн жерден жетишпейт. Анын бактылуу болушуна көп оң факторлор себеп болот. Ошондуктан мындай адам менен касташууга, эрегишүүгө болбойт. Бул пикир ***Бактылуу** менен байлашпа, таалайлуу менен талашпа* паремиясында кескин императив түрүндө берилген. Биз талдап жаткан сөз, албетте, сын атооч эле эмес, ал өз синоними менен параллелдүү колдонулуп, бирин-бири толуктаган жуп сандардын маани-маңызын туташтырып турушат:

Бакты-луу менен байлаш-па,
| | | |

Таалай-луу менен талаш-па

Мында «бакыт» концептинин эки репрезентативи биргеликте, жупташып колдонулган.

Бактылуу болууда инсандык сапат өтө маанилүү. Адам жакшы болсо, аны жакшылык жылоолойт, жалгайт, жаман болсо, жамандыкка учурайт:

Бакты-луу-га эки досу кел-ет
| | | | | |

Бакты-сыз-га эки ууру кел-ет.

Адам эмгекчил, адамгерчиликтүү, кең пейил болсо, ага жакындагандар көбөйөт, карамүртөз, адилетсиз, ачкөз, алдым-жуттум болсо, анын мал-мүлкүнө көз арткандар болот.

Кыргыз адамдын табылгасын же жоготуусун өзүнчө жышаана катары да түшүнөт: ***Бактылуунун** касы өлөт, **бактысыздын** досу өлөт* [Ибраимов 133 б.]. Өлүм-житим, тигил же бул кырсык, кандайдыр бир жамандык объекти тандабайт, өзүнчө жүрөт, ишке ашат.

Этностук көз карашта бактысызга өз абалы көнүмүш болуп, бактылуулукту көтөрө албастыгы белгиленет: ***Бактысыз** жокко көнөт, барга көнбөйт*. Кээ бир мисалдарда бактысыздыктын себеби бирин-бири танган көрсөткүчтөр аркылуу аныкталат: 1) ***Бактысыздык** өзүңдөн, багынбайт ага түшүнгөн*; мында жүдөгөн турмушка, кыйынчылыктарга адамдын өзү себепкер болушу аталат; 2) ***Бактысыз** таалайынан көрөт*; бул мисалда жабырлануучу мүшкүл турмушунун башатын жараткан менен, тагдыр менен байланыштырат, өзүнүн аракетсиздигинен, энөөлүгүнөн, жалкоолугунан, эпсиздигинен көрбөйт.

Бактысыздык менен бактылуулук антиподдорун карама-каршы коюп, алардын кесепетин же жагымдуулугун туюнтуу үчүн гипербола да колдонулат: ***Бактылуу** адам кааласа, муз үстүнөн от жанар, **бактысыз** адам кааласа, кургак үйдөн суу чыгар*. Мында каалоо, тилөө аракети жөнүндө сөз жүрөт. Тилек аткарылат, кайтат. Ошондуктан кыргыз этносу өз өкүлдөрүнөн оң ой-тилек менен, жакшы максаттар менен күн кечирүүнү талап кылат.

Жогоруда беш ирет *бактысыз* сөзү өзүнүн антоними болгон *бактылуу* аталышы менен бирге колдонулду. Бул сөз да – «бакыт» концептинин терс репрезентативи, концепттин маани-маңызын вербалдаштырууга катышат.

Кыргыз макалдарында *бактысыз*, *бейбак* аталышынын «сүйлөм» түрүндөгү маанилеш түзүмдөрү бар: *бактысы качкан, бактысы жок*. Буларда «субъект плюс предикат» синтагмасы бар. Бул сөз айкаштарын өзүнчө сүйлөм деп кароого да болбойт: алар жөндөлүп да, аныктоочтук милдетте да колдонула беришет.

3.3.3. Бакытты сыпаттоочу айрым когнитемалар. Бакыт деген эмне? Кыргыздын проverbsиалдык мейкиндигинде бул суроого түрдүүчө когнитемалар аркылуу жооптор берилет [Дербишева 2019: 153-154].

1. **Бакыт – эмгектин натыйжасы.** Бул пикир бир нече макалдарда чагылдырылган: *Эрте турган адамдын насиби артык; Эрте турган жигиттин бир ырысы артык*[Ибраимов 133 б.];[Ибраимов 129 б.]. *Бакыт ачкычы – эмгекте; Бакыт эмгектен жаралат; Бакыт жерде, эринбей эңкейип ал* [Койчуманов: 109-110].

2. **Бакыт туруктуу болбойт.** Бул когнитемада бакыттын динамикалуулугу, өзгөрүлмөлүүлүгү, келип-кетип турууга жөндөмдүүлүгү белгиленет: *Бакыт деген – сымап, кырсык деген – уйгак; Бакыт деген – тоголок, аны токтотууга эп керек, мээнет деген – жалпак, аны көтөрүүгө күч керек; Бакыт канаттуу, кырсык далдактуу* [Койчуманов:109, Ибраимов: 135].

3. **Бала – бакыт:** *Баласы жоктун ырысы жок. Балалуу үйгө бакыт үйүр; Балалуу үй – бактылуу үй; Балалуу үй – базар, баласыз үй – мазар ж.б.* [Ибраимов: 138].

4. **Бакыт жогортон берилет:** *Бактылуунуку маңдайга жазылуу; Бактысыз таалайынан көрөт* [Ибраимов: : 133-134]; *Таалайыңа эмне жазса, ошону көрөсүң* [Ибраимов: : 518]. *Тагдырга таянып жашабай, тагдырдан кача албайсың; Таалайы ачылса, таштанды уул такка конот* [Койчуманов: 139].

5. **Байлык, бийлик, ден соолук – бакыттын курамдык бөлүктөрү:** *Бакыт кетсе намыяны кошо кетет (намыян – акча сактоочу идиш, байлыктын белгиси); Бакыт кушу конгон – бай болот, дөөлөт кушу конгон – бий болот* [Койчуманов: 109]; *Ырыс алды – ден соолук, андан кийин ак жоолук* [Койчуманов: 59]).

Экинчи мисалда семиотикалык, мифтик дем, маани күчтүү: элдик менталитетте бакытты таркатуучу куш идеясы бар, бул куштун конушу менен байлык, бийлик келерлиги айтылат. Бул жерде идеализм үстөмдүк кылууда: байлыкка, бийликке, бакытка жетүүдөгү адамдык сапаттар, көрсөткүчтөр көмүскөдө калган.

6. Бакыт бир тараптуу эмес. Анын каршы жагы, экинчи тарабы да бар. Бакытты салыштырып гана таанууга болот: *Бакыт менен кайгы үзөңгүлөш; Бакыт оросо, душман тарыйт* [Ибраимов: 135]. Бирөөнүн сүйүнүчү экинчи бирөөнү кайгыга салат, бирөөнүн ийгилигин экинчи адам көрө албайт.

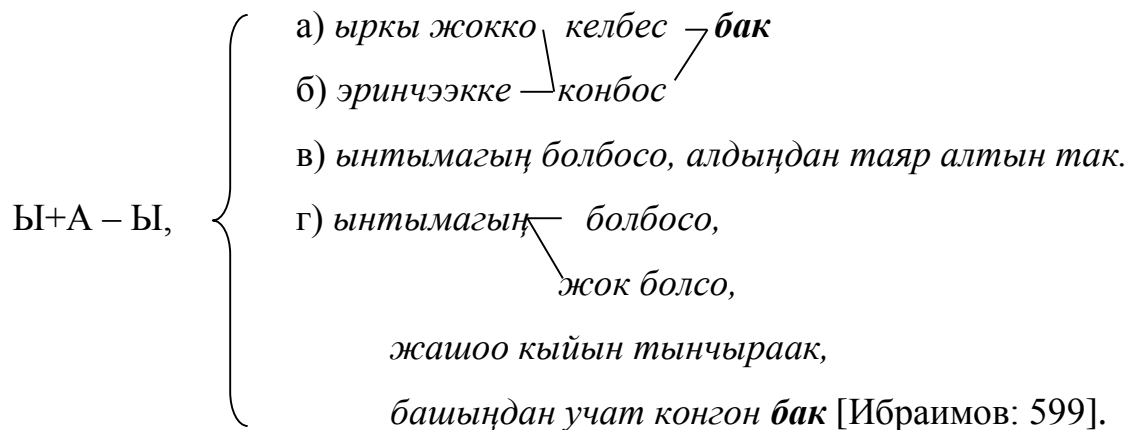
7. Бакыт кошумча жакшылыктарды да жаратат. Бул пикирди бир нече мисалдар туюнтат: *Бак башыңа консо, колуңа тынарың конор; Бак даарыса, кыдыр даарыйт; Бак карабай, кыдыр да даарыбайт* [Койчуманов: 108]. Мында мифтик, теологиялык-сакралдык да маани бар. *Кыдыр* сөзү бизге ислам менен арап лингвомаданиятынан өткөн. Араптардын мифологиясында Хизр аттуу пайгамбар тууралуу айтылат. Ал мүрөктүн суусун тапкан дейт жана адамзаттын жашоосун жандуу суу менен камсыз кылып, бактылуу кылып турушу жөнүндө айтылат. Кыргыз менталитети да *Жети кишинин бири – Кыдыр/Кызыр* деген формуланы кабыл алган [Юдахин I: 475]. Элдик эс тутумда кошумча жакшылык бакыттын жышаанасы катары да каралат: *Бак конор адамдын уулу эптүү, кызы көрктүү болот* [Ибраимов: 132].

8. Бакыт ынтымакчылыкта жаралат. Бейгам жашоого өз ара түшүнүшкөндүк, сыйлагандык алып келет деген пикир бир нече макалдарда кездешет: *Ынтымак – бейкуттуктун көрөңгөсү, Ымала – ырыстуу элдин жөрөлгөсү* [Койчуманов: 419, Ибраимов: 597]. Бул макалда бактылуулук элдин өзгөчөлүгү катары айтылып, анын башатын *ымала* «мамиле, өз ара түшүнүүчүлүк» түзөрлүгү көрсөтүлөт. Мында «бакыт» концептин бир нече репрезентативдери бар: *ынтымак, бейкуттук, ымала*, булардын маани-маңызын *көрөңгөсү, жөрөлгөсү* түрүндөгү баяндоочтору ачып берет. Үч сөздүн *ы* тыбышы менен башталышы анафора жаратып, тексттин уккулуктуулугуна негиз болду.

Ырыс алды – *ынтымак* макалында да анафора бар. Анын борборун «бакыт» концептинин номинанты түзөт. Ынтымакчылык гана жакшылыкка себеп болушу – макалдын баштапкы идеясы. Ал этностун тил тутумунда өнүмгө, кеңейүүгө дуушар болуп, уланып, кошумча, тактоочу мазмунга ээ

болгон. Макалды шарттуу $BI+A - BI$ формуласына өткөрүп, аны улантып толуктоочу бизге маалым трансформаларды келтиребиз (Схема 3.3.3.5):

Схема 3.3.3.5 Макалдардагы бакыт анализи

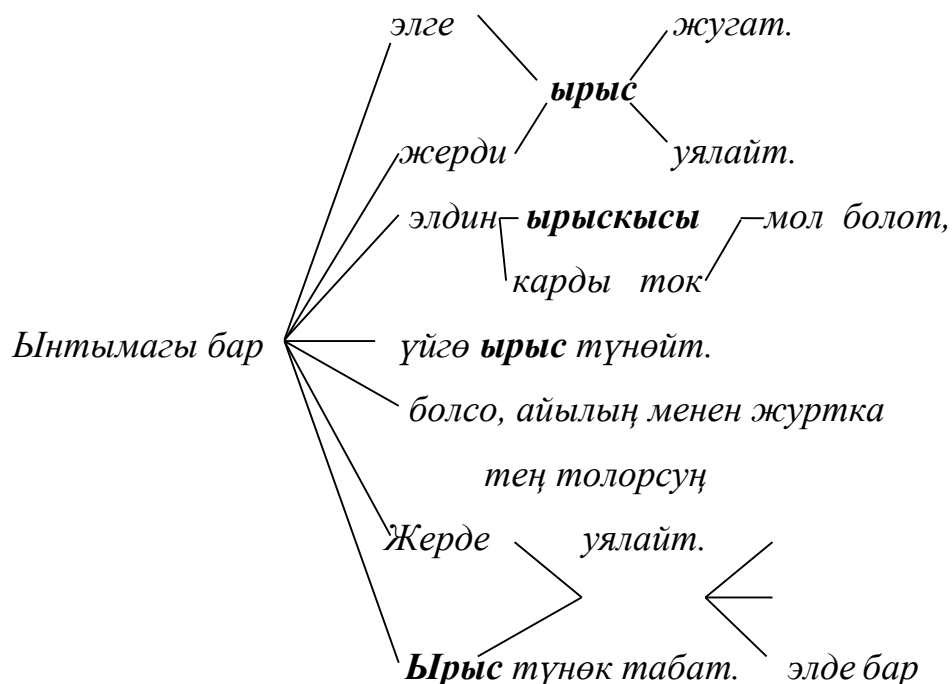

Бул ири макалдык парадигма тилибиздин ийкемдүүлүгүн, ойду түрдүү жагдайларга ылайыктап өнүктүрө ала тургандыгын, ритм, рифмага оңтойлуулугун көрсөтөт. Мында «бакыт» концептин туюнтуучу *ырыс* сөзү беш ирет (алгачкы форманы эсепке албаганда), *бак* сөзү төрт ирет, буларга жакын *ынтымак*, *ырк*, *алтын так* сөздөрүнүн, сөз айкаштарынын да колдонулганын көрөбүз. Бакытты элестеткенибизде, албетте, өз ара мамилени, эмгекти, кызматты көңүлгө тутабыз.

Кыргыздын этностук эс тутуму ынтымакчылыкты ырыс-кешиктин, бакыт-таалайдын башаты катары карайт. Мындай пикир дагы бир нече тутумдаш макалдарда берилет [Койчуманов:419; Ибраимов:597].

Бул парадигмада ынтымакчылык жакшылыктардын себеби катары, бакыттын ачкычы катары белгиленет. «Бакыт» концепти мында ынтымактуулукка багынычтуу кубулуш деп эсептелинет. (Схема 3.3.3.6)

Схема 3.3.3.6 “ Ырыс” боюнча макалдарды анализдөө

[Койчуманов:419; Ибраимов:597].

Бул парадигмада ынтымакчылык жакшылыктардын себеби катары, бакыттын ачкычы катары белгиленет. «Бакыт» концепти мында ынтымактуулукка багынычтуу кубулуш деп эсептелинет.(Схема 3.3.3.6)

Жогоруда аталган когнитемага *Ырыс жок жерден ынтымак качат* макалы да ыктап турат. Анда да ырыс менен ынтымактын өз ара шайкештиги, бирин-бири колдоп турушу көрсөтүлөт. *Ырыс, ырыскы* – жогоруда белгиленген жышаананын аталыштары. Бирок бул макалда ырыс, ырыскы, таалай ынтымакчылыктын себеби катары белгиленет. Мурункуларда ынтымакчылык бакыттын негизи катары көрсөтүлсө, бул жерде, тескерисинче, бакыттын натыйжасы деп эсептелинет: ырыскынын жоктугу жоолашууга, касташууга, араздашууга, талаш-тартышка алып келерлиги айтылат. Мындагы лексемалардын менталдык-тилдик карым-катышын негатив менен берилгенин көрсөк болот.

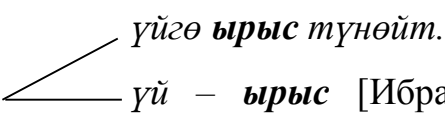
Ынтымакчылык, кеңешип, макулдашып, биргелешип жашоо, туура маалымат алмашып, маселелерди чогуу талкуулап туруу адамдарды өсүүгө алып келерлиги төмөнкү макалда көрсөтүлөт:

Ырыс жугушат, билим/акыл оошот. Билим, акыл сөздөрү – контексттик синонимдер: макалда бирөө гана колдонулат, кошоктолгон түрү кездешет.

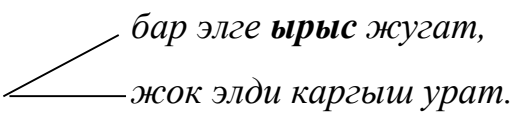
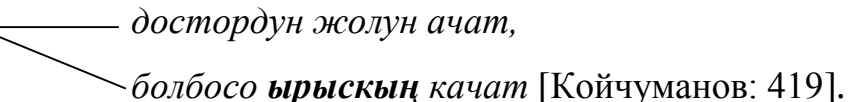
Азык-оокат, олжо, тиеше, белек-бечкек *ырыскы* сөзү менен аталат. Ошондуктан аны эмгек менен байланыштырышат. Айрым макалдар этностук көз карашты даана туюнтат: **Ырыскы** – *иште, иш – колдо* («Эмгектенсең, азык-оокат болот» деген мааниде); **Ырыскыны жер берет, ынтымакты эл сүйөт** («Азык-оокатты жер иштетип, жерден иштеп табууга болот» деген маани биринчи бөлүгүндө берилет, экинчи бөлүк көркөмдүк үчүн, анафора менен уйкаштык үчүн келтирилген, мазмундук жактан андан оолак). Бул эки макалды жогорудагы «**Бакыт – эмгектин натыйжасы**» деген когнитемага кошууга болот (пункт 1).

«**Бакыт ынтымакчылыктан жаралат**» аттуу когнитеманы **Ынтымак** болсо үйүңдө, *ырыскы толот күнүгө* макалы да туюнтат. Мында үй-бүлө ырыскынын чөйрөсү, колдонуучусу катары көрсөтүлөт.

Бир катар макалдарда *ынтымактуу* сөзү бакыттын уюткусун атай тургандыгы белгиленет:

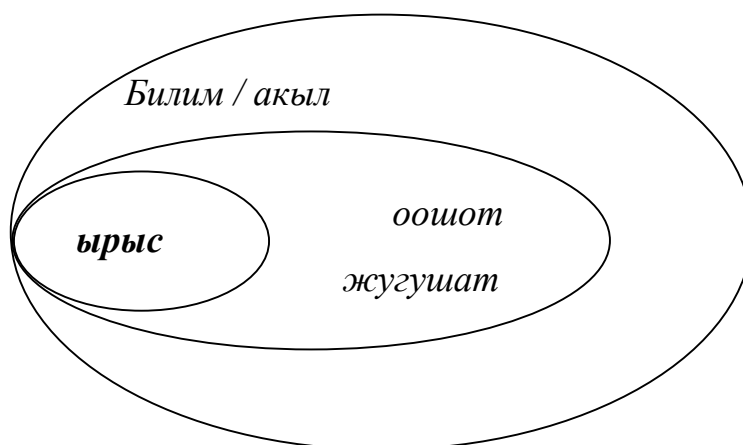
Ынтымактуу *үйгө ырыс түнөйт.*
үй – ырыс [Ибраимов: 597]. Бул мисалдарда ынтымак-ырашкерлик бакыттын башаты катары аталат.

Кээде аталган когнитома өз антоними менен жупташ колдонулат:

1. *Ынтымагы* *бар элге ырыс жугат,*
жок элди каргыш урат.
2. *Ынтымак* *достордун жолун ачат,*
болбосо ырыскың качат [Койчуманов: 419].

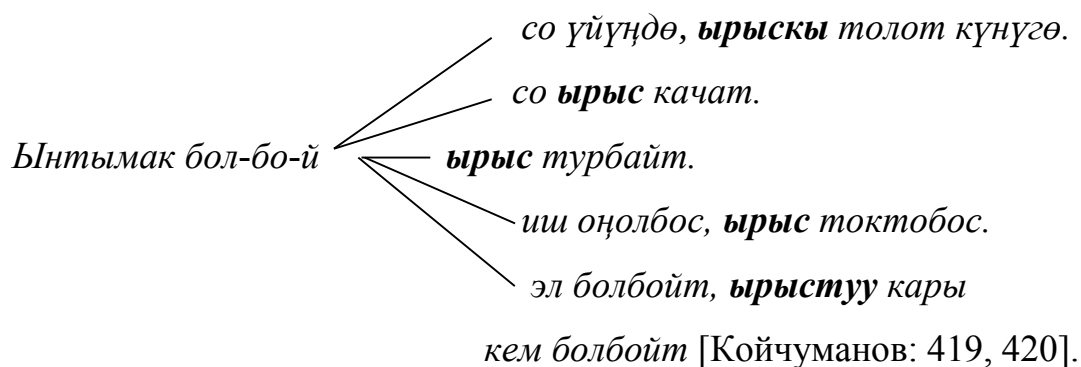
Терс когнитома «**Жаңжал ырыскыны кубалайт**» түрүндө белгиленип, оң пикирди кошумча кубаттап турат. Кыргыздардын көп макалдарында, фольклордук чыгармаларында ырыс алды ынтымак экендигине басым жасалган.

Сүрөт 3.3.3.7 Ырыстын билим менен айкалыштырылган макал боюнча

Макалдардын тарбиялык кызматы бийик: каршы эки тарапты биргеликте, элдешип, жагымдуу алакада болуп, эриш-аркак күн кечирүүгө чакырат.

Дагы бир кичи паремиялык парадигмага кайрылалы:

Беш макалды *ынтымак бол-* синтагмасы бириктирип, төрт ирет *-бо* тануу мүчөсү, үч ирет *-й* чакчыл мүчөсү туташтырып турат. Беш паремияны «**Бакыт ынтымакчылыктан жаралат**» когнитемасы жалпылайт. Бакытты экинчи бөлүктөгү *ырыс* (3 ирет), *ырыстуу*, *ырыскы* сөздөрү репрезентациялап берди. **Окшош, бирдей жана айырмалуу, өзгөчө элементтердин инварианттык мааниси бар биримдиги паремиялык парадигманы түздү.** Когнитема – паремиялык түзүмдөрдүн жалпылоочу семантикалык-менталдык формуласы.

Ынтымак-ырашкерликтин жоктугун белгилөөчү сөздөр катышкан да бир нече макал бар:

1. Ынтымагы жок
 - тун **ырысы** жок.
 - үйдө **ырыс** жок.

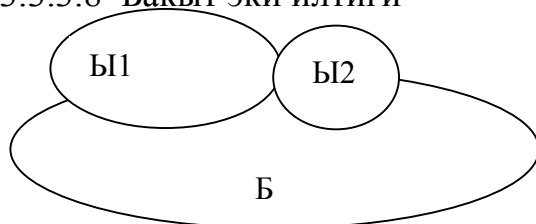
2. Ынтымак кеткенде **ырыс** качат.

3. Ынтымак турбай, **ырыс** турбайт [Койчуманов: 419-420].

Буларда да «бакыт» концептине тиешелүү өз ара тыгыз байланыштагы эки түшүнүктүн карым-катышы көрсөтүлөт. Канааттанып көңүлдөгүдөй жашоо үчүн тараптардын ортосунда өз ара түшүнүү, ич ара сый-ызат болушу аталган макалдарда басым менен белгиленет. Алар да жогоруда аталган формулага баш иет.

«Бакыт» концептинин курамына кирген «ынтымакчылык» - «ырыс (ырыскы)» эки илтигинин өз ара катышын сүрөткө өткөзүп кароого болот:

Сүрөт 3.3.3.8 Бакыт эки илтиги

Мында: Б – бакыт,

Ы1 – ынтымакчылык,

Ы2 – ырыс.

Бул жерде ырыс – натыйжа, ырахаттанып жашоонун көрсөткүчү, ынтымакчылык – мындай турмуштун себеби жана башаты, буга алып келген шарттардын жыйындысы. Бул жобо көпчүлүк мисалдарды жалпылайт. Бирок бир мисалда Ы1 – натыйжа, Ы2 – себеп катары көрсөтүлөт: **Ырыс** жок жерден ынтымак качат [Ибраимов: 599]. Бул жерде ырыс конкреттүү өз ара мамилелердин шарты катары белгиленет.

Кыргыз менталитети ынтымактуулуктун позитивдүү натыйжасына дагы башка когнитивдик-тилдик элементтерди кошот: «ийгилик», «өнүгүш», «иштин оңолушу», «адептүүлүк», «бейкуттук», «бейгам жашоо» ж.б.

1. Ынтымак → иштин, кызматтын оңолушу: *Ынтымак болбосо иш оңолбойт. Ынтымактан айрылсаң, колуңдагы иш кетет.*

2. Ынтымак → тынч жашоо: *Ынтымагың болбосо, жашоо кыйын тынчыраак. Ыркыраган үйдөн ыктуу кокту жаакшы. Ынтымак – бейкуттуктун көрөңгөсү, ымала – ырыстуу элдин жөрөлгөсү.*

3. Ынтымак → токчулук: *Ынтымагы бар элдин карды ток болот* [Ибраимов: 597].

4. Ынтымак → бейиш, жаймажай турмуш: *Ырымдашып жашаган үй – тозок* [Койчуманов: 421].

5. Ынтымак → ийгилик: *Ынтымак – ийгиликтин башаты. Ынтымак түбү – ийгилик, тирдиктин түбү – бирдик* [Ибраимов: 597]. *Ынтымактуу эл утат* [Койчуманов: 420].

6. Ынтымак → өсүү: *Ынтымак көкөлөтөт, чыр-чатак көмөлөтөт* [Койчуманов: 420].

7. Ынтымак → барчылык: *Ынтымак ыдыраса, баары желге кетет* [Койчуманов: 420].

8. Ынтымак → даража, кадыр-барк, сый-ызат: *Ыркы жокко барк конбос* [Койчуманов: 421].

9. Ынтымак → бир баштуу болуш: *Ынтымактуу жамааттын көрүүчү көзү, сүйлөөчү сөзү бир* [Койчуманов: 420].

10. Ынтымак → оңуп, жыргап жашоо, жамандыктан коркпоо: *Ынтымаксыз атадан алтоо болсоң – оңбоссуң, ынтымактуу атадан алтоо болсоң – жолборссуң* [Койчуманов: 420].

11. Ынтымак → бала адеби: *Ырксыз үйдүн баласы – тентек, баштуу үйдүн карысы – жөнтөк.*

12. Ынтымак → жакшылык, кубаныч: *Чырлуу күйөө – ыйлуу кыз; Чырдын түбү – жамандык* [Койчуманов: 414]. Бул мисалдарда ырктын жоктугу жөнүндө сөз жүрөт, бирок позитивдүү маани жатат. Макалдарда ынтымакты, ымаланы жактоо пикири берилген. Дагы караңыз: *Чыр аялдын күйөөсү эрте карыйт* (демек, макалда жакшы мамиледеги, сый-урмат менен жашаган үй-бүлө өкүлдөрү узак жашайт, көпкө карыйт деген пикир берилет). *Чырга жакын адамдан чыга качып бак кетет, чырга жакын улуктан чытырап сынып так кетет* [Койчуманов: 414]. Ийгиликтин көрсөткүчтөрү болгон «бак», «так» түшүнүктөрү биз талдап жаткан концептке таандык. Алардын сакталышы, узакка кызмат кылуусу адамдын мүнөзүнө, сабырдуулугуна, мамиле түзүү жана жаратуу жөндөмүнө багынычтуу экендиги макалда кескин сыңдоо түрүндө берилген.

Бул параграфта талданып жаткан концепттин бардык экспоненттерин мүнөздөөгө шарт болбоду. Негизги себеп – изилдөөнүн көлөмү эбегейсиз

чоңоюп кетмек. *Ырахат, жыргал, каниет, дөөлөт* ж.б. сөздөрдүн лексикографиялык маанилери, паремиялык каражаттардагы жыштыгы жана мазмуну өзүнчө кароону талап кылат. Биз көп таркалган гана сөздөрдүн когнитивдик-тилдик кызматын карай алдык. Анын үстүнө бир топ башка орчундуу маселелер да четте калбастыгы керек.

3.3.4. Концепттин конкреттүү синтагманын когнитивдик-тилдик курамында берилиши. Синтагма (грекче *syntagma* «байланыш») [СИС: 468] биздин эмгекте сүйлөм ичиндеги сөздөрдүн жана сөз бөлүктөрүнүн (морфемалардын) алакага түшүп, туташышын туюнтат. Сүйлөмдүн курамында концепттин номинанты түрдүү позицияда, ролдо жана кызматта колдонулат, кээде ал тигил же бул сапаттын, кыймыл-аракеттин ээси катары, кайсы бир жагдайда багынычтуу, объектик кызматта пайдаланылат, башка бир шартта атрибутивдик-аныктоочтук милдетти кабыл алат. Бул маселе өзүнчө иликтөөнү талап кылат. Биз бул багыттагы алгачкы кадам катары бир нече макалдардын мазмунун талдап көрөлү.

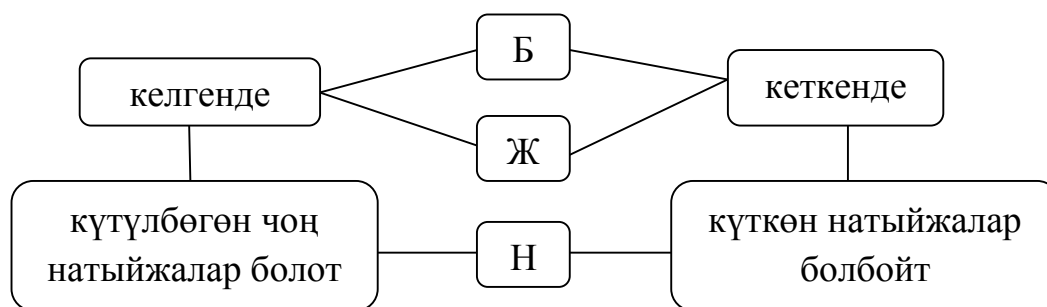
Элде айтылган төмөндөгү макалда ([Ибраимов: 133;] пунктуация, сап түзүмү сакталды):

Бакт-ың → аш-кан убак-та, карга-ны сал-са-ң каз ал-а-т,
Бакт-ың → кач-кан убак-та, шумкар-ды сал-са-ң аз ал-а-т.

Бул жерде параллелдүү түзүлүштөгү поэтикалык төрт сапка сыя турган эки ири кош сүйлөм берилген. Ар бири өз курамынан үчтөн орто көлөмдөгү синтагмаларды ажыратат: 1) жагдай, бакыттын бардыгы – жоктугу: а) *бактың ашкан убакта*; б) *бактың качкан убакта* үч мүчөлүү синтагмалар); 2) иш-аракет: а) *карганы салсаң*; б) *шумкар салсаң* (шарттуу түрмөктөр), мында этникалык формула *карганы сөзүн жапалак сөзү* менен алмаштырууга жол коет [Ибраимов: 133], б.а. барабардык жоюлуп асимметрия пайда болот: *жапалак шумкарды алат*; 3) натыйжа: а) *каз алат*; б) *аз алат*. Демек, макал үч компоненти өзүнчө жиктеген түзүмгө ээ. Аларга симметрия мүнөздүү. Симметрия саптардын толук барабардыгында ишке ашкан.

Эми макал бөлүктөрүндөгү когнитивдик-мазмунга кайрылалы. «Бакыт» концептинин позициясынан караганда эки саптын тең семантикалык борборун *бакт-ың* сөз формасы, анын мааниси түзөт. Мында *-ың* мүчөсү жалпылоочу жактык мааниде, конкреттүү жакты көрсөтпөйт.. Бакыттын ээси катары ар бир сүйлөөчү же угуучу эсептелинет. Макалдын күчү да ушунда. Бул контекстте «бакыт» концептинин репрезентативи негизги орунду ээлеп, «оомат, кадыр-барк, ийгилик, таалай, жараткандын колдоосу» сыяктуу семаларды өзүнө кабыл алат. Макалдын эки бөлүгүнүн семантикалык катышын жалпылап көрсөтүүгө болот: «Оомат келгенде иш-аракет натыйжалуу болот». Бул формуланы эки моделге өткөрүүгө болот: а) «Оомат келгенде иш-аракеттин натыйжасы оң (жакшы) болот»; б) «Оомат кеткенде иш-аракеттин натыйжасы көңүлдөгүдөй (каалагандай) болбойт». Бул когнитивдик түзүмдү сүрөткө өткөрүп берүүгө болот (Схема 3.3.4.8):

Схема 3.3.4.8. Бакыттын семантикалык катышы.

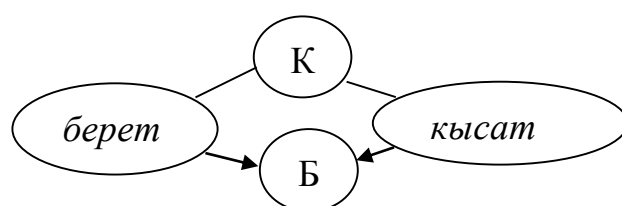
Мында Б – бакыт, Н – натыйжа, Ж – жагдай.

Талданган мисалда *бакыт* сөзү – макалдын мазмунундагы борбордун аталыш, мезгилдик түрмөктүн субъектин туюнтуп колдонулду. Синтаксистик өңүттөн алганда сүйлөмдөрдүн жалпы ээси – сөз менен өзүнчө аталбаган, контекст белгилеп турган адам. Анын ишкердик аракетинин натыйжасы бакыт менен түздөн-түз байланыштырылат. Макалдын контекстинде «бакыт» концепти өзү келип-кете турган, ашып-бөксөрө турган кереметтүү (реалдуу эмес) күч катары түшүндүрүлөт.

Бакыт сөзү объектик (толуктоочтук) кызматта деле ой тутумдун маанилүү элементи болгон түшүнүктү бере алат: *Кудай берген бактыны кудай кыркты* [Койчуманов: 277]. *Бакты* сөзү эки өтмө этиштин (*берген, кыркты*)

объектиси болуп кызмат аткарды, мында табыш жөндөмөнү *кысуу* этиши талап кылууда. *Кудай* сөзү эки сөз айкашынын субъектин атайт: *кудай берген, кудай кыркты*. Объект эки предикативдик айкашты туташтырып турат. Ошондуктан анын мааниси өтө олуттуу - когнитивдик жактан да, синтагматикалык жактан да. *Бактыны* сөзү сүйлөмдөгү пикирдин да, менталдык түзүмдүн да борборун туюнтат. Жогорудагы эле мисалдагыдай мында да бакыттын туруксуздугу, оошуп бирөөдөн бирөөгө өтүп, келип-кетип турушу белгиленет. Макалдын менталдык мазмунун схемага өткөрүүгө болот (схема 3.3.4.9).

Схема 3.3.4.9. Бакыт менталдык мазмуну

Сүйлөмдүн синтагмалык түзүмүндө *кудай* сөзү субъекттик кызматта эки ирет колдонулган. Салттуу синтаксисте макалдын *кудай берген* бөлүгү жайылма аныктооч катары каралганы менен биринчи сөздөгү «ээлик» (субъекттик) милдетти танууга болбойт. *Кудай* сөзү анда эки ирет субъекттин аталышы катары колдонулган. Мурунку татаал макалда «бакыт» концептиндеги сакралдык маани бүдөмүк көрүнсө, мында ачык эле сырттан, улуу күчтөн бөлүнүп берилген шыбага катары аталат.

Бул жерде улуу жаратканга карата эки анжы ой катталган. Дуализм – кыргыздын менталитетине мүнөздүү көрүнүш. Айрым учкул сөздөрдө кудайга карата карама-каршы пикирлер чагылдырылган: *Кудайга ишенген курсагы тойбойт* же *Кудайга ишенген куру калат/жөө калат* [Койчуманов: 277]. Мында имплициттик түрдө «Кудай бактылуу кылбайт», «Кудай бакпайт», «Кудайга эле ишене бербестик керек», «Бактылуу болууга аракет кылуу керек», «Азык-оокат эмгектен жаралат» сыяктуу пикирлер берилет. Бирок бул сүйлөмдөрдүн антиподдору да бар: *Кудай деген кур калбайт, Кудай деген кул ачка калбайт* [Койчуманов: 277]. Эч нерсесиз калуу, ачка болуу – бактысыздыктын элементтери. Бул жерде нравалуулукка, адептүүлүккө, ынсаптуулукка басым жасалып жатат.

«Бакыт» концептинин мазмунунда эмгектенүү аракети өзүнчө элемент катары орунга ээ. Бул пикир *Ырыскы – иште, иш – колдо* [Ибраимов: 600] макалында даана берилет. Мында «кол» түшүнүгү кыш куюу, дубал уруу, шыбоо, жер айдоо, эгин өстүрүү, бак кароо, мал багуу, ыр, макала жазуу ж.б. жумуштарды, «иш» түшүнүгү эмгектин тармактарын, түрлөрүн, багыттарын туюнтат, «ырыскы» түшүнүгү бактылуулуктун, жыргалчылыктын, жайма-жай жашоонун көрсөткүчү катары белгиленет. Келтирилген сүйлөм-макал компрессияга дуушар болгон. Анын алгачкы көлөмү жайылма түрүндө шөкөттөлүп, курамына этишти кийирип тургандай көрүнөт: *Ырыскы иште жаралат/туулат, иш колдо жаралат*. Этиштик баяндоочтун түшүп калышы макалдын мазмунун күчөттү: «жаралуу» мааниси зат атоочтордун семантикасына өттү. Аналогияны караңыз: *Акыл – баштан, асыл – таштан*.

Бул сүрөттүн бөлүктөрүн майдалап берүүгө болот: дыйкандар жашылча, мөмө-чөмө, эгин өстүрүү чарбагерлер мал, кой же тоок багуу менен алектенишет, ж.б. кызматтары түзөт. Булардын баары мээнетти, кара жумушту талап кылат. Акыл эмгеги менен алектенишкен кишилердин аракеттери да ич ара көп түрлөргө бөлүнөт. [Ибраимов: 45]. Мында да кыскаруу, мазмундук жактан пайда болгон жыштык катталган. Алгачкы учурда *Акыл баштан чыгат, асыл таштан чыгат* болгондур. Этиштик сема чыгыш жөндөмөдөгү зат атоочтордун мазмунун байытты.

Биз бул жерде синтаксистик башкаруу тууралуу сөз кыла албайбыз. Анткени *ырыскы* сөзү жатыш жөндөмөнү, *акыл* сөзү чыгыш жөндөмөнү түздөн түз башкарбайт, «ортомчу» этиш түшүп калган. Биринчи макалда бактылуулуктун жаралуу чөйрөлөрү, жетишүү жолдору, экинчи макалда интеллектуалдык-материалдык баалуулуктардын булактары көрсөтүлөт.

Синтагматикалык байланыш (*ырыскы + иште, иш + колдо*) өзгөчө, аны башкаруу деп атоо кыйын. Эки комоненттин байланышы кичинекей тыным аркылуу, субъекттик-мейкиндик катыш аркылуу туюнтулду. Эллипсис аларды тыгыз бириктирип, тутумдаштырып турат.

Жогоруда келтирилген макалдын ички идеясы - «Эмгек гана адамды бактылуу кылат». Бул когнитеманы түзүүчү компоненттердин багытын «жаа» түрүндө белгилейбиз:

«Бакыт» ← «кызмат» ← «эмгектин түрү».

Кээде кыргыз макалдарында эмгектин түрү ачык эле аталат: *Ырыскыны жер берет, ынтымакты эл сүйөт* [Ибраимов: 600]. «Жер» түшүнүгү кыргыз менталитетинде жайыттарды, айдоо аянттарын, бактарды, токойлорду, көл, дарыяларды, кен байлыктарын жалпылап бириктирет. Ушул мейкиндикте аткарылган натыйжалуу иштер гана адамдардын жашоо шартын канааттандыруу деңгээлге көтөрүүгө мүмкүндүк берет.

Бул жерде Ч.Айтматовго таандык бир учкул сөздү келтирүүгө болот. Ал «Материнское поле» аттуу повестинде мындай ой билдирген эле: *Счастье хлебороба в том, что он посеет да пожнет*. Аны кыргызча *Дыйкандын бактысы эгин эгип жыйноодо болот* деп берүүгө болот. Мында өндүрүштүк чөйрөдөгү тар маанидеги бакыт тууралуу сөз жүрөт.

«Бакыт» концептинин репрезентативдерине *кезек* сөзү да кирет. Түшүндүрмө сөздүктө анын мааниси «ирет, тартип, катар, нөөмөт; учур, мезгил, убак» түрүндө белгиленет [КТТС I: 818]. Бирок ал аталган концепттин номинативдик чөйрөсүндө да орунга ээ: кайсы бир контексттерде ал «оомат, ийгилик, тиеше» сыяктуу семаларды кабыл алат. Бир учкул сөзгө кайрылалы:

Жерге келет бир кезек,

Жерге кезек келгенде

Бетеге менен мал жайнайт.

Элге келет бир кезек,

Элге кезек келгенде

Дасторкон толуп нан жайнайт.

Эрге келет бир кезек,

Эрге кезек келгенде

Аргымак минип жал чайнайт [Ибраимов: 269; Койчуманов: 199].

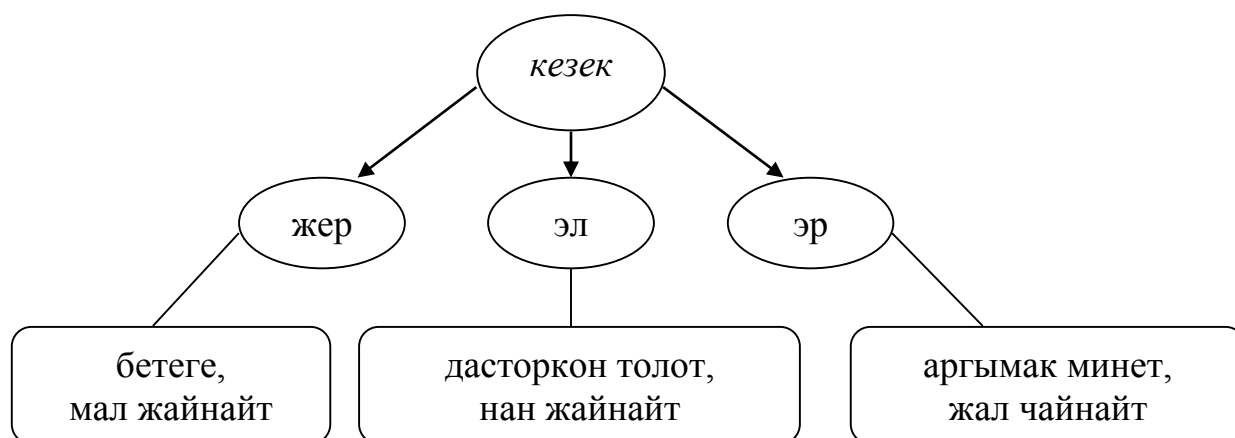
Бул мисалда *кезек* сөзү «оомат, ийгилик, оңтойлуулук, жакшы шарт, керектүү ыңгай» сыяктуу семаларды туюнтуп турат. Ошондуктан аны «бакыт» концептинин репрезентативдерине кошууга болот.

Тексттеги негизги түшүнүк *кезек* сөзүндө берилет. Кыргыз менталитети менен поэтикалык салты анын кайталанышын талап кылып турат. Бакыт, оомат оошуп жүрөт, келет, кетет, туруктуу боло албайт. Учкул сөздө оомат багытталган үч объект - жер, эл, эр – аталат. Оомат келгенде үч объекте тең жагымдуу өзгөрүүлөр жүрөт. Аны схемага өткөрүүгө болот (схема 3.3.4.10):

Төрт бурчтуктардын ичиндеги аталыштар молчулукту, барчылыкты, канааттануу абалын жаратуучу шарттарды көрсөтүшөт.

Тексттеги синтагматикалык катыштар татаал, бирок үч бөлүк үчүн жалпысынан окшош: 1) объектке + *кезек келет* (С+П); 2) объектке + *кезек*

Схема 3.3.4.10. “Кезек” = бакыт болгондогу синтагматикалык катышы

келгенде (С+П → шарт, жагдай түзүлгөндө); 3) объект үчүн + «шыбага, тиеше, дасмия, байлык, байгерчилик жаралат». Мында С – субъект, П – предикат.

Биз төмөндө *кезек* сөзүн орустун *час*, *часть*, *участь*, *счастье* сөздөрү менен тектештирген көз караштын бар экендигин ырастоого аракеттенебиз. Ностратика тилдеринде **kes/sek* уңгусунун рефлекстери кенен учурайт. Маанилери - «кесүү, кыркуу, бөлүү; тиштөө, кажуу, чагуу; кесинди, кыркынды, күкүм, бөлүм; казуу, көзөө, тешүү, ажыратуу, талкалоо; бычак, чалгы, орок, казык...» ж.б. [Синтез: 514-519]. М.Фасмердин кенен тастыкталган маалыматы боюнча, жалпы славянча *час* «саат, убакыт», байыркы прусча *kisman* «минута,

убакыт» сөздөрү, украинче *чекан* «кескич, токмок», чехче *čekan/čakan* «чокмор, ай балта, керки, кескич», полякча *czakan/czekan* «керки, ай балта», казакча, чагатайча *čakan* «ай балта, согуштук балта» менен салыштырылат. Ошондой эле байыркы орусча *часть* «тиеше, жер үлүшү, мурас», болгарча *чест* «бөлүк, тиеше, бакыт», латынча *kuos't, kuoži* ошол эле мааниде ж.б. байыркы **kes* уңгусунун трансформалары катары эсептелинет жана акыркы *к-/ч-* тыбыштык оошуусу мыйзам ченемдүүлүк катары түшүндүрүлөт [Фасмер IV: 318-319, 324]. Мындай тыбыштык оошуу кыргыз тилинде деле бар: *кара таман – чор таман*. Мында *кара/чор* < **kar*. Демек, бир кыйла ыктымалдуулук шарты менен кыргызча *кезек* сөзүн, орусча *счастье* сөзүн байыркы **kes* уңгусунун учурдагы рефлекстери катары кароого болот [Синтез: 513-519].

Бул жоромол Евразия элдеринин менталитетиндеги эволюциялык жакындыкты көрсөтүүгө аз да болсо өбөлгө боло алат. *Кезек* сөзүнүн уңгусу орустун *счастье* сөзүнүн уңгусу менен тектештиги – лингвоконцептология үчүн да маанилүү факт.

3.4. Бакыт түшүнүгү поэтикалык дискурста

Биз мында дискурс терминин көптөгөн экстралингвистикалык факторлор (социомаданий, психологиялык, прагматикалык ж.б.) чүмбөттөп шарттаган, белгилүү максат-милдеттерди ишке ашырууга арналган, адресаты, адресанты, жагдайы анык кептик бүтүн чыгарманы атоо үчүн колдонобуз [БЭСЯ: 136-137; Арутюнова 1990: 136-137; Воркачев 2006: 113].

3.4.1. «Бакыт» концептинин образдуулук жаратуучу каражаттары.

Бакытты элестүү сыпаттоо үчүн түрдүү стилдик-семантикалык ыкмалар колдонулат. Анын образдуулугун көтөрүш үчүн метаформа, метонимия, литота, синекдоха, салыштыруу, жандандыруу, антитеза ж.б. троптор жана фигуралар пайдаланылат. Азыр биз Т.Сатылгановдун «Дүнүйө» аттуу ырындагы «бакыт» концептинин таркалган бир репрезентативинин поэтикалык контекстте берилген образдык түзүмүн кыскача сыпаттап беребиз.

Кыргызча *дүйнө/дүнүйө* сөзү араб лингвомаданиятынан өткөн. Анын маанисин «жарыктык, аалам; казына, байлык, барчылык, баалуулук, асылзат; жашоо ырахаты/ырааты, жашоо» деп белгилөөгө болот [Юдахин I: 202]. Демек, бул аталышта «бакыт» концептинин репрезентативдеринин тизмесине кошулат.

Т.Сатылгановдун «Дүнүйө» аттуу ырында [Токтогул I: 43-48] бакыттын дүнүйө түрүндө мүнөздөлүшү ар тараптан өтө ири поэтикалык контекстте, толгон метафоралык-образдуу каражаттардын жардамы менен ишке ашкан. Ырда, *дүнүйө* сөзү 75 ирет колдонулат, бир гана жолу (акырында) сап башында, 2 мертебе каратма эмес мааниде жолугат. Биз тексттин салттуу пунктуациясын өзгөртүп кабыл алдык:

*Келериңде, дүнүйө,
Мөмөлүү дарак шактайсың,
Кетериңде, дүнүйө,
Суу жетпеген кактайсың.*

Чынында **дүнүйө** сөзүнө каратма (вокатив) кызматы ыйгарылбаса, андан кийин үтүр такыр коюлмак эмес. Каратма сөз сүйлөм ичинде эки тарабынан тең үтүр менен жиктелет.

Ырдын өзөгүн «Дүнүйө келет – бакыт келет, дүнүйө кетет – бакыт кетет» антонимиясы түзөт. Жогорку үзүндүдө бакыттын символу катары «мөмөлүү дарактын шагы», бактысыздыктын символу катары «суу жетпеген как жер» эсептелинет.

Башка куплетте бакыт «толукшуп чыккан айга», бактысыздык «суу жүрбөгөн сайга» теңдештирилет:

*Келериңде, дүнүйө,
Толукшуп чыккан сайдайсың.
Кетериңде, дүнүйө,
Суу жүрбөгөн сайдайсың.*

Дагы бир төрт сапка кайрылып, анда бактылуулукту «ай менен күндүн жарыгы», бактысыздыкты «таманы түшкөн чарык» жаратарлыгы белгиленгендигин көрүүгө болот:

*Келериңде, дүнүйө,
Ай менен күндөй жарыксың.
Кетериңде, дүнүйө,
Таманы түшкөн чарыксың.*

Башка үзүндүдө бактылуулукту «караңгы үйдөгү чырак», бактысыздыкты «карышкыр жеген улак» менен салыштыруу жүрөт:

*Келериңде, дүнүйө,
Караңгы тамда чыраксың.
Кетериңде, дүнүйө,
Карышкыр жеген улаксың.*

Мындай контрасттар 38 ирет төрт саптыктарда берилет, 7 ирет гана саптардын саны көбөйүп, бирок карама-каршы маани жайылма түрдө көрсөтүлөт. Бир куплетте бактылуулук «жаз бүрдөгөн терек», «жагалдантип көңүлдү жаш, карыга керек» катары, бактысыздык «түбү түшкөн челек» катары сүрөттөлөт.

*Келериңде, дүнүйө,
Жаз бүрдөгөн терексиң.
Жагалдантип көңүлдү
Жаш, карыга керексиң.
Кетериңде, дүнүйө,
Түбү түшкөн челексиң.*

Мурдагы пропорциянын бузулушу, төрт сап болбой алты сапка өтүп кетиши тексттин бүтүндүгүн бузбайт.

Чыгармада когнитивдик-тилдик контраст мындан да жайылмараак берилген жери бар:

*Келериңде, дүнүйө,
Бүр алган кырчын талдайсың.*

*Таттылыгың тамшантып,
Шекер менен балдайсың,
Кетериңде, дүнүйө,
Азыткыдай алдайсың.
Келериңде, дүнүйө,
Жасалгалуу үйдөйсүң,
Кетериңде, дүнүйө
Жакыныңды сүйбөйсүң (10 сап).*

Бул жерде «бүр алган кырчын талга» окшоштук, «шекер менен балдай» таттуулукка азыткыга алдандандыкка, «жасалгалуу үйдө» жашагандык жакын адамды ыза кылгандыкка карама-каршы коюлат.

Токтогул Сатылгановдун бул ыры «бакыт» концептине берилген образдуу салыштыруулардын жыйындысы катары сезилет.

3.4.2. Бакыт менен сүйүү барабарбы? «Бакыт» концептин кээде субъекттин көз карашында түшүнүүгө болот. Бакытты сезүүнүн өзүнчө прагматикасы бар. Аны даражага бөлүү субъекттин менталитетине багынычтуу. Конфуций инсандык бакытты үч категорияга ажыратат: *Сени түшүнө алышса - бакыт. Сени сүйүшсө, андан да чоңураак бакыт.. Эгер сен сүйө алсаң, ушул чыныгы бакыт* [Каныбек уулу 2023: 220]. Бакыт үч баскычка бөлүндү. Үчөөнүн тең ойчулдун интеллектуалдык-менталдык алкагында өзүлөрүнчө орду бар: биринчисин жөнөкөй бакыт, экинчисин жогорураак даражадагы бакыт, үчүнчүсүн чыныгы бакыт деп атоого болот. Кыргызча котормодо экинчи даражаны *-ураак (ыраак сөзүнөн)* мүчөсү, үчүнчү даражаны *чыныгы* сын атоочу белгилеп жатат. Эки учурда бакыттын көрсөткүчү *сүй-* деген эмотивдик уңгуда берилет. Биринчи сүйлөмдө субъект баалануу объекти катары, экинчи сүйлөмдө сүйүү багытталган объект катары, үчүнчү сүйлөмдө мындай сезимдин ээси, алып жүрүүчүсү катары эсептелди.

Канткенде да бул жерде бакыт сүйүү менен барабарлашып берилген. Мындай көрүнүш жана баалаш көбүнчө поэзияга таандык. Лирикалык

чыгармаларда «Сүйүү - бакыт» когнитемасы толук үстөмдүк кылат. С.Г.Воркачев орус поэзиясынан [А.С.Пушкин, А.Ахматова, А.Блок ж.б.] бир нече типтүү поэтикалык саптарды талдайт [Воркачев 2006: 108]. Сүйүүнү бакыт менен теңдештирүү башка элдердин поэзиясында да кенен учурайт [Воркачев 2006: 86]: кыргыз лирикасында, айрыкча сүйүүгө арналган обондуу ырларда, бакытты тар, позитивдүү эмоциялык өңүттө гана түшүнүү көп байкалат. Мындай ой сурамжылоонун жүрүшүндө да көп айтылат.

Сүйүүдө эки тарап бар: А жана Б. Булардын бири-бирине болгон ысык, жагымдуу, ишенимдүү мамилеси сүйүүнүн өзөгүн түзөт. Бул эки символ – эрди-катындын, кыз-жигиттин, ата-эне менен баланын, ынак достордун, устаз-шакирттин алакасындагы субъекттердин белгилери. Мамилени эки тарап тең жаратат, ошондо гана сүйүүдөгү баланс сакталат. А менен Бнын психофизиологиялык активдүүлүгү, туруктуулугу, ийгиликтүүлүгү, канааттануу жөндөмдөрү же пассивдүүлүгү, өзгөрүлмөлүүлүгү, эч нерсеге жетпегендиги, канааттанууга болгон жөндөмдүн тайыздыгы алардын мамилесине тынымсыз оңдоо-түзөөлөрдү кийирип турат. Кыргыз эл акыны М.Ааматовдун «Адашкан махабат» деген ырлар жыйнагы [Б.: Айат, 2018. – 112 б.] толук бойдон сүйүүгө арналат. Акындын көркөм эс тутумунда «Сүйүү - бакыт» когнитемасы эмнегедир бир тараптуу ачылып берилет: 1. А Бны сүйөт (Сезимимди серпип турган жаш сулуу Сени **сүйүп** калганыма ырахмат!- 3-б.). 2. Сүйүү – жашоо (автордук көз караш: Махабат бар – **жашоо** бар бул ааламда! – 5-б.). Экөөндө тең илеп белги үчтөн коюлган. Экинчиде гипербола үстөмдүк кылат. Махабат акын үчүн абадан, күндөн да зарылыраак бекен? Ушуга мазмуну боюнча жакын дагы саптар бар: Эгерде сүйүү балын тата албасам, Бул **жашоо** мага чексиз арман болоор! – 25-б. Дагы бир саптарда: А балким, жашоо кызык болсо керек Баарынан сүйүү улук болгон үчүн! – 34-б. Бул ой төрт куплетте тең берилет. Акын сүйүүсүз жашоону элестете албайт. 3. Бакыт - сүйгөн кыз. Сезимим толкуп-ташып элжиредим, Жалганда жалгыз бакыт сенби дедим – 21-б. Мында «сен – бакытымсың» идеясы катталган. 4. Сүйүү – тагдыр (Келатам бир башкача эргип алып, Келатам жолукчуудай **тагдырыма!** – 6-б.).

5. Сүйүшкөндөрдүн кучагы – бакыт (Жүрөктү миң жаралап, миң канатып, Балкытпас кучагында күндө **бакыт** – 7-б.). 6. Тагдырга жол – сүйүү (Акынга тагдыр керек болгон үчүн Келатам махабаттын өртүн кечип! – 8-б.). *Тагдыр* сөзү өз ордуна *бакыт* сөзүн коюуга жол берет. Мында бакыт түшүнүгү махабаттын өнүмү катары берилет. 7. Бакыт жогортон берилет, түшүрүлөт (Жазылып бешенеме келдиң беле Акынга **тагдыр** керек болгон үчүн! – 9-б.). Кайыгы кайда алпарат **тагдырымдын** көлүнө алып чыкты махабаттын! – 12-б. Эртеңим эмне болсо ошо болсун, Тагдырга ыраазымын жолуктурган! – 15-б. Мында да: бакыт = тагдыр. 8. Бактылуулук сүйүүдөн жаралат: Билгенде баркын, баасын махабаттын Адамдар, биз **бактылуу** болоор элек! – 10-б.; Кечигип жолукса да **бактылуу** Махабат жан дүйнөнү тазалаган – 11-б. 9. Сүйүү жашоодон, өмүрдөн да артык: Бул Жалган сүйүү менен жаркын экен Сүйүүсүз калган күнү өлгөн артык! – 13-б. 10. Жаңы сүйүү – жаңы бакыт:... Адашкан **бакытымдын** боосун алдым – 14-б. 11. Сүйүүнү жаңылоо деле – бакыт: Бактылуу менден артык адам болбос, Жыгылсам махабаттын айыбына – 22-б. 12. Айрымдарга сүйүү кеч келет: Өмүрдө тегиз тийсе күн баарына, А **бакыт** кеч жоолугат бир даарына – 27-б. Аябай кечиксек да **бактыбыздан** Акыры сен экөөбүз жолугабыз! – 67-б. Мындай элестөө поэтикалык дискурста гана ишке ашат. Башка бир саптарында кыздын бир эле күлкүсү бакыттын бардык түзүмдөрүнө барабарлаштырылат: Алмашпайм ардагымдын бир күлкүсүн Ааламдын ашып-ташкан **байлыгына!** – 31-б. Мында: бир күлкү = бардык байлык. Жөн адамдын оюнда бир күлкү байлык боло албайт. 13. Сүйгөн аял мейкиндик-убакыттан да артык: Бурулуп кетсин мейли бүткүл аалам, Бурулбай өзүң калсаң жетет мага! – 37-б. 14. Сүйүктүү аял – бакыт: Баарынан артык көрүп пенделерден, **Бак-таалай** сенби дегем эрге берген! – 38-б. Сүйгөн аялын лирикалык каарман бак-таалай катары көрөт.«Татыктуу учур» аттуу ырдын текстине кайрылалы (68-б.). Анда да бакыт аял-эркектин физикалык-психикалык же биологиялык-эмоциялык канааттануу абалы эркектин ой туюму аркылуу сүрөттөлөт. Төмөнкү сүрөттө эки субъектинин канааттануу сезимдердин биримдигин автордук көз караш менен беребиз.

Эки субъекттин бирге болуп, кучакташып, эркелешип, көңүлдүү болушу акын тарабынан бакыт катары бааланат. Ырдын аталышы да («Бактылуу учур») чексиз убакыттын, узакка созула турган ырахаттуу жашоонун бир үзүмүн гана сүрөттөөгө арналгандыгын туюнтат. Бул, албетте, бүтүн бакыт эмес, бактылуулуктун бир гана үзүмү. Биздин респонденттер эмнегедир бакыттын көрсөткүчтөрүнө «көпкө созулган», «узакка ырахат берген», «туруктуу» сыяктуу атрибуттарды аташты. Ошондуктан келтирилген тексттеги «бакыт» түшүнүгүн жекече-автордук, поэтикалык ой жүгүртүүнүн негизинде пайда болгон дискурстук «аныктама» деп эсептөөгө болот.

Башка «Бакыттын боосу» аттуу ырында М.Ааматов бакытты бактысыздыкка, ой-тилектерге жетпей калуу абалына салыштырып көрсөтөт. (схема 3.3.4.11).

Схема 3.3.4.11. Бакыттын лирикада берилиши

Мында бакытка жетүүгө тийгизген терс сезимдер, жол тосуулар, адашуулар жөнүндө айтылат. Бирок бакыттын түзүмү каймана түрдө көрсөтүлөт. Сүйүүсүз калуу (4-сап), махабатты качыруу (11-сап) бакытсыздык катары, ал эми аларга жетишүү бактылуулук катары эсептелинет. Көр тирилик

тушаса, сокку урса, сезим муздаса, ичиркенсе, бул терс көрүнүштөрдү жоюу да каарманда ырахаттанууну, жашоого ыраазы болууну пайда кылат.

Акындын ой тутумунда «бакыттын боосу» бардыр, өзүнчө жашоододур. Ырдын текстинде бакытка жеткизүүчү жол көрсөтүлбөгөн.

Биз чыгармаларын сыпаттап жаткан акындын бакытты бир тараптуу мүнөздөөсү өзгөчө эмес. Бул чыгыш поэзиясына толук таандык көрүнүш. Бакытты сүйүүгө эле теңеп коюу – Хорезми, Саади, Навои ж.б. көптөгөн азиялык акындарына мүнөздүү салт. Низами, мисалы, «О, менин бактылуу күнүм!» деген ырында бакыт деп сүйгөнүнүн «жумуртка сымал жүзүн көргөнүн» (2 ирет), «көздөрүнүн жалынына учураганын», «жолугуу жытын» сезгенин гана атайт [Низами 1982: 16-17]. Ошентип, поэзияда бакытты, бактылуулукту сүйүүгө эле теңеп коюу салты мүнөздүү экендигин айтууга болот. Эл арасында белгилүү обондуу ырлардагы *Бактыны тапкым келет махабаттан...*, *Махабаттан таптык деп бактыбызды...* сыяктуу көркөм саптар – ири көлөмдүү фреймди анын бир компонентине эле барабарлаштырып коюучу фактылар катары эсептелүүгө тийиш.

3.5. Бакыт түшүнүгү теологиялык, нейропсихологиялык, гендердик жана этикалык дискурста

Бакыт – полиаспектилүү, көп кырдуу түшүнүк. Аны философияда, гносеологияда, социологияда, этнографияда, психологияда, когнитологияда, этикада, маданият таанууда ж.б. илимий тармактардын алкагында иликтөөгө болот. Биз төмөндө илим чөйрөсүндө азыраак талкууланган бир-эки маселеге гана кайрылабыз.

3.5.1. Буддизмде түптөлгөн «бакыт» концептинин когнитивдик-тилдик сүрөтү. Бул параграфтын мазмунун Тибет буддизминин руханий лидери болгон Далай-ламанын бакыт жөнүндөгү көз карашын мүнөздөп талдоо

түзөт. Тибет буддизми бир нече омоктуу пастулаттарга негизделет [Катлер: 55-196].

1. Адамзат жашоосу **бакытка ээ болушка** арналат (www.dalailama.com). Ага жетиш үчүн акыл-ойду тарбиялаш керек. Батышта мындай айтылбайт. Батышта бакыттын капыстан, күтүлбөстөн келүүсүн жоромолдошот. Англисче *happy* исланд тилинен кирген жана бул сөз аркылуу келген ырыскыны, жагымдуу жагдайды аташат. Акыл-ойду тарбиялоо керектиги билип-таанууну, акыл-эсти кеңейтүүнү, маалымат өздөштүрүүнү эсепке албайт. Тибетче *sem* зат атоочу «сезим, акыл-ой, жүрөк; псих-, дух-/рух-» сыяктуу маанилерди туюнтат.

Буддизмде жашоонун максаты катары бакытты издөө эсептелинет. Бактылуулукта эгоизм, эгоцентризм, өзүмчүлдүк жок, анда дайыма позитивдүүлүк, оң көрүнүштөр, факторлор үстөмдүк кылат.

2. Бакыттын булактары катары бир нече факторлор эсептелинет:

1) бакыт адамдын ички ой туюмуна көбүрөөк баш иет, аны сезип-таануучу субъекттин психикасы аныктайт; тышкы шарттар, жагдайлар ага кыйыр алакада болот;

2) бакыт салыштырылып гана, салыштырууда гана сезилет; анын түзүүчүлөрүнө а) барчылык, б) күндөлүк жашоого ыраазычылык, в) руханий канааттангандык жана г) жарык чачкандык сапаттарын кошушат.

Барчылыкты ден-соолук, азык-оокат, үй-бүлө, үй-жай, достор, тууган-урук ж.б., ыраазычылыкты куунак жашоо, сүйүү, байгерчилик, ийгиликтер, ызат-сый, кадыр-барк, кызмат ж.б., руханий канааттанууну жайма-жайлык, топуктуулук, токтоолук, сабырдуулук, боорукерлик, ак ниеттүүлүк, коркунучтун, ачуулануунун, каардануунун, көрө албастыктын, жалаа-ушактын, балакет-кырсыктын, ачкөздүктүн, уурулуктун, өлүм-житимдин, мастыктын жоктугу жаратат. Жарык же шоола чачкандык дегенде адамдардын өзүмчүлдүгүнөн, билимсиздигинен, кемчилдектерден, коркунучтардан, тоскоолдуктардан арылууну түшүнүүгө болот.

Адамдын каалоосун буддизм эки түргө ажыратат: 1) жакшылык – бактылуулукка аракеттенүү, тынч жашоого умтулуу, ачык жана сыйлуу

мамиледе болуу; 2) байгерчилик – азык-оокатка, кийим-кечекке жана башпаанага (турак жайга) жетишүү (72-74-бб.).

3. Буддизмде **ичтен канааттануучулук** деген түшүнүк бар. Анын негизин барга ыраазы болуу сезими түзөт. Канааттануучулукту кыргыздар колдогуга канимет кылуу катары түшүнүшөт. Буддизмде ал ачкөздүккө, тойбостукка, чексиз байлыкка, шаан-шөкөткө, атак-даңкка умтулууга антипод деп эсептелинет (76-б.). Кыргыздар деле *Топуксуздун курсагы тойбойт* [Ибраимов: 550], *Канаат (каниет) карын тойгузат; Канааттансаң карының тоет; Канааттуу адамдын карды ток*, [Ибраимов: 324]деп ынсаптуулукту бак-таалайдын белгиси катары аташат.

4. Дагы бир көрсөткүч – **өзүн-өзү кадырлоого** умтулуу сезими. Кыргыздар: «Өз кадырын билбеген, өзгөнүн кадырын билет беле?» - деп айтышат же: «Өз кадырын билбеген, жат кадырын биле албайт» [Ибраимов: 463]. Буддизмде башкаларга карата боорукерлик, ак ниеттүүлүк, сый-ызат мамиле өзүн-өзү урматтоо катары бааланат [Катлер: 78-79].

5. Чыныгы бакыт – мээнеттен, оорудан, оорчулуктан, кыйынчылыктан бошонуу. Мындай бошонуу акыл-ойдо, жүрөктө, көңүлдө жүрөт. Дене жыргалчылыгы туруксуз, өзгөрүлүп турат. Жыргоону жылмаюу, сүйгөн адамдын кол тийгизиши, ысык мончо, жайындагы муздак жамгыр же жел, батып бараткан күндүн кызаруусу, героиндин же кокаиндин дозасы, ичимдиктен мастык, сексуалдык артыкбаштык же карта оюну жаратат. Бирок булар бактыны бузуучу, негативдүү аракеттер. Алар адамды бактылуу кыла албайт (83-84-б.).

Толук кандуу бакытка жетүүгө көрө албастык, ичи тардык, ачуулануу, өчөшүү ж.б. негативдүү абалдар жолтоо болот, коркунучту, тынчсызданууну, ишенбөөчүлүктү жаратат. Боорукердик, ак көңүлдүк, чын ниеттүүлүк жолду ачат, досторду пайда кылат, позитивдүү жашоого багыттайт. Дхарма – терс өнөкөттөрдөн оң сапаттарга өтүүнүн күчтүү ыкмасы.

Акыл-ойду тартипке салуу буддизмде жогору бааланат. Билим берүү эс тутумду, ой жүгүртүүнү гана калыптандырбастан жакшылыкка умтулууга, ички өзгөрүүлөргө, ак ниеттүүлүккө да тарбиялашы керек (97-103-б.).

Бакыт сүйүүдө, жактырууда, жакындыкта жана кошо кыйналууда ишке ашат. Адамдын маани-маңызы да ак ниеттүүлүктө жана бирге жапа чегүүдө байкалат. Кыйроолордогу кызматташтык менен өз ара кол кабыш психологиялык «жаракаттарды» жоет. Өз ара түшүнүүчүлүк мамилеге жылуулук, жайма-жайчылык, ден-соолукка дем берет. Агрессия субъектти да, объектти да депрессияга, чүнчүүгө, кыжалатчылыкка, кысынууга, четтөөгө, физикалык жактан бошондоого алып келет (106-113-б.).

Бактылуулуктун бир көрсөткүчү – жакындык, көп адамдар менен болгон байланыш. Жакындашууга умтулуу адамзаттын табиятында берилген. Жакындык мейкиндикте, убакытта, маданиятта, динде, психикада ж.б. чөйрөлөрдө ишке ашат. Жакындык жалгыздыкка карама-каршы коюлат. Жалгыздык – бактысыздык. Жалгыздыкта үй-бүлө, коллектив, кызмат болбойт. Адам аралык жакындык, тыгыз алака, пикир алмашуу, көңүл айтуу (көңүл улоо), жардамдашуу, максатташ болуу, сүйүшүү, үй-бүлө куруу – бактылуулуктун зарыл элементтери. Бирге кыйналуу кошо жапа чегүү – бакыттын ачкычы. Кыргыз менталитети буддизмдин бул нравалык талабына каршы келбейт. Кыргызча макал бар: *Жат да болсо, жакындай көр / Алыс да болсо, жакындай көр* [Ибраимов: 25]. Мында биз маданий аралык, эл аралык жалпы моралдык императивдердин бар экендигин байкоого болот.

Буддизмде бакытка жетүүнүн жолдору катары түрдүү терс өзгөрүүлөргө каршылык көрсөтүү, негативдүү мамилени башка нукка буруу, душманды түшүнүүгө, оңдоого умтулуу, акыл-ойду тең салмактуулукта кармоо, айырмачылыктарды, карама-каршылыктарды жоюуга ынтылуу, көрө албоочулуктан арылуу, ачууну басуу, карасанатайлыкты ак ниеттүүлүк менен, көрө албастыкты сый-урмат менен алмаштыруу, кечилдер сыяктуу кечиримдүү, топуктуу, токтоо, ынсаптуу, ишенимдүү болууга аракеттенүү сыяктуу жүрүм-турум эрежелери эсептелинет (228-297-бб.). Кыргыз менталдуулугу да *Кең*

болсоң, кем болбойсуң; Кеңге – кең дүйнө, тарга – тар дүйнө; Кең пейилдүү кемибейт, тар пейилдүү жарыбайт [Ибраимов: 347] деп дүйнөгө кенен, текши, түз, туура кароого чакырат.

3.5.2. Бакыт сезиминин гормондорун жаратуучу нейробиологиялык заттар тууралуу. Бул өзүнчө тармак аралык көз караш. Анда жакшы сезим мээ тарабынан дофамин, серотонин, окситоцин жана эндорфин гормондорун синтездөөдөн жаралат деген пикир айтылат. Канааттануу, кубануу сезимдери өзүнчө эле пайда болбойт. Азык-оокатка, коопсуздукка, социалдык колдоого ж.б. зарылчылыктарга болгон талаптарды кандырганда гана мээ ошол гормондордун ыкчам агып келүүсүнө жетишет. Кийин алардын деңгээли бөксөрүп, организм гормондордун жаңы агымын «күтүп» калат. Ошондуктан адам тынымсыз энергиянын, маанайдын, көңүлдөнүүнүн көтөрүлүү-азаюусун, жогорулоо-басаңдоосун башынан өткөрүп турат [Бройнинг: 10].

«Бакыт гормондорун» ойготуучу, активдештирүүчү ыкмалар бар.

1. Ар бир кичинекей жеңишти, ийгиликти көңүлгө түйүү дофаминди иштеп чыгат. «Мен буга жетиштим же муну жасадым!» - деп айтуу пайдалуу. Максатка жетүүдөгү ар бир кубаныч бакытка кошулган үлүш болот. Чоң аралыкты жеңүү кадамдардан турат, чоң максатка жетүү кичи милдеттерди чечүүдөн түзүлөт. Жагымсыз милдеттерди майдалап бөлүп аткаруу жеңил болот. Жеңүү планкасын, тоскоолдугун алга, чамага жараша коюу керек [Бройнинг: 214-220]. Ошондо гана милдет аткарылып, позитивдүү сезим калыптанат. Мындай сезимдер бакыттын элементтери катары кызмат кылат. Кыргыздар *Алын билбеген – алек* [Ибраимов: 66], *Жылкыңа ченеп ышкыр, мурдуңа ченеп бышкыр* [Ибраимов: 29] деп бекеринен айтпайт. Мүмкүнчүлүккө карап максат, милдет коюп аракеттенүү гана ийгилик жаратат, мээге дофаминдин агып келишин камсыз кылат.

2. Эндорфинди жаңы адат, өнөкөттөр жаратат. Чыныгы, табигый күлкү эндорфинди синтездөөгө көмөк көрсөтөт. Мыскылдап, табалап күлүү, жасакер күлкү, жойпулануу, кытмыр күлкү адамга зыян. Тамаша, аския, юмор

жактырып күлүү гана аны сүйүнтөт. Ый – табигый өнөкөт, ал да стрессти жоет. Ыйламыш болуу, анткорлонуп озондоо эндорфин жаратпайт. Трагедияга, кыйноого, өлүмгө кайгырып ыйлоо да денедеги, мээдеги чыңалууну бошоңдотот. Ал эми ыйламсыроо тетири процессти жандандырат. Эндорфиндин пайда болушуна дене көнүгүүлөрү, спорт, көңүл ачуу негиз түзөт (221-228).

3. Нейрондук системада окситоцин аттуу жаңы торчолордун жаралышы да рахаттанууга алып келет. Адам аралык өз ара ишеним, колдошууга, жардамдашууга даярдык, ийгиликке кубануу, чындап жылмаюу, милдетти, кызматты убагында аткаруу инсанды окситоциндик «инъекция» менен камсыз кылат. Татыктуу адамдарга гана ишенүү керек, түшүнө тургандарга гана ишеним көрсөтүү керек. Дене үчүн, окситоцинди пайда кылуу үчүн массаж өтө пайдалуу (228-235). Этностук ой тутумда деле *Ишеним - кишиге аска; Ишеним сыймык алып келет, ийгилик сыйлык алып келет* [Ибраимов: 307] деген кеп формулалары да психологиялык жактан өтө жүйөөлүү.

4. Канааттануу сезимин жаратууда нейрондордо серотонин торчолорунун пайда болушу маанилүү. Адам мээсин алдай албайт. Анда чыныгы сыймыктануу сезими калыптаныш керек. Бактылуулук башкалардын баасы, сый-урматы аркылуу туюлат жана түптөлөт. Эч болбогондо бир күндө бир маал адам кылган ишине болгон ыраазычылыгын байкашы, туюшу керек. «Эмнеге мен жетиштим?» - деген суроо жашоого чоң стимул берет. Бул суроо кийинки күн (күндөр) үчүн да зарыл. Башкалар кол чаппасын, мактабасын, адам өз жетишкендиги менен сыймыктансын, аны жакындары, чөйрөсү көрүп билсин, айтсын. Мындай ийгилик социалдык статусту көтөрөт, башкаларга карата таасирди күчөтөт. Бул учурда мээде, андагы туруктуу нейрондук жолдордо адамдын коомдук маанилүүлүгүн сездирүүчү позитивдүү импульстар жүрө баштайт (235-245). Бекеринен кыргыздын провербиалдык талаасында *Кадырсыз жашагандан кадырлуу өлгөн жакшы; Кадырым үчүн сыйлаймын, кадырым үчүн ыйлаймын* [Ибраимов: 312] деген паремиялар жаралбаса керек.

5. Жаңы өнөкөт-адаттарды калыптандыруу кыйын. Бакытка жетүүнү пландаштыруу да оңой эмес. Бактылуу болуу белгилүү ыраттуулукта жүрөт:

1) бакыттын компоненттерин, түзүүчүлөрүн аныктоо;

2) аларга жетүүнүн тоскоолдуктарын, ички карама-каршылыктарын белгилеп, аларды жоюу жолдорун эсепке алуу (азыркы – кийинки, белгилүү – белгисиз/түшүнүктүү - түшүнүксүз, жекече – коллективдүү, көз каранды – эркин, көнүмүш – жаңы ж.б. алкактарда);

3) стандарттарды төмөндөтпөөгө умтулуу (мээ ишке аша турган гана зарылчылыктарды камсыз кылууга ылайыкталган);

4) колдон келбеген, коом кабыл албай турган аракеттерди жасабоо;

5) адамдын керт башынын гана кызыкчылыгына багытталган иш жасабастыгы; башкаларга көрсөткөн жардам үчүн урмат-сый серотониндин агымын, аракетти башкалар менен чогуу бирге жасоо окситоциндин агымын, алдыга максат коюп ага жетишүүгө умтулуу дофаминдин агымын күчөтүшү белгиленет; бирок бул агымдар кыска мөөнөттү гана ээлейт;

6) начар, жагымсыз натыйжага даяр болуу;

7) ишти аткарууга ал жетпестигин билүү; мындай билим көптөгөн стресстерди алдын алат;

8) өнүкпөгөн коомдо бактылуу болууга умтулуу;

9) бактылуу болуунун учурларын жана шарттарын билүү, тоскоолдорду, кыйынчылыктарды жеңүү, максаттарга, натыйжаларга жетишүү адамды бактылуу кылат; ар бир баскыч, ийгилик «бакыт гормондорун» жандандырат; ар бир тоскоолдук «стресс гормондорунун» эпкинине дуушар кылат; оор абалды көп, ишеничтүү куралдар менен алдын алууга болот. Ар бир ишти аягына жеткирүү позитивдүү эмоцияларды жаратат.

Адам – жашоо тажрыйбасы калыптанган татаал нейрондук тордун ээси. Ал кандай ойлор, жүрүм-турумдар жакшылыкка алып келишин билиш керек. Акыл-ойго келген терс гормондорду жоюу, оң гормондорду жандандыруу - ар бир адамдын жекече иш-аракети. Ошентип гана жаңы менталдык ресурстарга жетүүгө болот [Бройнинг: 262-289].

Ушул маалыматтар «бакыт» концептинин нейропсихологиялык моделинин кыскача мазмунун түзөт. Муну билүү жаштар үчүн алардын өсүп өнүгүүсү үчүн өтө зарыл.

3.5.3. «Бакыт» концепти гендердик түшүнүктө. Аялдык бакытты чечемелөөгө жана мүнөздөөгө былтыр эки эмгек арналып жарык көрдү [Каныбек у. 2023; Сулейманов 2023].

Аял бактысын А.Каныбек уулу үч компонентке бөлөт: 1) ажарлуу аял; 2) мээримдүү эне; 3) сүйүлгөн кожойке. Бактысыздыктын көрсөткүчтөрү катары 1) өзүндөгү жакшылыкты көрбөө (өзүн төмөн тутуу); 2) сыноону (дененин түзүлүшүнө, акча каражатына же улутуна карата) бактысыздык деп түшүнүү; 3) тагдырга нараазы болуу (Аллахтын буйругуна); 4) жалкоолук; 5) аракетсиздик жана үмүтсүздүк; 6) акыркы убакытты пайдаланбоо; 7) азыр өзүндө жок нерселерди ойлоо; 8) идеалдуулукту күтүп жашоо; 9) бакытты акчада деп түшүнүү; 10) тобокел кылбоо; 11) наалый берүү; 12) телефонго байлануу [Каныбек 2023: 74-84]. Бул жерде шайкештик байкалбайт: жалкоолук (4) менен аракетсиздик (5) ажырым каралат, экөө туташ эле. Идеалдуулукка (8) жана азыр жок нерсеге умтулуу (7) деле ошондой, акча каражаты тууралуу эки пунктта айтылышы (2, 9) ж.б. автордун компетенттүүлүгүнө шек туудурат. Ал эми төрөбөстүк, тукумсуздук, ооруу (ден-соолук), ушакчылык, ачкөздүк, кополдук, мерездик, колу туткактык ж.б. бактысыздыктын көрсөткүчтөрү көз жаздымда калган.

Аял үчүн бактылуулуктун ачкычтары катары төмөндөгүлөр сунушталат: 1) күйөөгө жана анын тапкандарына каниет кылуу; 2) күйөөнүн айткандарына кулак салуу жана моюн сунуу; 3) күйөөнү кызыктыра турган, оюн тартып ала турган жерлерге этият болуу; 4) өзүн жыттуу, сулуу, таза алып жүрүүгө умтулуу; 5) күйөөнү өз убагында тамактандыруу; 6) күйөөнүн өз убагында жакшы уктап эс алуусуна кам көрүү; 7) күйөөнүн мал-мүлкүн сактоо; 8) күйөөнүн ата-энесин, туугандарын сыйлоо, урматтоо; 9) күйөөнүн ички сырын ачыктабоо; 10) күйөөнүн айткандарына тоң моюндук кылбоо; 11) эч убакта күйөө алдында кабакты салып жүрбөө жана кубанычта болуу; 12) күйөө

каалагандай кылып өзүн алып жүрүү (120-122). Бул жерде аял затына исламдык гана талаптар таңууланып калган: аялдын бактысы күйөөсүнүн гана кызыкчылыктары аркылуу ачылып берилген. Биз караган мисалдар, баяндар деле келтирилген талаптардын чегинен чыкпайт.

Д. Сулейменов аял милдеттерин жалпылап кененирээк элестетет: 1)) күйөөгө баш ийүү; 2) өз ар-намысын булгабоо, күйөөгө ишенимдүү болуу; 3) төшөктөгү милдетти жагымдуу аткаруу; 4) күйөөнү ата кылып максатына жеткирүү; 5) күйөө алдында жасанып, таза, жыттуу болууга аракеттенүү; 6) күйөөсүнүн уруксатсыз эч жакка барбоо; 7) күйөөсү жактырбаган кишилерди конокко чакырбоо; 8) күйөөнүн мал-мүлкүн коргоо [Сулейменов: 179-196]. Бирок мында да исламдык жоболор үстөмдүк кылат.

Аялдын бактылуулугун түзүүчү көрсөткүчтөрдү: 1) сулуулук; 2) колдо бар нерсеге шүгүрчүлүк кылуу; 3) максат коюп жашоо: а) каалоо; б) аракет, в) тоскоолдуктарды жеңүү; г) сабырдуу болуу; д) ыймандуу болуу; 4) үмүтсүздүккө жол бербөө; 5) ичтеги рухий күчтү ойготуу; 6) орунсуз кайгыга батпоо; 7) адепсиздикке, балит нерселерге жол бербөө; 8) адилет, калыс болуу; 9) кекирейип, көөп башкаларды теңсинтпөө (8-34). «Бактылуу болдуңуз» деген бөлүктө автор ыймандуулукту, пайдалуу иш жасоону, жакшы китептер менен дос болууну, спорт менен алектенүүнү, эс алып сейилдөөнү, тыкан, таза болууну, кечиримдүүлүктү, мээримдүүлүктү бакыттын негизги түзүүчүлөрү катары эсептейт (34-36). Жакшылык кылууну соопчулук деп, эч кимди капа кылбоого, эч кимге жаман сүйлөбөөгө, күнөөдөн сактанууга, жоомарт жарык жүздүү болууга, өзүн туура баалоого, кемчилдиктерди жоюуга, өзүнө өзү эсеп берүүгө, көргөн-билгенди каттап жүрүүгө, жакшы сүйлөөгө (тилге сак болууга), колдо жок нерсеге убайым тартпоого, сабырдуу, боорукер болууга чакырат (34-40).

А. Каныбек уулу менен Д. Сулейменов аял бактысы тууралуу өз көз карашын бир кыйла субъективдүүлүк менен чектеп баяндашат. Булардагы ойлор негизинен биздин этностун менталитетине шайкеш эле. Кыргыздын *Аял жакшы – эр жакшы* [Ибраимов: 117], *Аялың мыкты болсо – бактың, аялың*

кыйды болсо – каттың [Ибраимов: 118] деген формулалары аталган моделдерде кенен тастыктоого ээ болгон.

Эркек үчүн бакытты кабылдоосу, сезүүсү албетте аялдын бакытты сезүүсүнөн айырмаланат. Эркектер үчүн биринчи жумушу, кесиби менен алектенүү бакыт деп билишсе, аялдык бакыт- үй-бүлөөдө, балдарында экендигин сурамжылоолордон билинди.

3.5.4. Бакыт түшүнүгү нравалык императивдердин жана этикалык эрежелердин алкагында. Биз бул жерде австралиялык окумуштуу Эндрю Мэтьюздун «Бакыттын магнити: каалаган нерселериндин баарын кантип өз жашооңо кийирүүгө болот/Магнит счастья: как привлечь в свою жизнь все, что хочешь» аттуу эмгегиндеги негизги жоболорду баяндоого аракет кылабыз [Мэтьюз 2021].

Бул эмгекте бактылуулукту сезүү, бактылуулукта жашоо процесстери өтө кенен теориялык-философиялык контекстте сыпаттоого алынат. Бизди кызыктырган маселе «Бакыт менен ийгиликтин формуласы кандай?» - деген суроого жооп түрүндө ачыкталат. Жооптор аталган эмгекте императив-кеңеш түрүндө берилет:

1. Сүйүнүчтө эргүү менен жашаңыз.
2. Кыялданууга батып, баарынан көбүрөөк каалаган нерселериңиздин жандуу сүрөттөрүн элестетиңиз.
3. Максатыңызга ички жайма-жайчылык жана бактылуулук сезими менен умтулуп аракеттениңиз.
4. Коркпой, тетири ойлобой жашаңыз.
5. Эч нерсеге нааразы болбоңуз.
6. Тез эле кечирип коюңуз.
7. Себепсиз эле сүйө билиңиз.

Бул жети кеңеш – бактылуулуктун формулалары. Алардын тышкары да бир нече императивдерге орун берилет. Э.Мэтьюз: «Колуңуздан бир нерсе келбей жатса деле өзүңүздү сүйүүгө милдеттүүсүз» - дейт. Өзүн сүйгөн адам

гана бактылуу болот. Бакытты сезүү гана адамды ийгиликке алып келет. Бардык нерселерден жакшылыкты көрүү оңой эмес, бирок адамды түз, туура жолго алып келет.

Бар нерсеге ыраазы болуу керек. Жашоону, ата-энени берген күчкө таазим кылуу абзел. Бардык улуу инсандар – Авраам, Зороастра, Лао-цзы, Будда, Ыса, Мухаммед, Йогананда – сиздин турмуштагы толкундарыңызды жогорулатуунун тез ыкмасы. Уйку алдында үй-бүлө, достор, күндүн нуру, дары-дармек, дезодорант, ноутбук, даамдуу тамак, тамаша сөз, сейилдөө, жылдыздар... үчүн ыраазычылык билдирүү адамга бакыт алып келет. Ар бир күн, ар бир сүйүнүч үчүн, ар бир мүнөт үчүн ыраазы болуп үйрөнүү керек. Кайсы бирөөлөр: «Мен бактылуу болгондо гана ыраазы боломун» - деп айтышат, а бактылуу адамдар: «Мен ыраазы болуп гана бактылуумун» - деп айтышат. Бул жерде себеп менен натыйжа эки түрдүү баага ээ болот [Мэтьюз: 216-224].

Көрүнүп тургандай, Э.Мэтьюздун моделинде концепттин аныктамасы, бүтүн элеси, түзүмү көрсөтүлбөгөн. Анда бактылуу болууга карата императивдер, талаптар гана сунушталат. Алар адамдын ойлоосуна, жүрүм-турумуна позитивдүү багыт берет. Бирок мында бакыттын бир гана тарабы – психика-этикалык тарабы гана көңүлгө алынган. Бакытты кененирээк, толугураак түшүнгөндө анын аныктамасы да башкача болмок. Бакытты «адамдын иш-аракети натыйжалуу болуп, олуттуу каалоолору, көздөгөн максаты ишке ашып, өзү басып өткөн жолго, өз турмушуна алымсынуу абалын билгизген этикалык түшүнүк» [Кыргызстан II: 41-42] деп белгилесек, анын маани-маңызына кыйла жакындамакпыз. Мында да аны этиканын курамына кошуу бир жактуулугу менен каршы ойду туудурат. Анткени бакыт – полипарадигмалык мүнөздөгү категория. Аны психологиялык, когнитологиялык, антропологиялык, маданият таануучулук, гносеологиялык, теологиялык же философиялык аспектилерде да изилдөөгө болот. Бакытты түшүнүүдө жана баалоодо аспектизм менен эгоизм, гедонизм менен утилитаризм, нигилизм (скептицизм) менен глобализм, теизм менен атеизм (же

пантеизм), фашизм менен гуманизм сыяктуу жиктелүүлөр да эсепке алынышы керек. Мындай аракеттер да адамга түркүн мүнөздөгү канааттануу сезимин туудурушу белгилүү. Демек, канааттануу сезими жекече инсандык, топтук, улуттук же глобалдуу мүнөздө өз алдынча пайда болот.

Бул моделдердин өзгөчөлүктөрү бар. Бакыт концепти этикалык түшүнүк катары, үч компоненттүү фрейм түрүндө белгиленет. Анда скрипттик түзүмгө да шилтеме бар. Анткени субъекттин иш-аракети көптөгөн этаптарды басып өтүп натыйжага алып келет, каалоо-тилектер, максаттар алдын ала пландаштырылып жүзөгө ашырылат. Бул жетишкендиктер мезгилдик эки бөлүккө ажыратылат – өткөн жол (аракеттер, ийгиликтер, жаңылануулар, жетишкендиктер) жана азыркы абал (жашоо шарты, кызмат, кадыр-барк, байгерлик ж.б.).

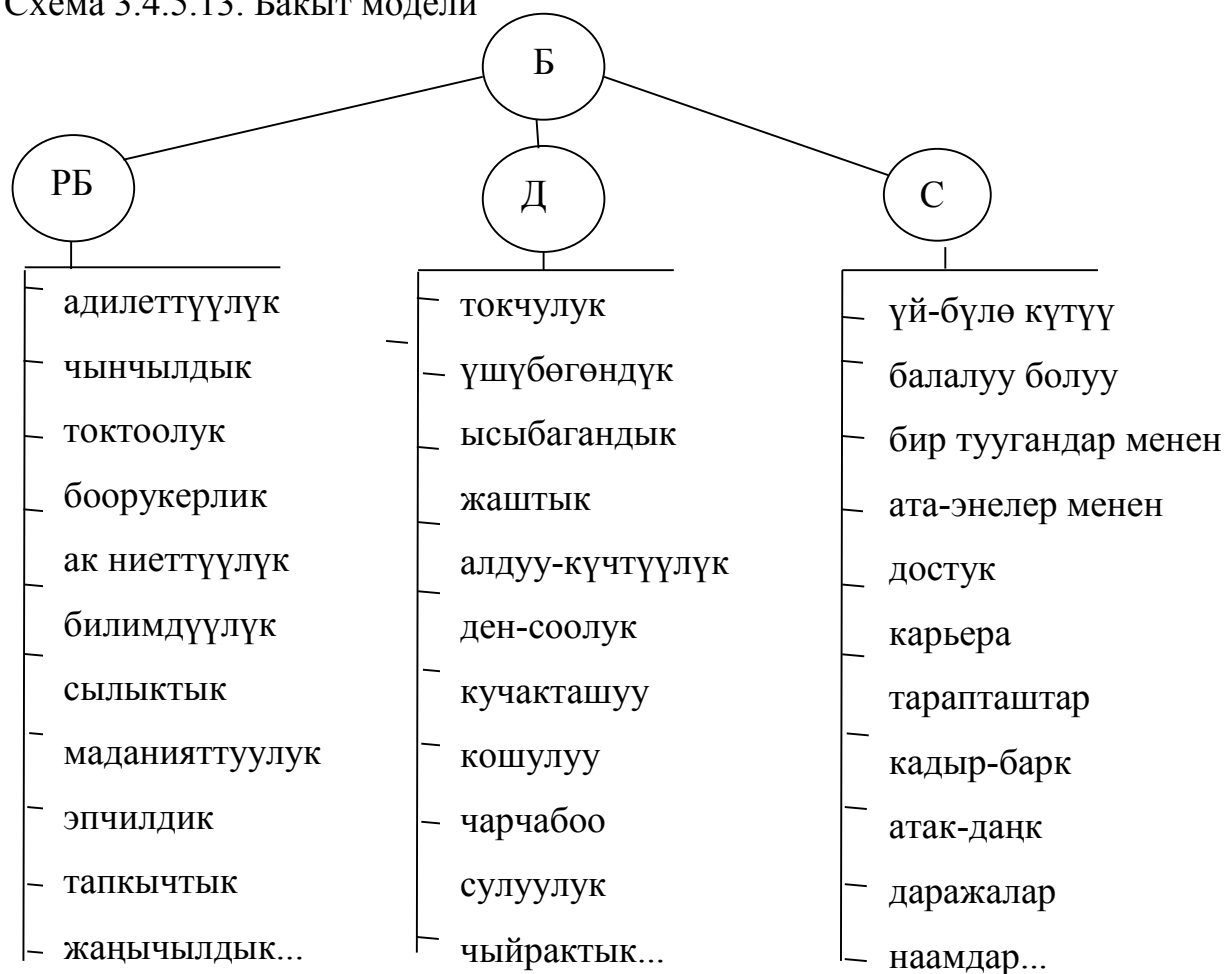
«Бакыт» концептинин түзүмүн Мария Хайнц бир топ кеңири планда көрсөтөт. Бакыттын негизги төрт чөйрөсү бар: дене, акыл-ой, рух (жакшылык) жана мамиле. Булардын баары таламдарга байланышат. Аларды канааттандыруу бакытка алып келет. Бактылуу болуу үчүн схеманын бутактарын «толтуруу» зарыл. Адамдын иш-аракеттери төмөнкүдөй багыттарда жүрүшү зарыл [Хайнц: 42,60].

Схема 3.4.5.12. Бакыт компоненттери

Мындагы ар бир «бутак» ички курамга ээ. Мисалы, «сүйүктүү балдар» блогу а) ойноо; б) спортко катышуу; в) окуу; г) алына жараша эмгектенүү сыяктуу элементтерден турса, «сүйүктүү жар (аял, эр)» өз кучагына а) жарын сүйүү; б) балалуу болуу; в) үй-жайга жетишүү; г) жакшы аял, эр күтүү; д) ата-эне, кайын-журт менен алаканы күчөтүү ж.б. Демек, моделдин бутактары ички элементтерге ажыратылат. Мындай элементтер жалпы сапаттарга ээ болуп кетет. Мисалы, «аял, эр күтүү» компоненти «сүйүктүү жар» бутагына да, «пикир алмашуу» бутагына да тиешелүү.

Схема 3.4.5.13. Бакыт модели

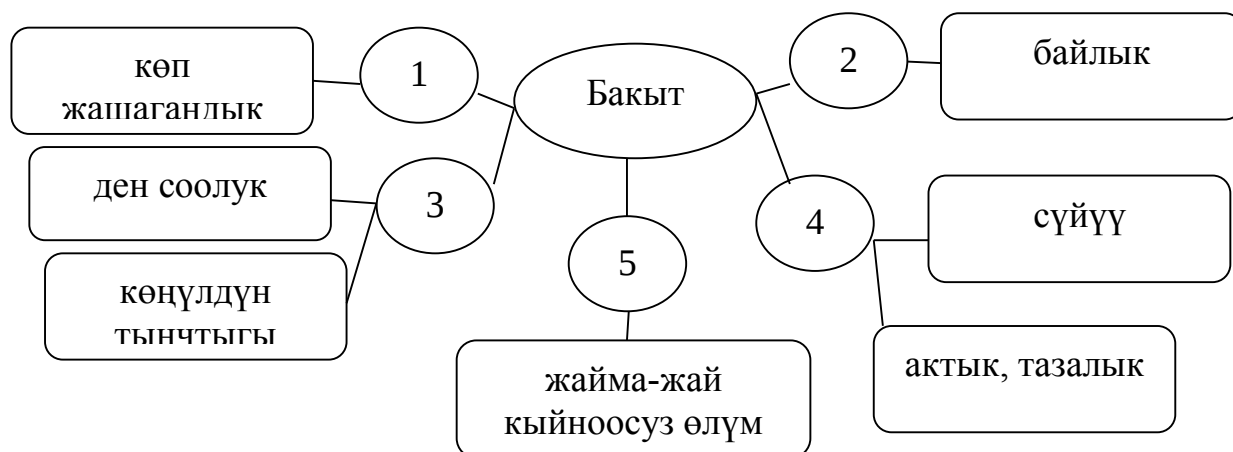

Байыркы грек окумуштуусу Стагирит айткандай, бакыт рухий, денелик жана сырткы жыргалчылыктардын биримдигинен турат. Рухий тарабы аң-сезимде, акыл-ойдо, ичте болот, денелик тарабы ден-соолукта, каруу-күчтө, сулуулукта жана сымбаттуулукта болот, сырткы тарабы байлыкта, кадыр-баркта, атак-даңкта дагы ушуга окшогондордо көрүнөт [Бакирова: 61]. Мындай түшүнүк «бакыт» концептин үч ача кылып белгилейт. Ар бир ача өз ичинен бутакталышка жол берет. .

Бакытты түшүнүү мүнөзгө, темпераментке да багынычтуу. Владислав Татаркевичтин жогоруда келтирилген оюн схемага өткөзүп көрөлүчү [Антология: 113]. (Схема 3.4.5.13)

Кытай ойчулу Ши Цзиндин [Антология: 113] модели башкараак. Бакыттын түзүмү мында беш ача элестетилет (Схема 3.4.5.14):

Схема 3.4.5.14 Кытай бакыт модели

Бул моделди сындого деле болот. Кыргыз менталитети *Байлык бакыт эмес* деп кескин эле айтат [Койчуманов: 105]. Мында бакыттын башка түзүүчүлөрүнө (ден-соолук, билимдүүлүк, нравалуулук ж.б.) басым салуу бар, байлыкты толук четке кагуу жок. Байгерчилик, колдо мал-мүлктүн, акча-каражаттын жетиштүүлүгү, азык-оокаттын молчулугу жайма-жай жашап, көз каранды болбоого негиз болот. Ошондуктан байлыкты «бакыт» концептинин курамындагы материалдык компоненттердин орчундуусу катары эсептөөнү туура көрөбүз.

Ошентип, «бакыт» концептинин курамын түрдүү инсандар, ойчулдар түрдүүчө элестетерлигин, ар башка түшүнөрлүгүн белгилөөгө болот.

3.6. «Бакыт» концепти замандаштарыбыздын ой тутумунда жана баалоосунда

Психологияда жаш курак чоң мааниге ээ. Ал тургай курактык психология (возрастная психология) деген илимий тармак бар. Биз сурамжылоо жүргүзүү үчүн жаштарды жана «жетилген куракты» тандап алдык. Жетилген куракта организм толук калыптанып, кулк-мүнөзү түптөлүп, жашоонун шарт-ыңгайлары өздөштүрүлүп калат. Психологияда адамдарды 12 жаш курактык топторго бөлүшөт [Петровский-Ярошевский 1990: 60]. Булардын ичинен эң узакка созулганы жана маанилүүлүгү боюнча бышып жетилген чак обочолонуп турат. Бул учурда инсандын руханий жана физикалык жөндөмдөрү эң жогорку

деңгээлге жеткен болот. Жетилген кишиде коом үчүн жоопкерчилик сезими, өзүн-өзү өнүктүрүү зарылчылыгын түшүнүү, башкаларга кам көрүүгө ынтылуу, коомдук турмушка активдүү катышуу, өзүнүн билим-тажрыйбасын натыйжалуу колдонууга умтулуу сыяктуу милдеттенмелер пайда болот [Петровский-Ярошевский 1990: 126]. Биз жетилген курактагы замандаштырыбызды эки топко бөлүп алдык. Биринчи топту бойго жетип, адистикти тандап, ЖОЖдордо окуп жаткан 70 студент (19-22 жаштарда), экинчи топту жашоодо жолун таап, өзү менен өзү болуп, үй-бүлө күтүп, максат-пландарын ишке ашырып жаткан же мүдөө-талаптарына толук жеткен, жогорку билимдүү 70 жаран тандалып алынды. 30дан кийинки организм физиологиялык жактан «улгая» баштайт, жашоо перспективалары жөнүндө көз караш жалпысынан калыптанган болот [Воркачев 2006: 107]. Биз буларга экиден суроо менен кайрылдык.

Биринчи суроо: «Бакыт деген эмне?» , биз ушул суроо менен 260 жаранга кайрылдык. Биздин максат респонденттердин эсине келген ассоциацияларды тез эле, ойлондурбай эле каттап калуу болду. Жооптордун натыйжасын таблица түрүндө көрсөтүүгө болот. Табл.3.6.2.

Табл.3.6.2 Б акыт боюнча ассоциативдик эксперименттин жыйынтыктары

№	Жооптор	19-22 ж.	30-50 ж.
1	Сүймөнчүктүү жар, сүйүү	58	36
2	Үй-бүлө	6	33
3	Ден соолук	19	47
4	Байлык, барчылык	2	14
5	Кубанып, сүйүнүп жашоо	7	18
6	Жакшы кызмат, карьералык өсүү	6	13
7	Билимдүү адис болуу	9	12
8	Аллахтын амиринде (көзөмөлүндө, башкаруусунда), динде болуу	83	12
9	Жыргап, бейгам жашоо	1	4
10	Дүйнө таануу, саякат	104	28

Мында жалпы сандын туура келбестиги бир нече факторлор менен түшүндүрүлөт. Мисалы, 1-13 (1-топ) баракчадагы жоопто «сүйүү, жакшы адис болуу» деген дефиниция аны эки пунктка ажыратууга негиз болду (1, 7), 1-64 баракчадагы жоопту («сүйүү, байлык, кудаага шүгүрчүлүк») үч пунктта каттадык (1, 4, 8). Ошондой эле көрүнүштөр экинчи топтогу жооптордо да кездешет: «ден соолукта жырғап жашоо» деген дефиницияны (2-21) биз эки пунктка ажыратып, бөлөк-бөлөк бердик (3, 9). Көрүнүп тургандай, 1-топтогу жооптордо «сүйүү» (1), «билимдүү адис болуу» (7) сыяктуу баалуулуктарга көбүрөөк басым жасалат, анткени респонденттер – студенттер, жаштар. Экинчи топтогулар жогорку маалыматтуу, адистикти тандап алышкан тигил же бул чөйрөдө кызматта жүрүшөт. Ошондуктан бул эки көрсөткүчтө анчейин маани берилбеген. Бирок экинчи топтогулар үчүн «үй-бүлөдөгү сүйүү» (эрди-катындын, ата-энеге балдардын, ата-эненин балдарга болгон өз ара жакшы көрүүсү, ысык мамилеси), «байлык, барчылык, каражат», «жакшы кызмат, карьералык өсүш», «ден соолук», «жыргал, бейгам жашоо» кыйла артыкчылык катары эсептелет. Диний бакытка умтулуу жаштарда улууларга караганда активдүүрөөк туюлат. «Саякат, дүйнө таануу» бактысы жаштарда көп катталыптыр. Көпчүлүк карточкаларда бирден эле дефиниция бар. Биз кыска жооп берүү талабын алдын ала айтканбыз. Кийинки суроодо бакытты кенен, ар тараптан мүнөздөп берүү мүмкүнчүлүгү болорлугун кабарлап койгон элек. Муну менен респонденттерден бакыттын эң башкы, өзөккү көрсөткүчүн башка көп сандагы, түрдүүчө көрсөткүчтөрүнөн ажырым кароого мажбур кылууга аракеттенген болчубуз.

Ошентип, келтирилген жоопторду үч категорияга бөлдүк: 1) өзөккү топ: 1, 2, 3; 2) ортоңку топ: 4, 5, 6, 7; 3) чекедеги топ: 8, 9, 20.

Кийинки суроонун жооптору, албетте, кененирээк, ойлонулуп берилген. Биз респонденттер жоопту таразалап, иргеп, ар тараптан салмактап, өз ой тутумун кенен иштетип берер деп божомолдогонбуз. Чындыгында эле экинчи суроонун жооптору кененирээк, ири түзүмдөрдө берилгенин көрдүк. Суроо: «Гугл диск » - түрүндө таркатылып, онлайн жооп жазып берүү талабы

сунушталды. (Бактылуулукту эмнелер жаратат, жашоонун кайсы тараптары түзөт?) жооптору 108 бет анкеталарда берилди. Респонденттердин саны – 260. Алардын жоопторун биз топтоштуруп, тематикага бөлүп, таблицага өткөрдүк. Бириктире-кыскартып олтуруп, араң үч бетке сыйлыгыштырдык. Караңыз табл.3.6.3

Табл.3.6.3 Бакытты шарттаган курамдар

№	Бакыттын түзүүчүлөрү	19-20 ж.	30-50 ж.
1	Физикалык жакшы абал: а) ден соолук б) даарылануу, сакаюу в) спорт менен алектенүү г) жөө жүрүү д) даамдуу тамактарды татуу е) узак өмүр	43 - 9 - 18 2	69 3 16 17 38 8
2	Үй-бүлө а) ата-эненин болушу б) ата-энеге урмат-сый, камкордук в) ынтымак, сүйүшкөн үй-бүлөө г) балалуу болуу д) баланын ийгиликтери е) үй-бүлөө өкүлдөрүнүн жетишкендиктери	51 51 8 93 6	43 37 26 59 59 41
3	Байлык, барчылык а) акча-каражаттын жетиштүүлүгү б) азык-оокаттын болушу в) үй-жай, квартира г) кийим-кечек д) буюм-тайым, эмерек е) автомобиль ж) саякаттап, көп эл-жер көрүү	9 12 7 5 - 8 104	51 47 39 7 9 11 143

4	Сүйүү а) кумирди (ырчы, белгилүү инсан) сүйүү б) кыздын, аялдын сүйүүсү в) жигиттин, эркектин сүйүүсү г) эки тараптуу сүйүү д) жоопсуз, кайрымсыз сүйүү е) баланы сүйүү	15 33 43 67 - 12	17 - - 9 - 57
5	Баарлашуу, пикир алмашуу а) достор, курбулар б) коллегалар, бирге иштегендер, кызматташтар в) жумуш г) баарлашуу д) талаш-тартыш, дискуссия, интервью е) соодалашуу ж) сабак өтүү, үйрөтүү	217 54 205 107 - 94 13	20 36 49 3 4 1 3
6	Жакшылык кылуу, кайрымдуулук, жаманаттуулуктан качуу	101	4
7	Дүйнө таануу, билим алуу, көркөм өнөргө кызыгуу а) билим алуу, адистикке ээ болуу б) интернет каналдарына кызыгуу в) тарыхты билүү г) саякат д) музей, цирк, көргөзмөлөр е) концерт, музыка ж) бий	159 158 3 205 1 6 -	61 40 12 27 4 9 2
8	Жайма-жай турмуш а) ынтымакчылык, келишим, кечиримдүүлүк	17	22

	б) тынчтык	19	27
	в) токтоолук, сабырдуулук	6	13
	г) элдешүү, жарашуу	1	1
	д) өз ара колдошуу, жардам	5	9
	е) эркиндик, эгемендүүлүк	3	14
9	Жыргалчылык сезим		
	а) кубаныч, сүйүнүч, шаттык	206	54
	б) рахат алуу, кумарды кандыруу	-	2
	в) каалоонун (каалаганыңыз) аткарылышы	-	2
	г) канааттануу	-	1
	д) жакындардын, достордун кубанычы, сүйүнүчү, жыргалы	104	77
10	Максаттуу жашоо		
	а) колдон келерлик, маанилүү максат-тилектерди тандоо	57	15
	б) максатка жетүүгө иш-аракет	108	8
	в) максатка жеткендик	103	21
	г) каалоо-тилектин аткарылышы	53	63
	д) өзүн-өзү өрчүтүү, өстүрүү	204	7
	е) келечекке ишенүү	109	12
11	Ишеним, дин		
	а) кудайга карата ишеним	193	29
	б) келечекке карата ишеним	3	-
	в) үй-бүлөдөгү өз ара ишеним	26	8
	г) коллективдеги ишеним	-	6
	д) кайрымдуулуктун таасирине, пайдалуулугуна ишенүү	102	12
	е) дин эрежелерин сактоо	170	34
12	Түрдүү жыйын-салтанаттарга катышуу		

	а) туулган күн өткөрүү	11	17
	б) диний майрамдарда (айт, нооруз, Рамазан айындагы ооз ачыруу ж.б.) болуу	149	9
	в) светтик майрамдар (8-март, Жаңы жыл,)	7	6
	г) юбилейлик салтанаттар	-	12
	д) үйлөнүү тойлору	3	12
	е) үй-бүлөөлүк майрамдар уюштуруу	18	5
	ж) конференция, форумдарга катышуу	1	13
	з) достор менен чайлашуу	21	28
13	Дене жыргалчылыгы, артыкчылыгы		
	а) сымбаттуулук, сулуулук	32	6
	б) дененин күчтүү, чың болушу, чыдамкайлыгы	113	24
	в) оорубай ,физикалык жактан жакшы сезүү	12	103
	г) узак жашоо	9	15
	д) курсактын токтугу	20	17
	е) жылуу шартта жашоо	2	5
	ж) өз жашына ылайык жашоо образы	3	4
	з) спорт менен алектенүү	92	13

Суроолорго жооптор түзүмү, көлөмү жалпы мазмуну боюнча түрдүүчө чыкты. Бир орточо деңгээлди аныктоого болбоду. Айрым учурда болжолдуудай эле аныктамалар кездешет: «Бакыт – баардык нерсенин жакшы болушу», «Бакыт деп бүт керектүүлөрдүн бардыгын айтабыз», «Бакыт – бул кеңири, бай жашоо», «Мансапка жетүү - бакыт» ж.б. Алардын чечмелөөлөрү түзүмдү кенен кылып көрсөтөт. Мисалы, «керектөөлөр» түшүнүгүнө бир жоопто «үй-жай, жакшы күйөө, эки бала, жакшы кызмат, жетиштүү акча-каражат, жакын достор, бейкут жашоо» бөлүкчөлөр кошулуп берилген. Көпчүлүк жооптордо ушундай чечмелөөлөр кездешет, концепттин түрдүү семантикалык белгилери, компоненттери саналып берилет. Мындай белгилер концепттин жалпы

мазмунун түзөт. Мындай белгилер «тынчтык», «жаймажай», «ыраазычылык», «ден соолук», «макулдук», «колдоо», «сүйүнүч» ж.б. түрүндө көрсөтүп, булардын ар кыл комбинацияларынан, тизмекке алынуусунан жаралат.

Бир жоопто (2-31, б.а. 30-60 ж. 31 номерлүү жооп) «Бакыттын курамына ден соолук, оорудан сакайгандык, ата-эненин амандыгы, аларга болгон ызат-сый, үй-бүлөнүн бардыгы, сүйүктүү күйөө же аял, сүйүктүү балдар, балдардын окуудагы жетишкендиктери, жакшы адис болуу, үй-жайдын болушу, ыңгайлуу квартира, азык-оокаттын бардыгы, жакшы, жаңы кийим-кече, достор, туугандар, күйөөнүн үйдөгү, иштеги лидерлиги, акча-каражаттын жетиштүүлүгү, элдин тынчтыгы, кошуналар менен ынтымакчылык, билимдүү болуу, кадыр-барк, сулуулук, боорукерлик, топуктуу болуу, сылыктык, жакшы аба ырайы- кыштагы жылуулук, жайдагы салкындык, бата алуу, бата берүү, алкыш айтуу, адамды ыраазы кылуу, белек-бечкек берүү, тынч жашоо» деген комплекс берилет. Бакыт концепти мында чачкын көрсөтүлөт. Дубляждар да бар. Мындай жооптор бир кыйла. Биз ушундай түзүмдөрдү тематикалык топторго ажыратып бердик. Жогорудагы анкетада топтоштуруу жүргүзүлбөгөн. Респондент оюна келген позитивдүү көрсөткүчтөрдү эркин эле тизмектеп коет. Кээ бир сөздөр чийилип да калган. Мисалы, адамдын физиологиясына таандык канааттануу сезимдери болгон «ден соолук», «оорудан сакаюу», «сулуулук», тизменин үч жеринде бири-биринен оолак орун алган. Оңтойлуу жагымдуу чөйрөнүн атоолору (1) «үй-жайдын болушу», «ыңгайлуу квартира»; 2) «элдин тынчтыгы», «жакындарың менен ынтымактуулук»; бири-биринен алыс аталып калган. Адресат менен адресант, пайдалануучу менен пайда жаратуучу тизмеде чогуу эле көрсөтүлөт. Мисалы, «бата алуу», «бата берүү», «алкыш айтуу» белгилерин эле алсак, анда биринчи белгиде аракеттин субъекти – каалоо-тилек айтуучу тарап, үчүнчүдө да субъект – ыраазычылыкты билгизүүчү тарап. Үчөөндө тең бакыттын номинанттары бар – *бата* (2 ирет), *алкыш*, *ыраазычылык алуу* сөздөрүнүн маанилери адам аралык мамиледе оң сезим жаратуучу кызмат аткарат. Ошондой эле «элдин тынчтыгы» жана «тынч жашоо» дефинициялары кайталанып, тизмеде бири-биринен алыс берилип

калган. Ушундай факторлорду эсепке алып, биз респонденттердин жоопторун топтоштуруп бердик.

Айрым жооптор бакытка жетүүнүн жолдорун көрсөткөн сыяктуу таасир калтырат: «Бакытка жакшылык кылуу менен, сый-урмат менен жетүүгө болот», «Жакшылык кылсаң, жакшылык көрөсүң, сыйласаң, сый көрөсүң», «Бакытка жамандыктан, касташуудан, каргыштан, назардан, көз тийүүдөн качкандар жетет» ж.б. пикирлерди топтоштуруп «жакшылык кылуу, жамандыктан качуу» деген пунктка кийирүүгө туура келди.

Сандык көрсөткүчтөрдө «30 жаштан кийинкилер» тобунун жоопторунда тажрыйба, турмушту, жашоону белгилегендик даана көзгө урунат. Булардын жообуна комплекстүүлүк мүнөздүү. Кыскача бир сүйлөмдү деле алып көрсөк болот: «Дениң сак болсо, байлыгың болсо, куунак болсоң, үй-бүлөөң жаныңда, тынчтык болсо, эч нерсеге камтама болбосоң - бул бактылуулугуң» (2-18). Жооптогу кайталоолор, 1-жакты 2-жак менен белгилөөсү анчейин мааниге ээ эмес. Бул жооп 2-схемадагы 1а, 3а, 10а, 2а-е, 10г пункттар боюнча бөлүштүрүлдү.

Жетилген респонденттердин ой тутумунда этикетке, моралдык таламдарга көбүрөөк басым жасалат.

Ошентип, респонденттер үчүн баалуу болуп эсептелген бактылуулуктун көрсөткүчтөрүн үч категорияга бөлүп берүүгө болот:

1) өзөккү түзүмдөр - «ден соолук» (112), «интернет каналдары» (129), «билим, адистик» (119), «ата-эне» ($94+88=187$), «бала» ($72+62=134$), «каражат» ($60+59=119$), «ынтымакчылык» ($46+39=85$), «ийгиликтер» ($62+47=109$), «баарлашуу, кызматташуу» ($37+40=77$);

2) жакабел түзүмдөрү - «жумуш кызмат» (54), «сүйүү» (32), «үй-жай, квартира» (46), «саякат» (32), «сүйүктүү эрди-катын» (34), «спорт» (25), «туулган күндү белгилөө» (28), «үйлөнүү тою» (23), «кубаныч, сүйүнүч» (30), «максатка жеткендик» (24), «каалоо-тилектин аткарылышы» (26), «жыныстык катнаш» (24);

3) чекебел түзүмдөрү – а) «жөө жүрүү» (17), «кыйноосуз өлүм» (1), «узак өмүр» (10); б) «кийим-кечек» (12), «буюм-тайым» (9), «автомобиль» (19), «кыздын, жигиттин сүйүүсү» (6), «эки тараптуу сүйүү» (16), «жоопсуз сүйүү» (1); в) «жыйналыштар» (3), «соодалашуу» (1), «үйрөтүү» (3), «кайрымдуулук, жамандыктан качуу» (4); г) «тарыхты билүү» (15), «концерт, музыка» (14), «бий, балет» (2); д) «токтоолук» (19), «элдешүү» (2), «жардам» (14), «эркиндик» (7), «рахаттануу» (2), «канааттануу» (7), «каалаганга жетүү» (2), «жакындардын сүйүнүчү» (11), «өзүн өзү өстүрүү» (4), «келечекке ишенүү»; «кудайга ишенүү» (9), «ийгиликке ишенүү» (3), «үй-бүлөдөгү ишеним» (8), «коллективдеги ишеним» (6), «кайрымдуулукка ишеним» (2), «динге ишенүү» (4); ж) «диний майрамдар» (18), «демейдеги (светтик) майрамдар» (13), «юбилейлер» (15), «бешик той» (14), «конференциялар» (2); з) «сулуулук» (8), «дененин чындыгы» (5), «аба-ырайдын онтойлуулугу» (2), «кол кармашуу» (7).

Албетте, бул тизменин курамы талкууга, текшерүүгө, оңдоп-түзөтүүлөргө муктаж. Бул иш келечекте аткарылат.

3-бап боюнча жыйынтыктар

Келтирилген мисалдар, алардын талдоолору, темага тиешелүү теориялык жоболордун конкреттүү фактыларга карата колдонулуп иликтениши бир нече тыянактарды чыгарууга мүмкүнчүлүк берет.

1. «Бакыт» концепти – көп катмарлуу когнитивдик-тилдик объект. Анын курамында түшүнүктүк, фреймдик, скрипттик касиеттердин болушу, аны лексикографиялык, этимологиялык, дериватологиялык, эмотивдик-коннотациялык өңүттөрдө мүнөздөөгө мүмкүн экендиги, символдук, мифтик-культтук, теологиялык, моралдык-биологиялык, курактык, гендердик, финансы-экономикалык ж.б. көптөгөн тараптары полипарадигмалдык алкакта изилдөө жүргүзүүгө мажбур кылат.

2. «Бакыт» концептинин көп кырдуу мазмунун негизинен үч алкакта кароого болот: 1) түшүнүк түрүндө; 2) баалуулук катарында жана 3) образ жаратуу кызматы боюнча.

3. «Бакыт» түшүнүгү энциклопедиялык жана түшүндүрмө сөздүктөрдө, илимий трактаттарда, атайын буга арналган иликтөөлөрдө ачылып берилет. Анын коом үчүн баалуулугу, тарбиялык, өнүктүрүүчүлүк, маданий, диний ж.б. маанилери паремияларда, даанышмандардын афоризмдеринде, социологиялык, психологиялык ж.б. тармактык изилдөөлөрдө ар тараптан каралат. Образ жаратуучу, экспрессивдик-коннотациялык касиеттери фразеологизмдерде, оозеки кепте, фольклордо, поэзияда, көркөм тексттерде катталат жана өзүнчө талдоону талап кылат.

4. «Бакыт» концептинин номинанттары ири лексика-семантикалык топту түзөт. Буларга *бак (бакты, бакыт, бак-), таалай, ырыс (ырыскы), жырга- (жыргал), ыраат (ырахат), канаат (каниет, канааттан), кубан- (кубаныч), сүйүн-(сүйүнүч), шат (шаттык), тагдыр, кадыр-барк, байлык, дүйнө(дүнүйө), кезек, бейгам* ж.б. сөздөр жана алардын дериваттары кирет. Алар түрдүү контекстте, чөйрөдө, жагдайда ар кыл мааниге ээ болот. Бир кыйла аталыштар, алардын кызматы ири тексттердин курамында талдоого алынды. Айрым сөздөрдүн этимологиясы иштелип чыкты.

5. «Бакыт» концептинин баалуулук көрсөткүчтөрүнүн арасынан суперморалдык, моралдык, утилитардык жана субутилитардык түрлөрү ажырым каралды, алардан тышкары бир нече когнитивдердин репрезентативдери жиктелип сыпатталды.

6. Бакыттын номинанттары катышкан паремиялык ири парадигмалардын, парасинтагмалардын түзүлүшү моделдештирилип көрсөтүлдү. Концепттин конкреттүү сүйлөмдүн парасинтагматикалык курамындагы аталышынын когнитивдик-тилдик кызматы ачыкталды.

7. Бакытты туюнтуучу сөздөрдүн поэтикалык дискурстагы функционалдык-семантикалык, көркөм-стилистикалык жана когнитивдик-

тилдик маани-маңызы сыпаттоого алынды. Тексттеги жекече автордук түшүнүктүн өзгөчөлүктөрү белгиленди.

8. Поэтикалык тексттеги «сүйүү=бакыт» теңдештирүүсүнүн таркалгандыгы, көркөмдүк жүйөөлөрү, эмоцияны күчөтүп билгизүүчү касиети мүнөздөмөгө ээ болду.

9. «Бакыт» концептинин илимий-этикалык, теологиялык, гендердик, нейрпсихологиялык бөтөнчөлүктөрү ачыкталды. Түрдүү авторлор сунуштаган аныктамалар модель-сүрөт түрүндө көрсөтүлдү. Бул моделдер биз жүргүзгөн социолингвистикалык сурамжылоонун жыйынтыктары менен салыштырылды.

КОРУТУНДУ

Учурдагы лингвистика тилди антропоборбордук, аксиологиялык, маданият таануучулук жана когнитивдик өңүттөрдө изилдөөгө басым жасамакта. Бул учурда тилдик факты-материалдар система-структуралык же деңгээл-баскычтык көз карашта эмес, аларды пайдалануучу инсандын позициясында, көз карашында иликтенет, анын аң-сезими, ой тутуму, тажрыйба-билими, менталитети, ишеними аркылуу сыпаттоого алынат. Анда тилдик каражаттарды системалуу аналитикалык, майдалап, кичи бөлүктөргө ажыратып, ар бир бөлүктү көп баскычтуу, дубляждарга жык белгилер менен мүнөздөө үстөмдүк кылат [Лингв.антр.: 3-18].

Антропоборбордук лингвистикада тилди колдонуучу, анын таламдары биринчи планга коюлат. Сүйлөөчү өз пикирин билгизиш үчүн сөзүн ой тутумунан зат атоочту же тактоочту издебейт, атооч же илик жөндөмө тууралуу, жөнөкөй же татаал сүйлөм жөнүндө ойлобойт, баяндоочту же этишти кайсы жак түрүнө коюуну көңүлүнө албайт, бул процедуралар автоматтык түрдө вербалдашып ишке ашат. Когниция тилди «жетелейт», башкарат. Адам бала чагы тууралуу айткысы келсе эң биринчи эле ой тутумундагы «убакыт», «жаштык», «ата-энеси», «үй-бүлөсү», «үй-жайы», «ичкен-жеген тамагы», «достору», «алиппени үйрөнүүсү», «чүкө, ордо оюндары» сыяктуу менталдык бирдиктери актуалдаштырып, ошолордун түзүүчүлөрүн, тилдик каражаттар аркылуу туюнтат. Угуучу да сүйлөөчүнүн өтмүшүн, жаштыгын, жаштыктын элементтерин, «үзүндүлөрүн» элестетип, анын чегинде гана маалыматтардын, түшүнүктөрдүн, фреймдердин, сценарийлердин бирдиги катары кызмат кылышынан баалайбыз жана бул бирдиктер вербалдашып, тилдик каражаттарга өтүп гана маалымат алмашуунун негизин, уюткусун түзөрлүгүн белгилейбиз. Ошондуктан биз изилдөөбүздүн баштапкы принциби катары лингвоконцептологиянын, лингвокогнитологиянын жоболорун тандап алдык.

Биз жогоруда «Бакыт» концептин жана анын номинанттарын түрдүү материалдарга таянып сыпаттоого алдык. Изилдөөнүн жүрүшүндө бир нече жалпы жыйынтыктарды чыгарууга мүмкүн болду.

1. «Бакыт» концепти – полиаспектилуу лингвокогнитивдик түзүм. Аны когнитивдик-тилдик, психолингвистикалык, лингвомаданий касиеттерге ээ абстракттуу түшүнүк катары, ири көлөмдөгү позитивдүү когнитивдик-тилдик бирдик, маданияттын (этиканын, менталитеттин, диндин, көркөм өнөрдүн ж.б.) базалык кубулушу катары талдоого алдык.

2. Концепт деп биз жекече инсандын, коллективдин, этностун жана адамзаттын аң-сезимин калыптанган менталдык бирдикти атайбыз. Анын касиеттери катары 1) эс тутумдун элементи катары жашоосун; 2) дискреттүүлүгүн, өз алдынчалыгын; 3) айлана чөйрөдөгү нерселер, заттар, кубулуштар менен байланыштуулугун; 4) түзүмүнүн татаалдыгын, көп тараптуулугун; 5) ойлоону, ой жүгүртүүнү бирдейлештирип же окшоштуруп пикир алмашууга пайдубал болушун; 6) тилдик каражаттарда материалдаштырууга жөндөмдүүлүгүн; 7) түрдүү тилдик белгилерде шөкөттөлө алышын; 8) шарт, жагдайга, мезгилге, доорго карата өзгөрүлмөлүүгүн (таруусу, кеңейүүсү, жоюлуусу ж.б.); 9) ой тутумда пассивдүүлүгү, зарыл учурда гана активдештирилишин; 10) чектеринин, байланыштарынын шарттуулугун, өзөктүк, жакабелдик жана чекебелдик көрсөткүчтөрүнүн динамикалуулугун ж.б. Бир убакта «бакыт» концептинин күчтүү номинанты болгон *коммунизм* сөзүнүн маанисин эле алсак, концепттин аталган бир нече белгилерин негиздөөгө мисал боло алат.

3. Изилдөөнүн булактары катары энциклопедиялык, философиялык, социологиялык, психологиялык, этиаклык, түшүндүрмө-тилдик, билингвалдык ж.б. сөздүктөр кызмат кылды. Иштин жүрүшүндө биз фразеологиялык, афористикалык, паремиологиялык, этнографиялык багытта аткарылган эмгектерге кайрылдык. Ошондой эле көркөм чыгармалардан алынган мисалдар айрым тыянактарга, жаңыча пикирлерге негиз болду.

4. Иштин өзөгүн «Бакыт» концептинин маани-маңызын ачып берүү милдети түздү. Биз анда көптөгөн кыргызча лексемалардын семантикасын аныктоого аракет жасадык. Бакыттын номинанттары катары *бак* (*бак-, бакты, бакыт, бактылуу, бакыбат...*), *ырыс* (*ырыстуу, ырыскы*), *ыраат/ырахат* (*ырахаттануу, ырааттуу*), *кут* (*куттуу*), *таалай* (*таалайлуу*), *жыргал* (*жыргалдуу*), *сүйүү* (*сүйүктүү*), *канээт/каниет/каниемт* (*канааттануу*), *кубан-(кубаныч, кубануу)*, *сүйүн-* (*сүйүнүч, сүйүнүү*), *байлык, барчылык, дүйнө* (*дүнүйө*), *молчулук, дөөлөт* (*бак-дөөлөт*), *тагдыр, кезек, кадыр-барк, атак-даңк, ийгилик* ж.б. сөздөр, булар катышкан учкул сөздөр, макал-лакаптар, фразеологизмдер, тексттер иликтөөгө алынды.

5. Изилдөө «Бакыт» концептинин маани-маңызы эки аспектиде каралды. Когнитология жагынан алганда ал таза менталдык бирдик, акыл-ойдо гана жашайт. Семасиология тарабынан караганда «Бакыт» - көптөгөн сөздөрдүн, сөз айкаштардын, сүйлөмдөрдүн жалпылоочу, бириктирүүчү мааниси. Семантика – конкреттүү сөздөрдүн лексикографияда катталган маанилеринин жыйындысы. Концепт конкреттүү бир сөзгө багынбайт, байланбайт, бекилип берилбейт. «Бакыт» концепти биз сөзгө тиешелүү болбойт, тилдик каражаттарга байланышсыз эле жашайт (дудуктардын бактысы, тили чыга элек ымыркайдын сүйүнүчү, мээсинин сол жарымынан жарадар болгон кийин сүйлөй албай калган инсандардын жыргоо сезими ж.б.). Жыргоо, магдыроо сезими жаныбарларда деле болот.

6. Айрым лингвоконцептологдор концепттин үч тарабына – түшүнүктүк, баалуулук, образдуулук сыяктуу жалпылоочу касиеттерине көбүрөөк көңүл бөлүшөт (В.И.Карасик, З.К.Дербишева ж.б.). Биз бул көз карашты колдоо менен, анын бир топ жоболорун жетекчиликке алуу менен концептти полиаспектилүү, көп катмарлуу когнитивдик түзүм деген ойго кошулабыз. «Бакыт» концептинин мазмунунда, бир жагынан, жекече инсандык, жаш курактык, топтук, гендердик, улуттук, этикалык, маданий, «түркөйлүк», цивилизациялык бөтөнчөлүктөрдү, экинчи жагынан, диний, мифтик, сакралдык, ритуалдык, символдук касиеттерди, үчүнчү жагынан,

лексикографиялык, фразеологиялык, паремиологиялык-фольклордук, этимологиялык, деривациялык көрсөткүчтөрдү, төртүнчү жагынан, түшүнүктүк, фреймдик, когнитемалык, скрипттик ж.б. катмарлардын, тараптардын болушун ырастадык.

7. Изилдөөнүн жүрүшүндө бир нече илимий жаңы натыйжаларга ээ болдук:

1) бакытты адамдын канааттанып ыраазычылыкта жашоосуна өбөлгө боло турган артыкчылыктардын, ийгиликтердин, жетишкендиктердин жыйындысы катары аныктоонун негизделиши;

2) анын түшүнүк, элес, когнитема, фрейм жана скрипт түрүндө биздин аң-сезимибизде калыптанып, өзгөчөлүнүп, өөрчүп турушунун конкреттүү мисалдар аркылуу көрсөтүлүшү;

3) аталган концепттин лексикалык, фразеологиялык, паремиялык экспоненттеринин системаланышы, алардын оозеки дискурста, көркөм чыгармаларда, макал-лакаптарда колдонуу бөтөнчөлүктөрүнүн, концепт туюнтуучу мүмкүнчүлүктөрүнүн ачыкталышы;

4) «Бакыт» концептинин скрипт катары түрдүүчө сөздөрдө, сөз айкаштарында берилишинин демонстрацияланышы (*чамага жараша максат-милдет коюу, максат-тилектерге жетүү, коомдо лидер болуу, карьера жасоо* ж.б.); поэтикалык тексттин мисалында скрипттин жүрүшүнүн, этаптарынын сыпатталып берилиши (А.Токомбаевдин «Таалай издеген индус» аттуу поэмасынын мисалында);

5) концепттин исламда, даосизмде, буддизмде аныкталган фреймдик түзүлүшүнүн кенен мүнөздөлүшү; байыркы грек окумуштуусу Диоген сунуштаган «Бакыт» моделинин сыпатталышы;

6) бактылуулукту түшүнүүнү вербалдаштырган дүйнөлүк даанышмандарга тиешелүү афористикалык каражаттардын мазмунунда чагылдыралган когнитемаларды кыргыз макал-лакаптарында катталган когнитемалардын алкагында салыштырылып иликтениши;

7) бакытты вербалдаштыруучу айрым лексемалардын төркүнүнө төркүнүнө кайрылып, алардын этимологиясынын лингвогенетиканын, ностратиканын контекстинде аныкталып берилиши (*бак*, *кезек* ж.б. сөздөрдүн мисалында);

8) бир синтагманын же сүйлөмдүн курамындагы «Бакыт» концептинин түзүмүн белгилөөгө болгон аракеттин ишке ашышы;

9) бакыттын көрсөткүчтөрүн, маани-маңызын шөкөттөөчү макал-лакаптардагы когнитемалардын аныкталышы;

10) бакытты мүнөздөөчү макал-лакаптардын парасинтагматикалык түзүмдөрүнүн көрсөтүлүшү, аларга таандык парасинтагмалардын ачыкталышы; паремиянын түзүмүнлөгү бакытка тиешелүү фрейм, скрипттердин мүнөздөлүшү;

11) «Бакыт» концептинин Токтогул Сатылгановдун «Дүнүйө» аттуу ырындагы өзгөчөлүктөрүнө иликтөөнүн жүргүзүлүшү;

12) поэзияда таркалган «сүйүү=бакыт» теңдемесинин жаралуу, таркоо себептеринин көрсөтүлүшү;

13) «Бакыт» фрейминин теологиялык, гендердик, психологиялык, нейропсихологиялык, этикалык, батыштык-чыгыштык ж.б. түзүмдөрүнүн аныкталышы;

14) иште 260 респонденттердин катышуусунда ассоциативдик эксперимент жүргүзүлдү.

Бул натыйжалар тил илиминде мурда каралбаган факты-материалдарды сыпаттоонун негизинде жаралды. Бул эмгек келечекте тереңирээк изилдөө жүргүзүүгө негиз болот.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ

1. Ааматов, М. Адашкан махаббат [Текст] / М. Ааматов. – Бишкек : Айат, 2018. – 112 б.
2. Абдувалиева, Э. А. Концепт как категория гносеологии и языкознания [Текст] / Э. А. Абдувалиева, Д. Б. Мадаминова, А. К. Зулпукаров // Современные тенденции развития науки и технологий. – Белгород, 2017. – № 3/5. – С. 12–14.
3. Абдулатов, А. А. Паремияларды когнитивдик-педагогикалык максатта сыпаттоонун айрым проблемалары [Текст] / А. А. Абдулатов. – Ош, 2006. – 149 б.
4. Абдразакова, Г. Ш. Дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндөгү “суу”, “тоо”, “жер” концепттери [Текст] / Г. Ш. Абдразакова. – Бишкек : Maxprint, 2020. – 244 б.
5. Абыканова, Г. А. Концепт “вода/суу” в русском и кыргызском языках [Текст] : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.20 / Г. А. Абыканова. – Бишкек, 2012. – 23 с.
6. Адонина, И. В. Концепт *успех* в современной американской речевой культуре [Текст] : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 / И. В. Адонина. – Хабаровск, 2005. – 22 с.
7. Айтибаева, Ж. К. Көркөм текстте баштын акыл-ой, аң-сезим, максат-милдет булагы катары мүнөздөлүшү [Текст] / Ж. К. Айтибаева // Кыргызстандын жарчысы. – 2020. – № 1 (12). – 95–100-б.
8. Айтибаева, Ж. К. Аң-сезимдеги концептешүү жана категориялашуу процесстеринин тилде репрезентацияланышы жана БАШ концептинин концептуалдашуусу [Текст] / Ж. К. Айтибаева // Кыргызстандын жарчысы. – 2020. – № 1 (12). – 237–240-б.
9. Алефиренко, Н. Ф. Значение и концепт [Текст] / Н. Ф. Алефиренко // Алефиренко Н. Ф. Спорные проблемы семантики. – Волгоград, 1999. – С. 59–67.

10. Алефиренко, Н. Ф. Проблемы вербализации концепта: Теоретическое исследование [Текст] / Н. Ф. Алефиренко. – Волгоград : Перемена, 2003. – 248 с.
11. Алишова, М. К. Англис жана кыргыз тилдеринде дүйнөнүн тилдик сүрөтүн салыштырып изилдөө (көркөм, стилистикалык, тилдик каражаттардын негизинде) [Текст]: филология илим д-ру ... дис. автореф. : 10.02.20 / М. К. Алишова. – Бишкек, 2021. – 44 б.
12. Амиралиев, С. М. Тилдин менталдык семантикасындагы кинологиялык концепттер [Текст] : филология илим канд. ... дис. : 10.02.19 / С. М. Амиралиев. – Бишкек, 2014. – 280 б.
13. Амирбек кызы, М. Репрезентация концепта “хлеб/нан” в современном русском и кыргызском языках [Текст] / М. Амирбек кызы // Приоритетные направления теоретического и прикладного языкознания в лингвоэтнокультурном пространстве Кыргызстана. – Ош, 1922. – Вып. 3. – С. 120–124.
14. Антология мудрости [Текст] / сост. В. Ю. Шойхер. – М. : Вече, 2012. – 842 с.
15. Апаева, С. А. Концепт *бийлик/власть* через призму кыргызского языка [Текст] / С. А. Апаева // Язык, культура, этнос : сб. науч. тр. – Бишкек; СПб., 2017. – Вып. 12. – С. 81–90.
16. Аргайл, М. Психология счастья [Текст] / М. Аргайл. – М. : Прогресс, 1990. – 211 с.
17. Н. Э. Арсланбекова, [Текст] // Приоритетные направления теоретического и прикладного языкознания в лингвоэтнокультурном пространстве Кыргызстана. – Ош, 1923. – Вып. 3. – С. 70–74.
18. Арутюнова, Н. Д. Введение [Текст] / Н. Д. Арутюнова // Логический анализ языка. Ментальные действия : сб. ст. – М., 1993. – С. 3–4.
19. Арутюнова, Н. Д. Типы языковых значений : Оценка. Событие. Факт [Текст] / Н. Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1988. – 399 с.

20. Арутюнова, Н. Д. Язык и мир человека [Текст] / Н. Д. Арутюнова. – М.: Яз. рус. культуры, 1999. – 896 с.
21. Аскольдов, С. А. Концепт и слово [Текст] / С. А. Аскольдов // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста : Антология / под общ. ред. В. П. Нерознака. – М., 1997. – С. 267–279.
22. Бабушкин, А. П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка [Текст] / А. П. Бабушкин. – Воронеж : ВГУ, 1996. – 104 с.
23. Бабушкин, А. П. Концепты разных типов в лексике и фразеологии и методика их выявления [Текст] / А. П. Бабушкин // Методологические проблемы когнитивной лингвистики / [науч. ред. И. А. Стернин]. – Воронеж, 2001. – С. 52–58.
24. Байрамова, Л. К. Концепт счастье в хорватском языке [Текст] / Л. К. Байрамова // Drugi hrvatski slavistiki kongres: Zbornik radova. – Zagreb, 2001. – Vol. 2. – С. 471–473.
25. Бакирова, Г. А. Вербализация концепта «счастье» в татарском и английском языках (на материале благожеланий) [Текст] : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.02 : 10.02.20 / Г. А. Бакирова. – Казань, 2011. – 247 с.
26. Баласагын, Ж. Куттуу билим [Текст] : дастан / Ж. Баласагын; байыркы түрк тилинен котор. Т. Козубеков. – М. : НИК, 1993. – 496 б.
27. Бейшенова, Ж. А. Анализ концепта «Успех» среди студентов-кыргызов [Текст] / Ж. А. Бейшенова // Язык, культура, этнос : сб. науч. тр. – Бишкек ; СПб., 2017. – 91–97–б.
28. Беккулова, Д.К. Анализ дефиниции концепта “Счастье” и его место в национальном мировоззрении кыргызского народа [Текст] Д.К.Беккулова // Вестник КРСУ. 2023. Том 23. № 2 69
29. Беляк, А. Благо-творительный падеж филантропии [Электронный ресурс] / А. Беляк // Интерпрос. – 1999. – № 4. – Режим доступа : URL <http://www.interros.ru/magazine/archive/subject/blessing>. – Загл. с экрана.

30. Болдырев, Н. Н. Категория событий и специфика национального сознания [Текст] / Н. Н. Болдырев // Язык и национальное сознание / [науч. ред.: З. Д. Попова, И. А. Стернин]. – Воронеж, 1998. – С. 29–30.
31. Болдырев, Н. Н. Концепт и значение слова [Текст] / Н. Н. Болдырев // Методологические проблемы когнитивной лингвистики / [науч. ред. И. А. Стернин]. – Воронеж, 2001. – С. 25–36.
32. Большая советская энциклопедия [Текст] : в 30-ти т. – 3-е изд. – М. : Сов. энцикл., 1970. – Т. 3. – 640 с.
33. Боргоякова, А. П. Национально-культурная специфика языкового сознания хакасов, русских и англичан (на материале ядра языкового сознания) [Текст] : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.19 / А. П. Боргоякова. – М., 2002. – 166 с.
34. Болотахунова, Г. Ж. Номинативно-функциональное поле психологического состояния «удивление» в языке [Текст] / Г. Ж. Болотахунова // Лингвистический антропоцентризм: проблемы, поиски и решения / К. З. Зулпукаров, Е. Н. Мурадымова, Р. К. Ормокоева [и др.]. – Бишкек, 2019. – С. 379–548.
35. Борчиева, Б. Т. Концепты «верх – низ» в языковой картине мира носителей русского и киргизского языков [Текст] / Б. Т. Борчиева // Рус. яз. и лит. в шк. Кыргызстана. – 2008. – № 2. – С. 81–84.
36. Бройнинг, Л. Г. Гормоны счастья. Как приучить мозг вырабатывать серотонин, дофамин, эндорфин и окситоцин [Текст] / Л. Г. Бройнинг ; пер. с англ. М. Попова. – М.: Манн Иванов и Фервер, 2016. – 320 с.
37. Бутешова, А. Р. Концепт «жизнь» в русской и киргизской языковой картине мира [Текст] : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.20 / А. Р. Бутешова. – Бишкек, 2012. – 22 с.
38. Бюлер, К. Теория языка [Текст] / К. Бюлер. – М. : Прогресс, 2000. – 528 с.
39. Вежбицкая, А. Язык. Культура. Познание [Текст] / А. Вежбицкая. – М.: Рус. слов., 1996. – 416 с.

40. Вежбицкая, А. Семантические универсалии и описание языков [Текст] / А. Вежбицкая. – М. : Яз. рус. культуры, 1999. – XII, 776 с.
41. Воркачев, С. Г. "Две доли" две концепции счастья [Текст] / С. Г. Воркачев // Языковая личность : проблемы креативной семантики. – Волгоград, 2000. – С. 54–61.
42. Воркачев, С. Г. Концепт счастья: значимостная составляющая [Электронный ресурс] / С. Г. Воркачев. – Режим доступа : <http://tp11999.narod.ru/WEBLSE2002 / VORKACHEVLSE2002.HTM>. – Загл. с экрана.
43. Воркачев, С. Г. Концепт счастья: понятийная составляющая [Текст] / С. Г. Воркачев // Язык в мире и мир в языке : материалы Междунар. науч. конф. – Сочи ; Карлуэ ; Краснодар, 2001. – С. 32–34.
44. Воркачев, С. Г. Концепт счастья в русском языковом сознании: опыт лингвокультурологического анализа [Текст] : моногр. / С. Г. Воркачев. – Краснодар : КубГТУ, 2002. – 142 с.
45. Воркачев, С. Г. Концепт счастья в английской паремиологии [Текст] / С. Г. Воркачев, Е. А. Воркачева // Аксиологическая лингвистика : Проблемы изучения культурных концептов и этносознания: сб. науч. тр. – Волгоград, 2002. – С. 36–40.
46. Воркачев, С. Г. Сопоставительная этносемантика телеономных концептов «любовь» и «счастье» (русско-английские параллели) [Текст] / С. Г. Воркачев. – Волгоград : Перемена, 2003. – 164 с.
47. Воркачев, С. Г. Счастье как лингвокультурный концепт [Текст] / С. Г. Воркачев. – М. : Гнозис, 2004. – 236 с.
48. Гаврилова, Н. С. Аксиологический смысл концепта «счастье» в лингвокультуре [Текст] : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 09.00.13 / Н. С. Гаврилова. – Волгоград, 2003. – 22 с.
49. Гак, В. Г. Судьба и мудрость [Текст] / В. Г. Гак // Понятие судьбы в контексте разных культур / отв. ред. Н. Д. Арутюнова. – М., 1994. – С. 198–206.

50. Гафарова, Г. В. Когнитивные аспекты лексической системы языка [Текст] / Г. В. Гафарова, Т. А. Кильдибекова. – Уфа : [б. и.], 1988. – 182 с.
51. Гумбольдт, В. фон. Избранные труды по языкознанию [Текст] / В. фон Гумбольдт. – М. : Прогресс, 1984. – 397 с.
52. Дао: гармония мира [Текст] : пер. с древнекит. – М. : ЭКСМО-Пресс ; Харьков : Фолио, 1999. – 864 с.
53. Дарбанов, М. Е. «Адам» концептинин когнитивдик-тилдик мазмуну [Текст] / М. Е. Дарбанов. – Бишкек, 2016. – 296 б.
54. Демьянков, В. З. Понятие и концепт в художественной литературе и в научном языке [Текст] / В. З. Демьянков // Вопр. филологии. – 2001. – № 1. – С. 35–47.
55. Дербишева, З. К. Кыргызский этнос в зеркале языка [Текст] / З. К. Дербишева. – Бишкек : Plus, 2012. – 404 с.
56. Дербишева, З. К. Основы лингвокогнитивного сравнения языков [Текст] : моногр. / З. К. Дербишева. – М. : Флинта : Наука, 2019. – 256 с.
57. Диоген : О жизни, учениях, изречениях, максимах и афоризмах знаменитых мудрецов и философов [Текст] / пер. с англ. С. А. Бронштейна. – Мн. : Современное слово, 1998. – 320 с.
58. Дмитриева, Ю. Н. Толкование значения имени концепта «чаепитие» в русской и калмыцкой лингвокультурах [Текст] / Ю. Н. Дмитриева // Этнокультурная концептология и современные направления лингвистики, 23-25 апр. 2008 г. : материалы постоянно действующего семинара. – Элиста, 2008. – С. 83–85.
59. Добровольская, С. Духовное здоровье молодежи [Текст] / С. Добровольская // Народ. образование. – 2002. – № 2. – С. 163–167.
60. Дойл, Л. Бактылуу жар [Текст] / Л. Дойл ; котор. К. Жылдызбеков. – Бишкек : [б-сыз], 2022. – 296 б.
61. Древнетюркский словарь [Текст] / авт.-сост.: Т. А. Боровкова, Л. В. Дмитриева, А. А. Зырин [и др.] ; [ред. : В. М. Наделяев, Д. М. Насилов, Э. Р. Тенишев, А. М. Щербак]. – Л. : Наука, 1969. – XXXVIII, 676 с.

62. Дрофа, Л. И. Ключевые понятия когнитивной лингвистики [Текст] / Л. И. Дрофа. – Ош : [б. и.], 2009. – 98 с.
63. Дубко, Б. Л. Идеал, справедливость, счастье [Текст] / Б. Л. Дубко, В. А. Титов. – М. : МГУ, 1989. – 190 с.
64. Есенова, Т. С. Концепт «счастье» в менталитете калмыков [Текст] / Т. С. Есенова // Народы Калмыкии: проблемы национальной идентичности и менталитета: сб. науч. тр. / отв. ред А. Н. Овшинов. – Элиста, 2005. – С. 66–73.
65. Жороева, А. М. «Эркек» концептинин кыргыз дүйнө таанымында кабылданышы [Текст] / А. М. Жороева // Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын кабарлары. – 2020. – № 1. – 174–179-б.
66. Жээнбекова, Г. Т. Концепт «небо» и «земля» в кыргызской лингвокультуре и его передача на русский язык [Текст] / Г. Т. Жээнбекова // Язык и культура XXI века : сб. науч. ст., посвящ. 60-летию д-ра пед. наук, проф. Н. А. Ахметовой ; под общ. ред. М. В. Пименовой. – СПб., 2019. – С. 93–99. – (Сер. «Концептуальный и лингвальный миры»; Вып. 18).
67. Залевская, А. А. Введение в психолингвистику [Текст] / А. А. Залевская. – М. : Рос. гос. гуманитар. ун-т, 1999. – 382 с.
68. Залевская, А. А. Психолингвистический подход к проблеме концепта [Текст] / А. А. Залевская // Методологические проблемы когнитивной лингвистики / [науч. ред. И. А. Стернин]. – Воронеж, 2001. – С. 28–42.
69. Зулпукарова, А. К. Концепт *тан/адам* дүйнөнүн когнитивдик-тилдик сүрөтүндө [Текст] / А. К. Зулпукарова, З. Саткеева, А. Султанбекова // Приоритетные направления теоретического и прикладного языкознания в лингвоэтнокультурном пространстве Кыргызстана. – Ош, 2023. – 135–137-б.
70. Концепт *fate/магдыр* кыргыз жана англис тилдеринде [Текст] / А. К. Зулпукарова, К. Эгембердиева, У. Тургунбаева, Ш. Жалилова // Приоритетные направления теоретического и прикладного языкознания в лингвоэтнокультурном пространстве Кыргызстана. – Ош, 2023. – 138–142-б.
71. Зулпукаров, К. З. Концепт *БОГ* в религиозном дискурсе [Текст] / К. З. Зулпукаров // Вестн. Ош. гос. ун-та. – 2012. – № 1. – 5-6-б.

72. Зулпукаров, К. З. Введение в киргизско-китайское сравнительное языкознание [Текст] / К. З. Зулпукаров. – Бишкек : Бийиктик, 2016. – 768 с.
73. Зулпукаров, К. З. О происхождении эмотивов радости в языках Евразии [Текст] / К. З. Зулпукаров, Н. Э. Арсланбекова // Приоритетные направления теоретического и прикладного языкознания в лингвоэтнокультурном пространстве Кыргызстана. – Ош, 2022. – С. 242–251.
74. Зулпукаров, К. З. Корреляция констант и переменных в структуре киргизско-китайских общих морфем [Текст] / К. З. Зулпукаров, С. М. Амиралиев, Г. Н. Тавалдиева // Актуальные проблемы инновационных технологий химической, нефте-газовой и пищевой промышленности. – Ташкент, 2021. – С. 493–494.
75. Зулпукаров, К. З. Синтез как метод описания языка (вопросы казусологии, синологии и ностратики) [Текст] / К. З. Зулпукаров, С. М. Амиралиев. – Бишкек : [б. и.], 2021. – 748 с.
76. Ибраимов, М. Кыргыз макал, лакап, учкул сөздөрү [Текст] / М. Ибраимов. – Бишкек : [б-сыз], 2008. – 640 б.
77. Иванова, Е. В. Пословичная концептуализация мира (на материале английских и русских пословиц) [Текст] : дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.04 : 10.02.20 / Е. В. Иванова. – СПб., 2003. – 415 с.
78. Иванова, Е. В. Мир в русских и английских пословицах [Текст] / Е. В. Иванова. – СПб. : СПбУ, 2006. – 280 с.
79. Изард, К. Е. Эмоции человека [Текст] / К. Е. Изард. – М. : МГУ, 1980. – 439 с.
80. Кадыралиева, Д. М. Способы перевода эмоционально-окрашенной лексики концепта Согуш (“Война”) [Текст] / Д. М. Кадыралиева //
81. Кадырбекова, П. К. Формы обращения в межкультурном сравнении [Текст] / П. К. Кадырбекова // Вестн. Кырг. нац. ун-та им. Ж. Баласагына. Сер. 1. – 2006. – Вып. 3. – С. 105–115.

82.Кадырбекова, П. К. Лингвокультурологические и лингвокогнитивные аспекты межкультурной коммуникации [Текст] : моногр. / П. К. Кадырбекова. – Бишкек : [б. и.], 2012. – 419 с.

83. Кадыркулова, У. К. Оценочная характеристика концепта «Труд» в пословицах и поговорках в русском и кыргызском языках [Текст] / У. К. Кадыркулова // Язык, культура, этнос : сб. науч. тр. – Бишкек ; СПб., 2017. – С. 104–107.

84. Калмурзаева, А. А. Теологические концепты в proverbially-языковой картине мира [Текст] : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.20 / А. А. Калмурзаева. – Бишкек, 2013. – 23 б.

85. Камбаралиева, У. Д. Темпоральная категоризация в концептуальной картине мира (на материале русского и кыргызского языков [Текст] / У. Д. Камбаралиева. – Бишкек : АврасияПресс, 2018. – 393 с.

86. Камбаралиева, У. Д. Когнитивдик тил илими [Текст] / У. Д. Камбаралиева. – Бишкек : [б-сыз], 2019. – 324 б.

87. Камардинова, У. Н. «Суу» концептинин когнитивдик-тилдик мазмуну [Текст] : филология илим канд. ... дис. автореф. / У. Н. Камардинова. – Бишкек, 2015. – 22 б.

88. Каныбек уулу, А. Аялдык бакыт [Текст] / Каныбек уулу А. – Бишкек : Токтобо, 2023. – 224 б.

89. Карасик, В. И. Культурные доминанты в языке [Текст] / В. И. Карасик // Языковая личность : культурные концепты : сб. науч. тр. – Волгоград ; Архангельск, 1996. – С. 3–15.

90. Карасик, В. И. Лингвокультурный концепт как единица исследования [Текст] / В. И. Карасик, Г. Г. Слышкин // Методологические проблемы когнитивной лингвистики / [науч. ред. И. А. Стернин]. – Воронеж, 2001. – С. 75–80.

91. Карасик, В. И. Базовые характеристики лингвокультурных концептов [Текст] / В. И. Карасик, Г. Г. Слышкин // Антология концептов / под ред. В. И. Карасика, И. А. Стернина. – Волгоград, 2005. – Т. 1. – С. 13–15.

92. Карасик, В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс [Текст] / В. И. Карасик. – М. : Гнозис, 2004. – 316 с.
93. Катлер, Г. С. Далай-лама : Искусство быть счастливым [Текст] / Г. С. Катлер. – М. : ЭСКМО, 2022. – 416 с.
94. Кашкари, Махмут. Дивану лугати-түрк (Түркий тилдер сөз жыйнагы) [Текст] : 3 т. / М. Кашкари ; котор. И. Абдувалиев, Т. Акматов, А. Омор. – Жалал-Абад : ЖАМУ басмасы, 2016. – 1 т. – 435 б.; 2 т. – 294 б.; 3 т. – 336 б.
95. Кодухов, В. И. Общее языкознание [Текст] : учеб. / В. И. Кодухов. – 6-е изд. – М. : ЛИБРОКОМ, 2013. – 304 с.
96. Колесов, В. В. Язык и ментальность [Текст] / В. В. Колесов. – СПб. : Петерб. востоковедение, 2004. – 240 с.
97. Концепт *fate/magдыр* кыргыз жана англис тилдеринде [Текст] / А. К. Зулпукарова, К. Эгембердиева, У. Тургунбаева, Ш. Жалилова // Приоритетные направления теоретического и прикладного языкознания в лингвоэтнокультурном пространстве Кыргызстана. – Ош, 2023. – 138–142-б.
98. Концепт [Текст] // Краткий словарь когнитивных терминов / Е. С. Кубрякова, В. З. Демьянков, Ю. Г. Панкрац, Л. Г. Лузина ; под общ. ред. Е. С. Кубряковой. – М., 1996. – С. 90–93
99. Корнилов, О. А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов [Текст] / О. А. Корнилов. – М. : ЧеРо, 2003. – 349 с.
100. Костин, А. В. Способы концептуализации обиходно-бытовых понятий в разножанровых произведениях В. И. Даля (на материале концепта «вода») [Текст] : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / А. В. Костин. – Иваново, 2002. – 18 с.
101. Красовский, Н. А. Эмоциональные концепты в немецкой и русской лингвокультурах [Текст] : моногр. / Н. А. Красавский. – Волгоград : Перемена, 2001. – 495 с.
102. Красных, В. В. «Свой» среди «чужих» : миф или реальность? [Текст] / В. В. Красных. – М. : Гнозис, 2003. – 374 с.

103. Кубрякова, Е. С. Языковое сознание и языковая картина мира [Текст] / Е. С. Кубрякова // Филология и культура : материалы 2-й междунар. конф. – Тамбов, 1999. – Ч. 3. – С. 6–13.
104. Кузлякин, С. В. Проблема создания концептуальной модели в лингвистических исследованиях [Текст] / С. В. Кузлякин // Русистика и современность. – СПб., 2005. – Том 1 : Лингвокультурология и межкультурная коммуникация. – С. 136–141.
105. Кулалиева, К. О. Концепт «Народ» в эпосе «Манас» [Текст] / К. О. Кулалиева // Язык, культура, этнос. – Бишкек ; СПб., 2017. – С. 108–117.
106. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү [Текст] / А. А. Акматалиевдин жалпы ред. астында. – Бишкек : Аврасия Пресс, 2015. – 1-бөлүк. – 800 б.; 2-бөлүк. – 800 б.
107. Лагаева, Д. Д. Лексико-семантическое поле «счастье» в калмыцком и английском языках [Текст] / Д. Д. Лагаева // Этнокультурная концептология : межвуз. сб. науч. тр. / [редкол. : В. И. Карасик (отв. ред) и др.]. – Элиста, 2006. – Вып. 1. – С. 84–86.
108. Лагаева, Д. Д. Концепт «счастье» в калмыцкой и английской лингвокультурах [Текст] / Д. Д. Лагаева, Т. И. Бадмаева // Этнокультурная концептология и современные направления лингвистики, 23-25 апр. 2008 г. : материалы постоянно действующего семинара. – Элиста, 2008. – С. 106–108
109. Лагаева, Д. Д. Лингвокультурный концепт "счастье" в калмыцком и английском языках [Текст] : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.22 / Д. Д. Лагаева. – Элиста, 2009. – 22 с.
110. Лакофф, Дж. Мышление в зеркале классификаторов [Текст] / Дж. Лакофф // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1988. – Вып. 23 : Когнитивные аспекты языка. – С. 12–21.
111. Лакофф, Дж. Метафоры, которыми мы живем. Теория метафоры [Текст] / Дж. Лакофф, М. Джонсон // Язык и проблемы социального взаимодействия. – М., 1988. – С. 126–173.

112. Лапухина, М. В. Аналитика сущности счастья в русской традиционной культуре [Текст]: автореф. дис. ... канд. филос. наук : 24.00.01 / М. В. Лапухина. – Тамбов, 2006. – 23 с.
113. Леонтьев, А. А. Языковое сознание и образ мира [Текст] / А. А. Леонтьев // Язык и сознание: парадоксальная рациональность / [А. П. Василевич, И. А. Зимняя, А. А. Леонтьев и др.]. – М., 1993. – С. 16–31.
114. Лингвистический антропоцентризм : проблемы, поиски и решения [Текст] / К. З. Зулпукаров, Е. И. Мурадымова, Р. К. Ормокоева [и др.]. – Бишкек: Улуу Тоолор, 2019. – 743 с.
115. Лингвопоэтика менен лингвопаремиологиянын орчундуу маселелери [Текст] / К. З. Зулпукаров, С. Б. Эргешова, А. А. Абдулатов [ж. б.]. – Бишкек : Улуу Тоолор, 2018. – 828 б.
116. Лихачев, Д. С. Концептосфера русского языка [Текст] / Д. С. Лихачев // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста : Антология. – М., 1997. – С. 280–287.
117. Ляпин, С. Х. Концептология: к становлению подхода [Текст] / С. Х. Ляпин // Язык и этнос: Российская лингвокультурология : Тексты / сост. : С. Г. Воркачев, В. И. Карасик. – М., 2012. – С. 73–99.
118. Мадмарова, Г. А. Межкультурные концепты в тексте художественного произведения [Текст] : моногр. / Г. А. Мадмарова. – Бишкек : Бийиктик, 2017. – 392 с.
119. Мадмарова, Г. А. Концепт “семья” как отражение духовных ценностей народа [Текст] / Г. А. Мадмарова, Д. Гаипова // Приоритетные направления теоретического и прикладного языкознания в лингвоэтнокультурном пространстве Кыргызстана. – Ош, 2022. – С. 260–265.
120. Мадмарова, Г. А. *Баш сөзүндөгү “жан, тирүүлүк”* маанилери жана “ойкампанын” абалына сырткы факторлордун таасири [Текст] / Г. А. Мадмарова, Ж. К. Айтибаева // Приоритетные направления теоретического и прикладного языкознания в лингвоэтнокультурном пространстве Кыргызстана. – Ош, 2022. – С. 260–265.

121. Мадмарова, Г. А. Вербализация концепта *вера/ишеним* в паремиях [Текст] / Г. А. Мадмарова, Т. Топчубаева // Приоритетные направления теоретического и прикладного языкознания в лингвоэтнокультурном пространстве Кыргызстана. – Ош, 2022. – С. 260–265.
122. Максимов, Л. В. О дефинициях добра : логико-методологический анализ [Текст] / Л. В. Максимов // Логический анализ языка. Языки этики / отв. ред. : Н. Д. Арутюнова. – М., 2000. – С. 17–30.
123. Манликова, М. Х. Лингвоэтнокультуроведение : знакомство с культурой изучаемого языка [Текст] / М. Х. Манликова. – Бишкек : Мидгалель, 2005. – 398 с.
124. Маслова, В. А. Когнитивная лингвистика [Текст] / В. А. Маслова. – Мн. : ТетраСистемс, 2004. – 256 с.
125. Маслова, В. А. Введение в когнитивную лингвистику [Текст] / В. А. Маслова. – 5-е изд. – М. : Флинта : Наука, 2011. – 293 с.
126. Маслов, А. Самоактуализация [Текст] / А. Маслов // Психология личности. Тесты. – М., 1982. – С. 108–117.
127. Мечковская, И. Б. Общее языкознание. Структурная и социальная типология языков [Текст] : учеб. пособие / И. Б. Мечковская. – 2-е изд. – М. : Флинта : Наука, 2001. – 312 с.
128. Момунова, Д. Концепт «возраст» в русской фразеологической картине мира [Текст] / Д. Момунова, С. Бакиева // Приоритетные направления теоретического и прикладного языкознания в лингвоэтнокультурном пространстве Кыргызстана. – Ош, 2022. – С. 361–372.
129. Мэтьюз, Э. Магнит счастья : как привлечь в свою жизнь все, что хочешь [Текст] / Э. Мэтьюз ; пер. с англ. В. Б. Баттист. – М. : ЭКСМО, 2021. – 216 с.
130. Нарынбаева, Б. Б. Понятие «языковая картина мира» [Текст] / Б. Б. Нарынбаева // Вестн. Кырг. нац. ун-та им. Ж. Баласагына. – 2013. – Спец. вып. – С. 293–297.

131. Нарынбаева, Б. Б. Фразеологическая картина мира французского и кыргызского языков [Текст] : автореф. дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.20 / Б. Б. Нарынбаева. – Бишкек, 2017. – 43 б.
132. Нерознак, В. П. От концепта к слову: к вопросу филологического концептуализма [Текст] / В. П. Нерознак // Вопросы филологии и методики преподавания иностранных языков : межвуз. сб. науч. тр. / отв. ред. Л. Н. Шелонцева. – Омск, 1998. – С. 80–85.
133. Нешев, К. Этика счастья [Текст] / К. Нешев. – М. : Знание, 1982. – 178 с.
134. Новейший философский словарь [Текст] / сост. А. А. Грицианов. – Мн. : Скакун, 1998. – 896 с.
135. Новикова, Н. С. Многомерие в реалии и общая типология языковых картин мира [Текст] / Н. С. Новикова, Н. В. Черемисина // Филол. науки. – 2000. – № 1. – С. 40–49.
136. Низами. Избранное [Текст] / Низами. – Ташкент : Изд-во ЦК КП Узбекистана, 1982. – 127 с.
137. Орлянская, Е. Г. Категория отчуждения и ее языковая онтология в современном немецком языке [Текст] : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 / Е. Г. Орлянская. – Иркутск, 2002. – 25 с.
138. Ормокеева, Р. К. Концепт «Страх/Коркуу» в ментальном сознании носителей русского и киргизского языка [Текст] : автореф. дис. ... канд. филол. наук / Р. К. Ормокеева. – Бишкек, 2016 – 24 с.
139. Ормокеева, Р. К. Репрезентация концепта «Женщина» в значении «мать отца», «мать матери» [Текст] / Р. К. Ормокеева, Н. Таиржан кызы // Приоритетные направления теоретического и прикладного языкознания в лингвоэтнокультурном пространстве Кыргызстана. – Ош, 2023. – Вып. 2. – С. 266–270.
140. Панченко, Н. Н. Средства объективации концепта «обман» (на материале английского и русского языков) [Текст] : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.20 / Н. Н. Панченко. – Волгоград, 1999. – 239 с.

141. Пеньковский, А. Б. Радость и удовольствие в представлении русского языка [Текст] / А. Б. Пеньковский // Логический анализ языка. Культурные концепты / отв. ред. Н. Д. Арутюнова. – М., 1991. – С. 148–155.
142. Пименова, М. В. Типы концептов и этапы концептуального исследования [Текст] / М. В. Пименова // Вестн. Кемер. гос. ун-та. – 2013. – № 2 (54), т. 2. – С. 127–131.
143. Попова, З. Д. Очерки по когнитивной лингвистике [Текст] / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – Воронеж : Истоки, 2001. – 192 с.
144. Попова, З. Д. Язык и национальная картина мира [Текст] / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – Воронеж : Истоки, 2007. – 60 с.
145. Попова, З. Д. Когнитивная лингвистика [Текст] / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – М. : АСТ : Восток-Запад, 2010. – 317 с.
146. Попова, З. Д. Основные черты семантико-когнитивного подхода к языку [Текст] / З. Д. Попова, И. А. Стернин // Антология концептов / под ред. В. И. Карасика, И. А. Стернина. – Волгоград, 2005. – Т. 1. – С. 7–10.
147. Постовалова, В. И. Картина мира в жизнедеятельности человека [Текст] / В. И. Постовалова // Роль человеческого фактора в языке : Язык и картина мира. – М., 1988. – С. 8–69.
148. Потебня, А. А. О доле и сродных с нею существах [Текст] / А. А. Потебня // Потебня А. А. О некоторых символах в славянской народной поэзии. – 2-е изд. – Харьков, 1914. – [Ч.] 4. – С. 189–243.
149. Прохоров, Ю. Е. В поисках концепта [Текст] / Ю. Е. Прохоров. – М.: Флинта : Наука, 2000. – 176 с.
150. Психология [Текст] : слов. / под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с.
151. Пюрбеев, Г. Ц. Концепт судьбы в культуре монгольских народов [Текст] / Г. Ц. Пюрбеев // Теегин герл. – Элиста, 1998. – № 6. – С. 96–103.
152. Рахилина, Е. В. Когнитивный анализ предметных имен: семантика и сочетаемость [Текст] / Е. В. Рахилина. – М. : Рус. слов., 2000. – 416 с.

153. Розенберг, Н. В. Архитектоника успеха в культуре [Текст] : автореф. дис. ... канд. филос. наук : 24.00.01 / Н. В. Розенберг. – Тамбов, 2001. – 22 с.
154. Российская лингвокультурология : Тексты / сост. : С. Г. Воркачев, В. И. Карасик. – М., 2012. – С. 73–99.
155. Рош, Э. Познание и категоризация. Интернет ресурс. № 225
156. Русакова, И. Б. Концепты «счастье» - «несчастье» в лингвокультурном содержании русских пословиц [Текст] : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / И. Б. Русакова. – М., 2007. – 23 с.
157. Сабиралиева, З. М. О когнитивно-языковой сущности юмора и способах его создания [Текст] / К. З. Зулпукаров, З. М. Сабиралиева // Мир науки, культуры, образования. – Горно-Алтайск, 2020. – № 6 (85). – С. 600–604.
158. Сабиралиева, З. М. Концепт «Юмор» как объект лингвистического анализа [Текст] / З. М. Сабиралиева, Т. Темиралиева // Актуальные вопросы обучения государственному языку: сб. материалов междунар. науч.-практ. конф. – Фергана, 2020. – С. 189–193.
159. Савенкова, Л. Б. Концепт «счастье» в русских поговорках [Текст] / Л. Б. Савенкова // Фразеология – 2000 : материалы Всерос. науч. конф. "Фразеология на рубеже веков: достижения, проблемы, перспективы" (Тула, 25-26 апр. 2000 г.). – Тула, 2000. – С. 103–106.
160. Сагынбаева, Б. С. Концепт «Жакшылык» (добро) в кыргызском мировоззрении [Текст] / Б. С. Сагынбаева // Язык, культура, этнос. – Бишкек ; СПб., 2017. – С. 129–136.
161. Саматов, К. «Тил» жана “сөз” концепттери дүйнөнүн тилдик сүрөтүндө [Текст] / К. Саматов // Вестн. Кырг.-Рос. славян. ун-та им. Ельцина. – 2018. – Т. 18, № 1. – 95–99-б.
162. Саматов, К. Дүйнө сүрөтүнүн түрлөрү [Текст] / К. Саматов // Ош мамлекеттик ун-нин жарчысы. – 2017. – № 4. – 167–175-б.
163. Саматов, К. Когнициялык лингвистика. Лекциялар курсу [Текст] / К. Саматов. – Бишкек : Улуу тоолор, 2021. – 176 б.

164. Сафиуллин, Н. Где же счастье? [Текст] / Н. Сафиуллин // Казан. мухтасибат. – 2009. – № 5. – С. 3–4.
165. Сергеева, Е. Н. Репрезентация концепта «судьба». Языковой и лингвоэтнокультурологический аспекты (на материале русского языка) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Е. Н. Сергеева. – Уфа, 2005. – 22 с.
166. Серебренников, Б. А. Роль человеческого фактора в языке : Язык и картина мира [Текст] / Б. А. Серебренников, Е. С. Кубрякова, В. И. Постовалова. – М. : Наука, 1988. – 362 с.
167. Сибгаева, Ф. Р. Лингвокультурный концепт «мәхәббәт (любовь)» в татарской языковой картине мира [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.02 / Ф. Р. Сибгаева. – Казань, 2009. – 21 с.
168. Словарь иностранных слов [Текст] / сост. А. П. Лобанов. – Изд. 16-ое, испр. – М. : Рус. яз., 1988. – 624 с.
169. Словарь русского языка [Текст] : в 4-х т. / [гл. ред. А. П. Евгеньева]. – Изд. 3-е, стер. – М. : Рус. яз., 1985-1988. – Т. 1 : А - Й. – 1985. – 699 с.; Т. 2 : К - О. – 1985. – 736 с.; Т. 3 : П - Р. – 1987. – 752 с.; Т. 4 : С - Я. – 1988. – 794 с.
170. Слышкин, Г. Г. От текста к символу: лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании и дискурсе [Текст] / Г. Г. Слышкин. – М. : Academia, 2000. – 128 с.
171. Слышкин, Г. Г. Лингвокультурная концептология: становление исследовательского направления [Текст] / Г. Г. Слышкин // Этнокультурная концептология : межвуз. сб. науч. тр. / [отв. ред. В. И. Карасик]. – Элиста, 2006. – Вып. 1. – С. 27–38.
172. Соломоник, А. С. Язык и знаковая система [Текст] / А. С. Соломоник. – М. : Наука, 1992. – 211 с.
173. Соломоник, А. С. Семиотика и лингвистика [Текст] / А. С. Соломоник. – М. : Молодая гвардия, 1995. – 352 с.
174. Сорокин, П. А. Социологический прогресс и принцип счастья [Текст] / П. А. Сорокин // Социол. исслед. – 1998. – № 4. – С. 103–108.

175. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика. / отв. ред. Э. Р. Тенишев. – 2-е изд., доп. – М. : Наука, 1992. – 822 с.
176. Сравнительно-историческая грамматика. Пратюркский язык-основа. Картина мира пратюркского этноса по данным языка [Текст] / отв. ред. : Э. Р. Тенишев, А. В. Дыбо. – М. : Наука, 2006. – 908 с.
177. Степанов, Ю. С. Константы : Словарь русской культуры. Опыт исследования [Текст] / Ю. С. Степанов. – М. : Яз. рус. культуры, 1997. – 824 с.
178. Степанов, Ю. С. Семиотика концептов [Текст] / Ю. С. Степанов // Семиотика : Антология. – М., 2001. – С. 603–612.
179. Стернин, И. А. Концепт и языковая семантика [Текст] / И. А. Стернин // Связи языковых единиц в системе и реализации : когнитивный аспект : межвуз. сб. науч. тр. – Тамбов, 1999. – Вып. 2. – С. 69–75.
180. Стернин, И. А. Может ли лингвист моделировать структуру концепта? [Текст] / И. А. Стернин, Н. Н. Болдырев // Когнитивная семантика : материалы II Междунар. шк. – семинара по когнитив. лингвистике, 11-14 сент. 2000 г. : в 2-х ч. – Тамбов, 2000. – Ч. 2. – С. 13–17.
181. Сулейменов, Д. Эң бактылуу аял [Текст] / Д. Сулейменов. – Бишкек: [б-сыз], 2023. – 208 б.
182. Сыдыков, А. Н. Этнолингвистика: опыт ретроспективы [Текст] / А. Н. Сыдыков. – Бишкек : БГУ, 2011. – 236 б.
183. Тагаев, М. Дж. Полипарадигмальное описание морфемии и словообразования (на материале русского и кыргызского языков) [Текст] / М. Дж. Тагаев. – Бишкек : КРСУ, 2004. – 283 б.
184. Тагаев, М. Дж. Образ мира в языковом сознании киргизов через призму телесного кода культуры [Текст] / М. Дж. Тагаев // Вестн. Кырг.-Рос. славян. ун-та. – 2017. – Т. 7, № 9. – С. 16–169.
185. Тайлор, Э. Б. Первобытная культура [Текст] / Э. Б. Тайлор. – М. : Наука, 1989. – 316 с.
186. Татаркевич, В. О счастье и совершенстве человека [Текст] / В. Татаркевич. – М. : Прогресс, 1981. – 367 с.

187. Телия, В. Н. Метафоризация и ее роль в создании языковой картины мира [Текст] / В. Н. Телия // Роль человеческого фактора в языке : Язык и картина мира. – М., 1988. – С. 173–204.
188. Телия, В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты [Текст] / В. Н. Телия. – М. : Наука, 1996. – 293 с.
189. Телия, В. Н. Фактор культуры и воспроизводимость фразеологизмов-микротекстов [Текст] / В. Н. Телия // Сокровенные смыслы : Слово. Текст. Культура. – М., 2004. – С. 674–685.
190. Темиркулова, Ы. А. Языковая картина мира в русско-кыргызском культурно-смысловом пространстве (на материале концептов «глаз/көз» и «бет/лицо» [Текст] : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.20 / Ы. А. Темиркулова. – Бишкек, 2010. – 24 б.
191. Тентимишова, А. К. «Эмгек» концептинин менталдык-тилдик мазмуну [Текст] : филология илим канд. ... дис. автореф. : 10.02.19 / А. К. Тентимишова. – Бишкек, 2017. – 26 б.
192. Токтогул. Чыгармалардын эки томдук жыйнагы. – Фрунзе : Адабият, 1989. – 1 т. : Ырлар. – 263 б.; 2 т. : Ырлар. – 264 б.
193. Толстая, С. М. «Глаголы судьбы» и их корреляты в языке культуры [Текст] / С. М. Толстая // Понятие судьбы в контексте разных культур / отв. ред. Н. Д. Арутюнова. – М., 1994. – С. 143–147.
194. Топоров, В. Н. Судьба и случай [Текст] / В. Н. Топоров // Понятие судьбы в контексте разных культур / отв. ред. Н. Д. Арутюнова. – М., 1994. – С. 38–75.
195. Төлөкова, Э. Т. Кыргыз тилиндеги “Бала” концепти (лингвомаданият таануу илиминин аспектиси боюнча) [Текст] : филология илим канд. ... дис. автореф. : 10.02.01 : 10.02.19 / Э. Т. Төлөкова. – Бишкек, 2012 – 23 б.
196. Тхорик, В. И. Лингвокультурология и межкультурная коммуникация [Текст] / В. И. Тхорик, Н. Ю. Фанян. – Изд. 2-ое. – М. : ГИС, 2006. – 260 с.

197. Узбекско-русский словарь [Текст] / под ред. А. К. Боровкова. – М. : ГИС, 1959. – 839 с.
198. Узбек тилидаги арабча ва фарсча сузлар лугати [Текст] / Р. Сопоев, Ш. Аvezметов. – Ташкент : Укитувчи, 1996. – 190 б.
199. Усманова, Р. М. Концепт «деньги/акча» в паремиях русского и кыргызского языков [Текст] / Р. М. Усманова, Т. У. Каримова // Приоритетные направления теоретического и прикладного языкознания в лингвоэтнокультурном пространстве Кыргызстана. – Ош, 2022. – С. 439–442.
200. Уфимцева, Н. В. Языковое сознание и образ мира славян [Текст] / Н. В. Уфимцева // Языковое сознание и образ мира : сб. ст. / отв. ред. Н. В. Уфимцева. – М., 2000. – С. 207–219.
201. Фархутдинова, Ф. Ф. Взглянуть на мир сквозь призму слова : Опыт лингвокультурологического анализа русскости [Текст] / Ф. Ф. Фархутдинова. – Иваново : ИГУ, 2000. – 204 с.
202. Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка [Текст] / под ред. Б. А. Ларина. – Изд. 2-е, стер. : в 4-х т. – М. : Прогресс, 1986-1987. – Т. 1 : (А - Д). – 1986. – 662 с. ; Т. 2 : (Е - Муж). – 1986. – 672 с. ; Т. 3 : (Муза - Саз). – 1987. – 832 с. ; Т. 4 : (Ш - Яшур). – 1987. – 864 с.
203. Фичино, М. В чем состоит счастье. Какие оно имеет ступени, о его вечности [Текст] / М. Фичино // Антология мировой философии : Возрождение. – Мн. ; М., 2001. – С. 178–193.
204. Фрумкина, Р. М. Концепт, категория, прототип [Текст] / Р. М. Фрумкина // Лингвистическая и экстралингвистическая семантика : сб. обзоров. – М., 1992. – С. 21–43.
205. Хайнц, М. Позитивный тайм-менеджмент. Как успевать быть счастливым [Текст] / М. Хайнц. – М. : Альпина Паблишер, 2019. – 128 с.
206. Хайруллина, Р. Х. Фразеологическая картина мира : от мировидения до миропонимания [Текст] / Р. Х. Хайруллина. – Уфа : БГПУ, 2000. – 285 с.

207. Худяков, А. А. Концепт и значение [Текст] / А. А. Худяков // Языковая личность: культурные концепты : сб. науч. тр. / [науч. ред. В. И. Карасик]. – Волгоград, 1996. – С. 97–103.
208. Хусаинова, Г. Р. Концепт «счастье» в языковой картине башкир (на материале народной волшебной сказки) [Текст] / Г. Р. Хусаинова // Язык, культура, этнос : сб. науч. тр. – Бишкек ; СПб., 2017. – Вып. 12. – С. 154–158.
209. Чанышев, А. Н. Курс лекций по древней философии [Текст] / А. Н. Чанышев. – М. : Высш. шк., 1981. – 287 с.
210. Чернейко, Л. О. Имя «судьба» как объект концептуального и ассоциативного анализа [Текст] / Л. О. Чернейко, В. А. Доменский // Вестн. Моск. гос. ун-та. Сер. 9, Филология. – 1996. – № 6. – С. 20–41.
211. Чесноков, П. В. О взаимосоответствии формальных типов языковых построений [Текст] / П. В. Чесноков // Язык и мышление / [отв. ред. Ф. П. Филин]. – М., 1967. – С. 88–101.
212. Чолпонкулова, Г. Б. Кыргыз жана түрк тилдериндеги концептуалдык талдоонун негиздери (“Сөз” концептинин негизинде) [Текст] : филология илим канд. ... дис. автореф. : 10.02.06 / Г. Б. Чолпонкулова. – Бишкек, 2015. – 23 б.
213. Чоңмурунова, Н. Ж. Концептосфера языковой картины мира Ч. Т. Айтматова [Текст] / Н. Ж. Чоңмурунова // Язык, культура, этнос : сб. науч. тр. – Бишкек ; СПб., 2017. – Вып. 12. – С. 158–166.
214. Чыманова, Ж. Ж. Фрейм «Речь» в английском и кыргызском языках [Текст] / Ж. Ж. Чыманова // Язык, культура, этнос : сб. науч. тр. – Бишкек ; СПб., 2017. – Вып. 12. – С. 166–171.
215. Шамсетдинова, А. П. Человеческое счастье как социокультурный феномен [Текст]: автореф. дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / А. П. Шамсетдинова. – Уфа, 2008. – 21 с.
216. Шаховский, В. И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка [Текст] / В. И. Шаховский. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1987. – 191 с.
217. В.Ю.Шойхер. – М.: Вече, 2012. – 848 б.

218. Элчиев, Ж. “Ой” концептин уюштурган афоризмдерге когнитивдик анализ [Текст] / Ж. Элчиев, З. Туланбаева, С. К. Пазылова // Приоритетные направления теоретического и прикладного языкознания в лингвоэтнокультурном пространстве Кыргызстана. – Ош, 2022. – С. 312–318.

219. Элчиев, Ж. Выражение концепта “Мысль” в лексикографии и семантических полях [Текст] / Ж. Элчиев, З. Туланбаева, С. К. Пазылова // Приоритетные направления теоретического и прикладного языкознания в лингвоэтнокультурном пространстве Кыргызстана. – Ош, 2022. – С. 308–312.

220. Элчиев, Ж. Фреймовое и сценарное строение концепта “Мысль” [Текст] / Ж. Элчиев, К. Беккулова, С. К. Пазылова // Междунар. журн. гуманитар. и естеств. наук. – Новосибирск, 2023. – № 4. – С. 191–194.

221. Этимология и диахрония экспонентов концепта “РАДОСТЬ” в кыргызском и русском языках [Текст] / Н. Э. Арсланбекова, Ж. А. Касимова, Р. К. Машиева, М. М. Жусупбекова // Приоритетные направления теоретического и прикладного языкознания в лингвоэтнокультурном пространстве Кыргызстана. – Ош, 1923. – Вып. 3. – С. 70–74.

222. Этимологический словарь иранских языков [Текст] = Etymological dictionary of the Iranian languages / сост. : В. С. Расторгуева, Д. И. Эдельман. – М. : Вост. лит., 2003. – Т. 2 : Б – Д. – 502 с.

223. Этимологический словарь монгольских языков [Текст] / [Г. Д. Санжеев, М. Н. Орловская, З. В. Шевердина]. – М. : Наука, 2015-2018. – Т. 1 : А – Е. – 2015. – 224 с. ; Т. 3 : Q – Z. – 2018. – 240 с.

224. Этимологический словарь тунгусо-маньчжурских языков [Текст] / под ред. В. И. Цинциус. – Л. : Наука, 1975-1977. – Т. I. – 1975. – 607 с. ; Т. 2. – 1977. – 470 с.

225. Юдахин, К. К. Киргизско-русский словарь [Текст] / К. К. Юдахин. – Фрунзе : Гл. ред. КСЭ, 1985. – Кн. 1 : А – К. – 503 с. ; Кн. 2 : Л – Я. – 474 с.

226. A new Kyrgyz corpus: sampling, compilation, annotation [Electronic resource] / A. Kasieva, J. Knappen, S. Fischer, E. Teich. – Mode of access :

<https://www.zfs.uni-hamburg.de/dgfs2020/programm/abstracts/dgfs2020-clp-kasieva.pdf>. – Title from the screen.

227. Breuning L.G.2016;

228. Jackendoff, R. Semantics and Cognition [Text] / R. Jackendoff. Cambridge : MIT Press, 1982. – 283 p.

229. Jackendoff, R. What is a concept? [Text] / R. Jackendoff // Frames, Fields and Contrasts: new essays in semantic and lexical organization. – Hillsdale (N. J.), 1992. – P. 191–208.

230. Lakoff, G. The Contemporary Theory of Metaphor [Text] / G. Lakoff // Metaphor and Thought. – Cambridge, 1993. – P. 202–251.

231. Langacker, R. W. Concept, Image and Symbol: The Cognitive Basis of Grammar [Text] / R. W. Langacker. – Berlin ; N. Y. : Mouton de Gruyter, 1991. – 396 p. – (Cognitive Linguistics Research ; Vol. 1).

232. Maslow, A. H. A Theory of Human Motivation [Electronic resource] / A. H. Maslow. – 1943. – Mode of access : <https://psychclassics.yorku.ca/Maslow/motivation.htm>. – Title from the screen.

233. Matthews A. 2014 32 p

234. Rosch, E. Cognitive Representations of Semantic Categories [Text] / E. Rosch // J. Experimental Psychology : General. – 1975. – Vol. 104, N 3. – P. 192–233.

235. Rosch, E. Human Categorization [Text] / E. Rosch // Study in Cross-Cultural Psychology / N. Warren (ed.). – N. Y. ; London, 1977. – Vol. 1. – P. 1–49.

236. Schank, R. C. Scripts, plans, goals, and understanding : an inquiry into human knowledge structure [Text] / R. C. Schank, R. P. Abelson. – Hilldale (N. J.) ; N. Y., 1977. – 266 p.

237. Taylor, J. Linguistic Categorization. Prototypes in linguistic theory [Text] / J. Taylor. – Oxford : Clarendon, 1989. – 270 p.

238. Weirzbicka, A. Semantics, culture and cognition. Universal human concepts in culture-specific configurations [Text] / A. Weirzbicka. – Oxford ; N. Y. : Oxford University Press, 1992. – VIII, 487 p.

Электрондук ресурстар:

1. <https://youtu.be/JPbcYSUXRck?si=sRRFTXLnRiRfYJ2X>
2. <https://cyberleninka.ru/article/n/kontsept-schastie-v-russkom-yazyke/viewer>
3. https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/42976/1/m_th_m.a.lysenko_2016.pdf

.

Иште кабыл алынган кыскартуулар

Сөздүктөр, жыйнактар

ЭСТЯ – этимологический словарь тюркских языков

ЭСМЯ – этимологический словарь монгольских языков

ЭСТМЯ – этимологический словарь тунгусо-маньчжурских языков

СИГТЯЛ – сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика

СИГПЯ - сравнительно-историческая грамматика. Пратюркский язык-основа

БСЭ – большая советская энциклопедия

ЭСИЯ – этимологический словарь иранских языков

КТТС – кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү

НФС – новейший философский словарь

СРЯ – словарь русского языка

ЭСРЯ – этимологический словарь русского языка

Тилдеги аталыштардагы кыскартуулар

аз. – азербайжан

алт. – алтай

баш. – башкыр

балк. – балкар

бар. – бараба

каз. – казак

к. калп – кара-калпак

кр.-тат. – крым-татар.

кум. – кумык

куман. – куман

кырг. – кыргыз

тат. – татар

түркм. – түркмөн

тел. – телеут

өзб. – өзбек

уйг. – уйгур

чув. – чуваш

кар. – караим

як. – якут

сог. – согди

ман. – маникей